

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**MAHMÛD BİN MUHAMMED el-ARRÂNÎ'NİN el-KÂFİYETU FÎ ŞERHİ'Ş-
ŞÂFİYE KİTABINDAKİ METODOLOJİSİ VE DİĞER ÂLİMLERE
KARŞI TUTUMU**

DOKTORA

İntigam MAMMADOV

ARALIK-2025

GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**MAHMÛD BİN MUHAMMED el-ARRÂNÎ'NİN el-KÂFİYETU FÎ ŞERHÎ'SH-
ŞÂFİYE KİTABINDAKİ METODOLOJİSİ VE DİĞER ÂLİMLERE
KARŞI TUTUMU**

**THE METHODOLOGY OF MAHMÛD BIN MUHAMMED al-ARRÂNÎ IN THE
BOOK OF AL-KEFÎYETU FÎ SHARHI'SH-SHAFIYE AND HIS ATTITUDE
AGAINST OTHER SCHOLARS**

DOKTORA

İntigam MAMMADOV

ARALIK-2025

GÜMÜŞHANE

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MAHMÛD BİN MUHAMMED el-ARRÂNÎ'NİN el-KÂFİYETU FÎ ŞERHÎ'SH-
ŞÂFİYE KİTABINDAKİ METODOLOJİSİ VE DİĞER ÂLİMLERE
KARŞI TUTUMU

THE METHODOLOGY OF MAHMÛD BIN MUHAMMED al-ARRÂNÎ IN THE
BOOK OF AL-KEFIYETU FI SHARHI'SH-SHAFIYE AND HIS ATTITUDE
AGAINST OTHER SCHOLARS

DOKTORA

İntigam MAMMADOV

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fikri GÜNEY

ARALIK-2025
GÜMÜŞHANE

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Doktora Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Mahmûd Bin Muhammed El-Arrâni’nin El-Kâfiyetu Fî Şerhi’ş-Şâfiye Kitabındaki Metodolojisi ve Diğer Âlimlere Karşı Tutumu**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmalarını kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

01/12/2025

.....
İntigam MAMMADOV

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanması sürecinde bilimsel açıdan beni yönlendiren başta danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Fikri GÜNEY'e, Tez İzleme Komisyonu üyeleri Doç. Dr. Muhammed EL-AHMAD'a, Dr. Öğretim Üyesi Yakup TOPAL'a, değerli jüri üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Üzeyir TUNA ve Dr. Öğr. Üyesi Eid ABDULAZİZ'e, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Abdurrahman ALTINTAŞ olmak üzere tüm hocalarıma teşekkür ederim. Bu süreçte manevi desteğini üzerimden hiç esirgemeyen başta eşim Lamiya MAMMADOVA'ya ve çocuklarıma, tezimi imla ve biçim bakımından kontrol eden Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Alâattin KARACA'ya ve kardeşim Dr. Gulzar MAMMADOVA'ya, beni ilmi çalışma yapmaya teşvik eden babam Prof. Dr. Ramazan MAMMADOV'a ve annem Gülsure MAMMADOVA'ya şükranlarımı sunarım.

İntigam MAMMADOV
GÜMÜŞHANE – 2025

ÖZET

13-14. yüzyıllarda Azerbaycan'da farklı ilim dallarında çalışmalar yapılmış, bu çalışmaları yapan âlimler birçok talebe yetiştirmiş ve değerli eserler yazmışlardır. Bu dönemde yaşayan âlimler, hadîs, tefsîr, fıkıh gibi İslâmî ilimler yanında Arap dili ve belagâtine dair de birçok eserler kaleme almış, İslâm medeniyetine ve ilmî mirâsına katkıda bulunmuşlardır.

Bu âlimler hakkında günümüze kadar çeşitli araştırmalar yapılmış, Arap dilbilimi ve edebiyatına dair yazdıkları ilmî eserler ele alınmıştır. Ancak bu konudaki çalışmaların yeterli olduğu söylenemez. Gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen âlimlerden biri de Azerbaycan'ın Arrân bölgesinde yaşayan ve teze konu olan Mahmûd bin Muhammed el-Arrânî es-Sekînenî'dir. Sekînenî'nin, İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* isimli sarf kitabına yazdığı *el-Kâfiye* isimli bir şerh kitabı vardır. Bu araştırmada el-Arrânî'nin hayatı, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* adlı şerhinin metodolojisi, zamanında ve kendisinden önce yaşayan dilbilimcilere karşı tutumu ve Arap dilbilimindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

Tez, "Giriş", dört ana bölüm ve "Sonuç"tan oluşmaktadır. "Giriş"te araştırmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemine, sarf ilmînin tarihine, gramer ekollerine, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilâfın temellerine dair bilgiler verilmiş, birinci bölümde İbnü'l-Hâcib ve Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyetleri, ikinci bölümde Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* isimli kitabının metodolojisi, üçüncü bölümde Mahmûd b. Muhammed'in önceki gramer âlimlerine karşı tutumu, dördüncü bölümde ise *eş-Şâfiye* kitabının müellifi İbnü'l-Hâcib ve diğer şârihleri ile ilgili tutumu ele alınmıştır. "Sonuç" bölümünde ise bu araştırmada elde edilen tespitler doğrultusunda hükümlere ulaşılmıştır. Tezin amacı bu âlim ve araştırmaya konu olan eseri hakkında henüz az olan bilgileri zenginleştirmek, eserden hareketle bu şahsiyetin ilmî görüşlerini ve metodolojisini ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dilbilimciliği, Azerbaycan, Biçimbilgisi, el-Arrânî, el-Kâfiye.

SUMMARY

In the 13th and 14th centuries, studies were conducted in various branches of knowledge in Azerbaijan, and the scholars of these studies trained many students and wrote valuable works. Those scholars wrote numerous works on Islamic sciences such as hadith, tafsir, and fiqh, Arabic language and rhetoric, contributing to Islamic civilization and intellectual heritage.

Various studies have been conducted on these scholars so far, and their scholarly works on Arabic linguistics and literature have been examined. However, these studies don't seem sufficient. One scholar waiting to get recognised is Mahmud b. Muhammad al-Arrani al-Sakinani, from Azerbaijan's Arran region and is thesis subject. Sekineni wrote a commentary on Ibn al-Hajib's morphology book, al-Shafiya, titled al-Kafiya. This research focuses on al-Arrani's life, the methodology of his commentary al-Kafiya fi-Sharh al-Shafiya, his attitude towards linguists of time and before him, his place and importance in Arabic linguistics.

The thesis contains an "Introduction," four chapters, and "Conclusion." The "Introduction" provides information on research subject, importance, purpose, methodology, and morphology history, grammatical schools, foundations of disagreement between Basra-Kufa schools. Chapter one covers the lives, works, and scholarly personalities of Ibn al-Hajib and Mahmud b. Muhammad al-Arrani, while chapter two focuses on methodology of Muhammad al-Arran's book, al-Kafiya fi-Sharh al-Shafiyya. His attitude towards previous grammar scholars is examined in chapter three. His stance towards the author of al-Shafiyya, Ibn-al-Hajib, and other commentators is addressed in chapter four. "Conclusion" based on research findings. Thesis aims to enrich the limited information about this scholar, his work, and to reveal his scholarly views and methodology based on the work itself.

Keywords: Arabic Linguistics, Azerbaijan, Morphology, al-Arrâni, al-Kafiya.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET.....	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	1
1.2. Sarf İlmi	4
1.3. Sarf İlminin Tarihi Gelişim Süreci.....	6
1.4. Sarf İlminde İstişhad Yöntemleri.....	8
1.5. Semâ.....	8
1.6. Kıyâs	13
1.7. İcmâ.....	14
1.8. İstişhâb-ı Hâl	15
2.İBNÜ'L-HÂCİB VE EL-ARRÂNİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ ŞAHSİYETLERİ	17
2.1. İbnü'l-Hâcib'in Hayatı, Eserleri ve İlmî Şahsiyeti	17
2.1.1. İsmi ve Doğumu.....	17
2.1.2. İlmî Şahsiyeti	18
2.1.3. Yaşadığı Dönemin Sosyokültürel Yapısı	20
2.1.4. Ölümü.....	22
2.1.5. Eserleri	22
2.1.5.1. Nahiv Alanındaki Eserleri.....	23
2.1.5.1.1. el-Kâfiye.....	23
2.1.5.1.2. Şerhu'l-Kâfiye.....	24
2.1.5.1.3. Vâfiye.....	24
2.1.5.1.4. Şerhu'l-Vâfiye fî Nazmi'l-Kâfiye	24
2.1.5.1.5. el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal	25
2.1.5.1.6. el-Emâli'n-Nahviyye.....	25
2.1.5.1.7. Risâle fî'l- 'Aşr	26
2.1.5.1.8. Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi	26

2.1.5.1.9. Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezûliyye	26
2.1.5.1.10. İ'râbu Ba'dı Âyâtın mine'l- Kur'ânî'l-Azîm	26
2.1.5.1.11. Şerhu Mukaddimeti'z- Zemahşerî fi'n-Nahv	26
2.1.5.1.12. el-Muktefi li'l-Mubtedî Şerhu'l-İdâh li Ebî Ali el-Fârîsî.....	26
2.1.5.2. Sarf Alanındaki Eserleri	27
2.1.5.2.1. eş-Şâfiye	27
2.1.5.2.2. Farsça Tercüme ve Şerhleri.....	32
2.1.5.2.3. Şerhu'ş-Şâfiye	33
2.1.5.2.4. el-Kasîdetü'l-Müveşşaha bi'l-Esmâ' i'l-Mü'ennes.....	33
2.1.5.3. Diğer Eserleri	33
2.1.5.3.1. Edebiyat-Aruz-Şiir	33
2.1.5.3.2. Fıkıh ve Fıkıh Usulu	34
2.1.5.3.3. Akait-Kelâm	35
2.1.5.3.4. Müellife Ait Olduğu İleri Sürülen Eserler	36
2.2. Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî es-Sekineni'nin Hayatı, Eserleri ve İlmî Şahsiyeti	37
2.2.1. İsmi ve Doğumu	37
2.2.2. İlmî Şahsiyeti	38
2.2.3. Yaşadığı Dönemin Sosyokültürel Yapısı	39
2.2.4. Ölümü.....	42
2.2.5. Eserleri	42
3. EL-KÂFİYETU Fİ ŞERHİ'Ş-ŞÂFİYE VE METODOLOJİSİ	44
3.1. <i>El- Kâfiye</i> 'nin Yazarı, Yazılma Sebebi, Yeri ve Zamanı.....	44
3.1.1. Yazarı	44
3.1.2. Yazılma Sebebi	44
3.1.3. Yazıldığı Yer.....	45
3.1.4. Yazıldığı Zaman.....	45
3.2. el-Arrânî'nin Mensup Olduğu Gramer Ekolü	45
3.3. Arap Gramerinde Şerh	48
3.4. Arrânî'nin Şerh Metodu	50
3.4.1. Şerhin Ana Metne Uygunluğu	55
3.4.2. <i>el-Kâfiye</i> 'de Genel Hükümler	56
3.4.3. <i>el-Kâfiye</i> Kitabında Genel Kurallara Uyma	57
3.4.4. <i>el-Kâfiye</i> 'de Nahiv ve İ'rab Kuralları	58
3.4.5. Harf ve Kelimelerin Yazım Usûlü	58

3.4.6. Harflerin Kelimeler Hâlinde Formüle Edilmesi.....	59
3.4.7. İstişad Yöntemleri	60
3.4.8. Dil ve Üslûp Özellikleri	70
3.4.9. <i>el-Kâfiye</i> Kitabında Kullanılan Kaynaklar.....	71
4. MAHMÛD BİN MUHAMMED EL-ARRÂNÎ'NİN METNİN MÜELLİFİ İBNU'L- HÂCİB'E VE ÖNCEKİ ÂLİMLERE KARŞI TUTUMU.....	80
4.1. Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib'e Karşı Tutumu.....	80
4.2. Ebû Ömer İsâ Bin Ömer'e Karşı Tutumu	84
4.3. Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' el-Mâzinî el-Basrî'ye Karşı Tutumu.....	85
4.4. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed'e Karşı Tutumu.....	85
4.5. Ebû Bîşr Amr b. Osmân Sîbeveyhî'ye Karşı Tutumu.....	88
4.6. Ebû Abdîrrahmân Yûnus b. Habib'e Karşı Tutumu	91
4.7. Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî'ye Karşı Tutumu	92
4.8. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'ya Karşı Tutumu	95
4.9. Ebu Übeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'ya Karşı Tutumu.....	100
4.10. Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat'a Karşı Tutumu	101
4.11. Ebû Saîd Abdûlmelik b. Kureyb el-Asmaî'ye Karşı Tutumu	103
4.12. Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî'ye Karşı Tutumu.....	104
4.13. Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî'ye Karşı Tutumu.....	106
4.14. Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed es-Sicistânî'ye Karşı Tutumu	108
4.15. Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred'e Karşı Tutumu	109
4.16. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc'a Karşı Tutumu	112
4.17. Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc'a Karşı Tutumu.....	113
4.18. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd'e Karşı Tutumu.....	114
4.19. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî'ye Karşı Tutumu	115
4.20. Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh'e Karşı Tutumu	116
4.21. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'ye Karşı Tutumu.....	117
4.22. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî'ye Karşı Tutumu.....	117
4.23. Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz'a Karşı Tutumu	118
4.24. Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân el-A'lem eş-Şentemerî'ye Karşı Tutumu	118
5. ARRÂNÎ'NİN <i>EŞ-ŞÂFİYE</i> KİTABININ ŞARİHLERİNE KARŞI TUTUMU	120
5.1. Râdiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî'ye Karşı Tutumu	121
5.2. es-Seyyid Rûknüddîn Hasen b. Şerefşâh Esterâbâdî'ye Karşı Tutumu	126
5.3. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed el-A'rec en-Nîsâbûrî'ye Karşı Tutumu	138
5.4. Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdî'ye Karşı Tutumu.....	143

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	161
KAYNAKÇA.....	170
ÖZGEÇMİŞ	181

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Araştırmamızın konusu Orta Çağda Azerbaycan'da yaşamış dilbilim âlimi Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî es-Sekînenî'nin, kendisi gibi Azerbaycan asıllı diğer bir dilbilimci İbnü'l-Hâcib'in Arap gramerine dair yazdığı ve kelime bilgisi (sarf) konularını kapsayan *eş-Şâfiye* isimli kitabına yazdığı şerh olarak bilinen *el-Kâfiye* isimli kitabının metodolojisi, eski âlimlere ve kitabın müellifi İbnü'l-Hâcib'e ve *eş-Şâfiye* eserinin şârihleri ne karşı tutumudur. Ele alınan dilbilimci ve eseri hakkında Türkiye'de ve Azerbaycan'da günümüze kadar etraflı bir araştırmanın yapılmaması, bu çalışmanın önemini ve gerekliliğini göstermektedir.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî söz konusu eserinde önceki dilbilimcilerin görüşlerinden yararlanmakla beraber kendine özgü görüşler de ortaya koyarak bunları gerekçeleriyle birlikte temellendirmiş, onaylamadığı görüşler için de reddiyeler sunmuştur. Eserde yer alan görüşlerin neredeyse tamamı Arrânî tarafından semâ, kıyâs ve ta'lîl yöntemi üzerine yapılandırarak ele alınmıştır. Arrânî İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı eserindeki bölümlendirmeye bağlı kalmıştır, kitabına İbnü'l-Hâcib gibi mukaddime veya giriş olabilecek bir bölümle başlamış ve eserini yirmi dört ana başlığa ayırmıştır. Şerhinde genel olarak açıklamalı şekilde ayrıntılara girmiş ve bazen de konuyu özetleyerek anlatmıştır. Kitabının mukaddimesinde bu şerhi neden yazdığını açıkladıktan sonra izleyeceği metodu, *Şâfiye* eserinin amaçlarını açıklamak, kaynaklarını ortaya çıkarmak, ihtiyaçlarını karşılamak ve ona şerh yazan araştırmacıların zorluk çektikleri yerleri kolaylaştırmak için bu şerhi yaptım.”¹ sözleriyle açıklamıştır.

Bundan sonra ise birçok yerde sözü uzatmamak için kısa kestğini belirterek, otuz beş yerde konuyu diğer eserlerinde açıkladığına değinmiştir. es-Sekînenî bu kitapta ilk önce İbnü'l Hâcib'in *Şâfiye* eserinden kısaca bahsettikten sonra kitaptaki kelimeleri i'râb ederek kelimelerin sonundaki hareketleri ta'yîn etmiştir. Arapçada isim cümlesinin öğeleri olan 'mübteda' ve 'haberi' belirttikten sonra anlamı tamamlaması ve daha kolay anlaşılabilmesi için cümleye birkaç kelime eklemiştir. Ardından müellifin kullandığı ibâreler hakkında birkaç cümlelik açıklama yaparak metni şerh etmeye başlamıştır. Şerh ettiği kelimeleri zikrederken sözlerin müellife ait olduğunu bildirmek için “قوله”

¹ Mahmut b. Muhammed el- Arrânî es-Sekînenî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, Cilt 1, thk. Rıdâ Ramadan İbrahim es-Sedânî, Amman: Dâru'l -Nurul-Mubin, 2022, s. 131.

kelimesi ile başlar ve bazen de şerh etmek istediği kelime veya ibâreleri kısaca açıkladıktan sonra “الى اخره” yazarak metinde müellifin sözünün bittiğini belirtmiştir.

es-Sekînenî bu eserinde birçok yerde diğer âlimlere i'tirâzlarda bulunurken “fenkale” üslûbunu kullanmıştır. Bu, âlimler arasında kullanılan “...قلت... فان قلت كذا” kelimeler cümlelerin kısaltılmış halidir. Bu üslup şerhlerde kullanılan en dikkat çekici üslûblardan biridir. Nitekim bu şekilde meseleyi okuyucunun zihnine yerleştirmiş ve sonradan ona yapılacak i'tirâzlarında karşıt görüş olarak onlara cevaplar vermiş olur. es-Sekînenî yaptığı bu şerh ile yaklaşık olarak elli yerde “فعليك بالتأمل” ve “فعليك بالتدبر” diyerek okuru düşünmeye ve tefekkür etmeğe teşvik etmiştir.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin hayatı, görüşleri ve eserleri üzerine Türkiye’de ve Arap ülkelerinde çok az araştırma yapılmakla beraber, Azerbaycan’da hiçbir araştırma yapılmamıştır. Bu ise önemli bir eksiklik. Arrânî'nin dil alanında özgün fikirlere sahip olması, kendisinden sonraki dönemlerde yaşayan Arap dilbilimcileri üzerinde etkili olması ve görüşlerine sonraki dönemlerde de başvurulması, hakkında müstakil çalışmalar yapmak için yeterli bir sebeptir. Bu bağlamda onun ilmî kişiliğinin ve gelenekte önemli bir yeri olan *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* isimli eserinin incelenmesi önemli görülmüştür.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin kaleme aldığı *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* isimli eserinin el yazmasının kendi el yazısıyla temize çektiği nüshası Suudi Arabistan Krallığının Riyad şehrinde Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesinde 2988 numara ile korunmaktadır. Daha önce ez-Ziriklî'nin şahsi kütüphanesinde bulunan bu kitap, sonradan kütüphanenin Riyad şehrinde Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanmasıyla oraya götürülmüştür. Bu kitabın diğer bir el yazması ise Abu Dabi Emirliği Ulusal Kütüphanesinde 1006 numaralı kayıtla mevcuttur.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî ile ilgili Türkiye’de sadece 2019 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında Yaman Ayoob tarafından “Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin *el-Kâfiye fî Şerhi’ş- Şâfiye* Adlı Eserinin Tahkîk ve Tahlîli” başlığıyla Yüksek Lisans Tezi yapılmıştır. Ancak bu tezde kitabın tamamı değil muayyen bir kısmı Tahkîk edilmiş ve Arrânî hakkında çok kısa bir ma'lûmât verilmiştir.

Arap ülkelerinde ise ilk defa 1998 yılında Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* isimli eserinin Tahkîkını Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde Muhammed b. Mubarek el-Uteybi doktora tezi olarak yapmıştır. Bundan sonra çeşitli Arap ülkeleri üniversitelerinde el-Arrânî'nin bu eseri üzerine birkaç makâle yazılmıştır.

Daha sonra eser Ürdün Hâşimi Krallığının başkenti Amman şehrinde Dâru'n-Nûru'l-Mübîn kitabevi tarafından 2020 senesinde Rıza Ramazan İbrahim es-Sedanî'nin Tahkîki ile basılmıştır.

2021 yılında el-Ezher Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesinde Ahmed Ticânî Seni Sad tarafından eserle ilgili olarak “İbnü'l Hâcib'in Şâfiye Kitabının Şerhi (Rüknüddin Esterâbâdî ile Mahmûd bin Muhammed el-Arrânî'nin Şerhlerinin Karşılaştırılması)” isimli bir doktora tezi yazılmış ve çalışma 2023 yılında Mısır Arap Cumhuriyeti'nde basılmıştır.

“Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* Kitabındaki Metodolojisi ve Diğer Âlimlere Karşı Tutumu” adlı bu çalışmada konuya ilişkin eserler incelenecek ve şu adımlar takip edilecektir:

- Literatür taraması yapılacaktır.
- el- Arrânî'nin yaşadığı dönemdeki siyasi, ilmî ve kültürel olaylar döneme ilişkin kaleme alınan eserlerden araştırılıp bunların müellif üzerinde etkileri tespit edilecektir.
- Arrânî'i ile ilgili sonraki dönem âlimlerinin görüşleri, onların kendi dönemindeki âlimlerle münazaraları, kaleme aldığı eserleri, bu eserlerden günümüze ulaşmış tahkîk edilenlerin içeriği incelenerek ilmî kişiliği ortaya konulacaktır.
- Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* isimli eseri Arap dili grameri eserlerinden olduğu için Arap gramerinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili meseleler klasik ve modern kaynaklardan incelenecek, sarf ve nahiv kavramaları üzerine tanımlar yapılacak, klasik ve modern dönem sarf nahiv çalışmaları belirtilecektir.
- *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* üzerine detaylı bir çalışma yapılacak, bu bağlamda; eserin yazılma sebebi, günümüze ulaşan el yazması nushaları, kaynakları, müellifin bu eserde takip ettiği yöntem ortaya konulacaktır.
- *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* eserinin içeriği incelenecektir. Bu konuda müellifin meseleleri ele alış biçimi ile her bir meselenin İbnü'l Hâcib'in *eş-Şâfiye* eserinde ve bu esere yazılmış diğer şerhlerde ele alınışı incelenecektir.
- Tüm bu çalışmaların sonucunda Arrânî'nin dilbilimci olarak konumuna değinilecektir.

- Çalışmada transkripsiyon uygulanacaktır.

Bu çalışmada ayrıca şu sorulara cevap aranacaktır:

-Arrânî'nin yaşadığı dönemde meydana gelen siyasi olaylar onun dil çalışmalarına etki etmiş midir?

-Arrânî nerede yaşamıştır? Herhangi bir dil ekolüne mensup mudur?

-Arrânî *el-Kâfiye* isimli eserini yazarken kendisinden önceki âlimlerden etkilenmiş midir?

-Müellif eserini yazarken belli bir sistem takip etmiş midir? *el-Kâfiye*'nin sonraki asırlara etkisi var mıdır?

-Eserde kuralları temellendirirken nasıl bir yöntem takip edilmıştır?

Bu çalışmanın amacı Orta Çağda yaşayan Azerbaycanlı ilim adamı Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî ve onun kaleme almış olduğu *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş- Şâfiye* isimli eserini hem Türkiye hem de Azerbaycan ilim dünyasına tanıtmak ve bu yolla Azerbaycan'da zayıf olan Arap grameri ilmîne katkı sağlamaktır. Azerbaycan'da halihazırda Arapça grameri, özellikle de sarf (biçimbilgisi) alanında büyük bir boşluk bulunmaktadır. Bu çalışma ile bu boşluğun bir nebze doldurulacağı umulmaktadır.

1.2. Sarf İlmi

Sarf kelimesi (صَرَفَ يَصْرِفُ) mücerred fiilin ikinci babında olup, lügatte “çevirmek, değiştirmek ve döndürmek” anlamlarına gelmektedir.² Halil b. Ahmed el-Ferâhidî sarfı; “kelimeyi bir hâlden başka bir hâle sokmak, birisini diğerinden türetmek” olarak tarif etmektedir.³ Bununla birlikte Arapçada para bozmaya (صَرَفَ) sarfetmek ve bu işi yapana ise (صَرَّافٌ) sarraf denir.⁴ Kur'an'da ise sarf kelimesi çevirme ve yönlendirme mânâlarında kullanılır. Birinci mânada Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâla şöyle buyurmaktadır:⁵ {فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ} “Rabbi onun duasını kabul etti ve onların hilesini ondan (çevirdi) uzaklaştırdı.”⁶ İkinci mânada ise Kur'an'da Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: {وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ} “Hani cinlerden bir grubu, Kur'an'ı dinlemeleri için sana yöneltmiştik.”⁸

Terim olarak sarf kelimesinin tarifinde dilbilimciler arasında bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Bunun esas sebebi sarf ilmînin temelde nahiv ilmî ile olan bağlantısı ve sarf ilmînin nahiv ilmînin bir parçası olup olmadığı konusudur. Klasik dönem âlimleri (mütekaddimûn) sarf ilmînin, nahiv ilmînin bir cüz'ü olduğunu söyleseler de yeni dönem (müteahhirûn) dilbilimciler sarf ilmînin müstakil bir ilim dalı olduğunu söylemişlerdir. Sarf kelimesi terim olarak amelî (pratik) ve nazarî (teorik) olmak üzere

² Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Cilt 4, Kahira: Dâru'l-Ma'ârif, 2007, s. 2434.

³ el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn*, Cilt 7, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmurraî, Bağdat: Daru Mektebetü'l-Hilal, 2010, s. 109-110.

⁴ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh: Tâcü'l-Luğa ve Sîhâhu'l-'Arabiyye*, Cilt 4, thk. Ahmed Attâr, Beyrut: Daru'l-İlim li'l-Melayin, 1987, s. 1385- 86.

⁵ Yusuf, 12/34.

⁶ Ali Özek vd., *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Mealî*, Medine-i Münevvere: Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, 1992, s. 238.

⁷ el-Ahkâf, 46/29.

⁸ Ali Özek vd., *a.g.e.*, s. 505.

iki mânada kullanılır. Amelî sarf, asıl kabul edilen kelimeyi lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fiil ve isim vezinlerine dönüştürmektir. Buna tasrif de denir. Nazarî sarf ise Arapça kelimelerin kalıplarını i'râb ve bina dışındaki durumlarını anlamayı sağlayan genel kurallar topluluğudur. el-Cürcânî *et-Ta'rifât* kitabında bu ilmî "İ'lâl bakımından kelimenin değişmesi" olarak tanımlar.⁹ Müteahhirûn dilbilimciler sarf ilmîyle tasrif ilmîni aynı mânada kabul ederken Sîbeveyhi gibi klasik dönem dilbilimciler tasrifî, sarf ilmînin bir cüz'ü ve bu ikisinin de nahivden bir bölüm olduğunu söylemişlerdir. Eski âlimler "sarf" kelimesini tenvin anlamında da kullanmışlardır. Nahiv kitaplarında "munsarif" (sarf ededilebilen) ve "gayr-i munsarif" (sarf edilemeyen) isimlerle birlikte ismin ne zaman sarfı (tenvini) alıp almayacağı hakkında da bölümler ve bilgilere yer ver vermişlerdir. Sonuç olarak, sarf dediğimizde Arap gramerinin kelime yapısı ile ilgilenen bir ilim dalı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sarf ve tasrif kelimelerinde terim olarak birbirinden iki farklı mânada kullanıldığı, "tasrif" kelimesinin kadim dilbilimcilerin kullanmış olduğu bir terim olduğu bilinmektedir. "Sarf" kelimesi ise son dönem dilbilimciler tarafından tasrif kelimesi yerine kullanılmaya başlanmış ve günümüze kadar devam etmiştir. Günümüzde bu iki terimin eş anlamda kullanılmasına rağmen dilbilimciler tarafından daha çok "sarf" kelimesi kullanılmaktadır.¹⁰

Sarf ilmînin konuları, mu'rab isimler ve mutasarrif (çekimli) fiiller ekseninde değerlendirilebilir. Zira bu ilim, isim bazında mücerred, mezid ve câmid siga (kalıp)ları ele almaktadır. Bununla birlikte mastarları ve ism-i fâil, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet, müzekker (eril), müennes (dişil), mankûs, maksûr, memdûd, tesniye (ikil), cemi (çoğul), tasğir (küçültme) ve ism-i mensûb (bağlılık, ilgi isimleri) gibi türetilmiş isimleri (müştekkât - المشتقات) ele alır. Zait (fazlalık) harfler ve zait olarak değerlendirildikleri yerler, ilhâk (ekleme), hazf (düşme), i'lâl, ibdâl, idğam, olarak gelen harflerin anlamları, imâle ve vakf gibi hem isimler hem de fiillerin ortak olduğu konuları da ele almaktadır. Ayrıca muzari ve emir fiillerinin sakîle (şeddeli) ve hafife (şeddesiz) nun'la tekit edilmesini ve mazi, muzari ve emir fiillerin (الافعال الثلاثة) zamirlere bitişmeleri gibi sadece fiillere özgü olan konuları da içermektedir.¹¹

⁹ Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mucem et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşavî, Kahire, Daru'l-Fadile, 2004, s. 113.

¹⁰ Hulusi Kılıç, "Sarf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, Ankara: TDV Yayınları, 2009, s. 136-137.

¹¹ Mâzin el-Mübârek, "fi Târihi İlmi's-Sarf ve Mustalahâtihî", *İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Haziran 2000, s. 295-312.

Sarf âlimleri “el-mîzânu’s-sarfi” (المِزَانُ الصَّرْفِي) olarak adlandırılan bir ölçüt geliştirmişlerdir. Bu lafzî bir ölçüttür ve bu ölçütü fe-’a le (فَعَلَ) harflerinden oluşan kalıpta değerlendirmişlerdir. Arapça’daki tüm sözcükleri tasrîf konusu altında bir vezne uygulamaya çalışmışlardır. Böylece temel olarak üç harften oluşan sözcüğün ilk harfini ‘fâü’l-fiil’ (فَاءُ الْفِعْلِ), ikincisini ‘aynü’l-fiil’ (عَيْنُ الْفِعْلِ), üçüncüsünü ise ‘lâmü’l-fiil’ (لَامُ الْفِعْلِ) şeklinde ifade etmişlerdir. Nitekim vezin, hareke, sükûn, zaitlik ve hazf açısından ilgili vezne uyarlanan fiilin şekli temel olarak üç harfli bir kalıptan oluşmuştur.¹²

Bilindiği gibi geçmiş âlimler bu sarf ölçütünü “el-asl” (الأصل), “el-misâl” (المثال) ve “el-fiil” (الفعل) olarak adlandırmışlardır. İbn Cinnî (ö. 392/1002) *el-Münsif* adlı eserinde Ebû Osmân el-Mâzinî’nin (ö. 249/863) bir sözünü açıklarken şöyle der: “Bilmelisin ki el-Mâzinî, ‘el-asl’ kavramıyla fâ (الفاء), ayn (العين) ve lâm (اللام) kasteder. Dolayısıyla herhangi bir örnekte asıllar, fâ (الفاء), ayn (العين) ve lâm (اللام) ile karşılanır. Ayrıca zait olan harf bizzat el-misal’de de telaffuz edilir.”¹³

1.3. Sarf İlminin Tarihi Gelişim Süreci

İlk dönemlerde nahiv ve sarf ilimlerinin her biri kendi başlarına bir ilim dalı değil, aksine bazen “el-Arabiyye” (الْعَرَبِيَّةُ) ismi ile, bazen de “en-Nahv” (النَّحْوُ) olarak tek bir ilim dalı olarak bilinmekteydi. Çünkü bu iki ilim dalının konuları iç içe işleniyordu. Buna, yazılı olarak günümüze kadar ulaşan Arapçaya dair ilk gramer eseri olan Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında rastlamaktayız. Onun kitabının birinci kısmı nahiv konuları ikinci kısmı ise sarfla ilgili konulardan oluşmaktaydı. Bu şekilde kitap telifi sonraki dönemlerde yazılmış olan Müberred’in *el-Muktedab*, İbnü’s-Serrâc’ın *el-Uşûl*, Zemahşeri’nin *el-Mufasssal*, Ukberî’nin *el-Lübâb*, İbn Usfûr’un *el-Muḥarrib* ve İbn Mâlik’in *el-Elfiyye* kitaplarında da kendisini göstermiş ve bu kitapların son kısımlarında sarf konularına da yer verilmiştir. Zamanımıza kadar ulaşan en eski sarf kitabı olarak bilinen Ebu Osman el-Mâzinî’nin kaleme aldığı *Kitâbü’t-Taṣrîf* adlı eseri aslında Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında bulunan sarf konularının derlenerek toplanmış şeklidir. Bu çalışmasından dolayı Ebu Osman el-Mâzinî birçok dilbilimci tarafından bu ilmîn kurucusu olarak kabul edilse de başka bir âlimler grubu bunu kabul etmemişlerdir. Ondan önce Muâz b. Müslim el-Herrâ’nın bu ilimle uğraştığını ve sarfın ilk kurucusunun o olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin, İmam Süyûtî, kelime veznini tespit alıştırmasına dair Muâz b. Müslim el-Herrâ’dan yapılan bir rivayete dayanarak onu sarf ilmînin kurucusu saymış; modern dilbilimcilerden Şeze’l-‘Arf fi Fenni’s-Sarf adlı eserin

¹² el-Mübârek, “fî Târîhi İlmi’s-Sarf ve Mustalahâtihî”, s. 295-312.

¹³ Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Bağdâdî, *el-Münsif*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2007, s. 43.

sahibi Ahmed el-Hamelâvî de bu konuda ona uymuştur. Ancak bu görüş (pratiğe aktarma) temrin meselelerinin bir ilmîn esaslarının ortaya konulmasından sonra ele alınabileceği gerekçesiyle kabul görmemiş ve birçok âlim tarafından çeşitli delillere dayandırılarak reddedilmiştir.¹⁴ Modern dilbilimcilerden Mazin el-Mübarek Muâz b. Müslim el-Herrâ'nın nahiv ilmînin sarf ilmînden ayrılmadığı bir zamanda yaşadığını ve sadece olarak sarf ilmîne ait konularla uğraşmayı sevdiğini iddia ederek onun bu ilmîn kurucusu olduğu fikrine karşı gelmiştir. Hatta onun nahiv ilmînde de yeterli bir donanımına sahip olmadığını söylemiştir.¹⁵ Sonuç olarak Ebu Osman el-Mâzinî'nin, yukarıda zikrettiğimiz eseri sarf ilmînin tüm konularını ve meselelerini ihtiva etmese de, sahasında ilk ve tek olduğu için onun bu ilmîn kurucusu olduğunu söyleyebiliriz. O, kaleme aldığı bu eseriyle sarf alanında yeni bir cığır açmış ve kendisinden sonra gelenlere örnek olmuştur. Ondan sonra eser kaleme alan âlimler bu ilimlerde ihtisaslaşmaya gitmiş, bazıları sadece nahivde, bazıları sarfta, bazıları da bu iki ilmî cem ederek tek bir kitap halinde yazmışlardır. Bununla birlikte Muâz b. Müslim el-Herrâ'nın da sarf ilmînin esaslarını değil ancak bu ilmî (pratiğe döken) temrinat bazında ilk defa tesis eden kişi olduğunu da söyleyebiliriz.

Sonradan sarf ilmînde Kâsım b. Muhammed el-Müeddib *Deķā'ıku't-Taşrîf*, Ebû Ali el-Fârisî *et-Tekmile*, Rummânî *et-Taşrîf*; İbn Cinnî, *et-Taşrîfü'l-mülûkî* ve *el-Münşif fî şerhi't-taşrîf li'l-Mâzinî*, Abdülkâhir el-Cürcânî *el-'Umde* ve *el-Miftâh*, Ahmed b. Muhammed *el-Meydânî Nüzhetü't-Tarf*, Neşvân el-Himyerî *Risâle fî't-Taşrîf*, Kemâleddin el-Enbârî *el-Vecîz*, Sekkâkî *Miftâhu'l-'Ulûm* (sarf kısmı), İbn Yaîş *Şerhu't-Taşrîfi'l-Mülûkî*, İbnü'l-Hâcib *eş-Şâfiye*, Radî el-Esterâbâdî *Şerhu's-Şâfiye*; İbn Usfûr, *el-Mümti*, Ebû Hayyân el-Endelüsî *el-Mübdî*, Mekkûdî *el-Basî ve't-ta'rîf fî 'ilmî't-taşrîf*, İsmâüddin el-İsferâyînî *Mizânü'l-Edeb* isimli eserler kaleme almışlardır.. Modern dönemde yazılmış eserlere ise Yûsuf Fâris Eftimus ve Saîd Şukayr'ın *Ṭîbü'l-'Arf* (Beyrut 1888), Hârûn Abdürrâzık'ın *'Unvânü'z-Zarf* (Bulak 1306/1889), Ahmed el-Hamelâvî'nin *Şeze'l-'Arf* (Bulak 1312/1895), Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd'in *Dürûsü't-Taşrîf* (Kahire 1958), Seyyid Emîn Ali'nin *fî 'İlmi's-Sarf* (I-II, Kahire 1975-1976), Fethî ed-Decnî'nin *fî 'İlmi's-Sarf* (Kuveyt 1979), Muhammed Ebü'l-Fütûh'un *'İlmü's-Sarf* (Kahire 1986), Ebüssuûd Haseneyn'in *'İlmü's-sarf* (Kahire 1987), Fahreddin Kabâve'nin *Taşrîfü'l-Esmâ ve'l-Ef'âl* (Beyrut 1408/1988), Abdülcebbâr Alvân'ın *eş-Şarfü'l-Vâziḥ* (Bağdat 1408/1988), Abdüsselâm b. Âmir'in *el-Müncid* (Tunus 1990), Hâzim Ali'nin *Taşrîfü'l-Esmâ* (Kahire 1998), Fâris M.

¹⁴ Kılıç, "Sarf", 36, s. 136-137.

¹⁵ el-Mübârek, "fî Târîhi İlmi's-Sarf ve Mustalahâtihi", s. 295-312.

Îsâ'nın *'İlmü's-Sarf* (Amman 1421/2000), Eymen Emîn Abdülganî'nin *eş-Şarfü'l-Kâfi* (Beyrut 1421/2000), Abdullah M. el-Hatîb'in *el-Müstakşâ* (I-II, Küveyt 1426/2005), M. Hayr el-Hulvânî'nin *el-Mugni'l-Cedîd* (Beyrut, 2005) kitapları misal verilebilir.¹⁶

1.4. Sarf İlminde İstişhad Yöntemleri

İstişhâd (الإستشهاد) kelimesi (شَهِدَ) kökünden türemiş mastardır. Sözlükte şahit getirmek ve ya şahit göstermek anlamlarına gelen bu söz terim olarak lügat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” anlamında kullanılır.¹⁷

Modern Arapça dilbilimcilerden Sa'îd el-Efğânî, istişhâdî: “Arapça'da bir kâidenin doğruluğunu, bir kelime ya da cümlelerin kullanılışını; hâfızası sağlam, konuşması fasih olan bir Arap'tan sahih senetle gelen naklî bir delil ile ispat etmektir.” şeklinde tarif etmiştir.¹⁸

İbni Cinni istişhad yöntemlerinin üç çeşit olduğunu söyler. Bunlar; semâ, kıyas ve icmâ'dır.¹⁹ Kemâlüddîn el-Enbârî ise icmâ'ı istişhad yöntemlerinden saymamış ve o istişhâb-ı hâlî onlara eklemiştir.²⁰ İmam es-Süyûtî ise bunları dörde çıkararak semâ, kıyas, icmâ ve istişhâb-ı hâl olduğunu söylemiştir. İstişhâd edilen metinlerin genel bir ifade ile şiir ve şiir dışı sözler olduğunu, bunların Kur'ân-ı Kerîm, hadîs, Arapçalarına güvenilen fasih Arapların nazım ve nesirleri olduğunu söyler.²¹ Tezin konusu olan Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* eserinde bu istişhad yöntemlerini kullanmış ve kitabını bu esaslar üzerine kaleme almıştır.

1.5. Semâ

Semâ sarf konularında istişhad için kullanılan birinci delildir ve diğerleri de ondan türemiştir. İmam es-Süyûtî semâ'ı şöyle tarif etmiştir: “Semâ, fesahatine güvenilen, kesin kelimelerden sabit olanlardır. Bunlar; Allah'ın kelimeleri olan Kur'ân-ı Kerîm, Peygamberinin hadîsleri, Allah Resulün gönderilmesinden önce O'nun zamanında ve O'ndan sonraki dönemlerde kullanılan dillerin bozulana kadar olan, şiir ve nesirde, kâfir

¹⁶ Kılıç, “Sarf”, 36, 136-137.

¹⁷ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23, Ankara: TDV Yayınları, 2001, s. 396-397.

¹⁸ Sa'îd el-Efğânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, Dımaşk: el-Mektebetül-İslâmî, 1987, s. 6.

¹⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Uşûli'n-Nahv ve Cedelihi*, thk. Hәмdi Abdulfettah Mustafa Halil, Kahira: Mektebetü'l-Edeb, 2013, s. 9.

²⁰ Kemâlüddîn el-Enbârî, *Lüma' u'l-Edille fî Uşûli'n-Nahv*, thk. Ahmet Abdulbasit, Kahire: Darüs-Selam, 2018, s. 86.

²¹ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Uşûli'n-Nahv ve Cedelihi*, s. 9, 21, 39.

ya da Müslüman olsun, Arapların kullandığı sözlerdir.”²² Kemâlüddîn el-Enbârî, semâ’ı tevâtür ve âhâd olmak üzere ikiye ayırmıştır. Süyûtî bunlardan tevâtürü, Kur’ân ve hadîslerde yer alan kelimeler ile Arap kelâmında mütevâtir olarak kullanılan sözcüklerden oluştuğunu bildirmiştir. Bunun nahivde birinci derece kesin delil olduğunu kaydetmiştir. Âhâdın ise, bazı dilbilimcilerin münferiden naklettikleri lâfızlar olduğunu bildirerek, bunların ancak zannî delil olabileceğini söylemiştir.²³

Buradan anlıyoruz ki, bir kuralın konulmasında veya bir kelimenin tespitinde ilk başvurulacak kaynak, semâ delilidir. İşte bundan dolayıdır ki, dilbilimciler, cümlelerin kullanışları, terkiplerin şekilleri ve lâfızların ifade ettiği anlamları tespit ederken ilk plânda Kur’ân-ı Kerîm ve onun okunuşu, hadîsler veya güvenilir Arap kelâmıyla istişhâd etmişlerdir. Zira naklî deliller kullanıldığı ölçüde istişhâd konusu Arap dili için önem taşımaktadır.²⁴

Bu delillerin başında Kur’ân-ı Kerîm gelmektedir. Arapça dilbilimcileri Kur’ân’ın, Arapçanın en fasih kitabı olduğunda ve günümüze kadar en sahih şekilde hiçbir değişikliğe uğramadan nakledildiği konusunda ittifak etmişlerdir. Kur’ân-ı Kerîm kıraatının mütevâtir olarak fasih Arapça hareketleri ve harfleriyle bize gelip ulaşmış ve hiçbir ümmet kendi kitaplarına, Müslümanların kendi kitaplarına verdiği önemi vermemiştir. Âlimler arasında mütevâtir veya şâz olarak onun kıraatlerinden rivayet edilen herhangi bir ayeti ile istişhâd etmede bir ihtilaf yoktur.²⁵ İmam es-Suyûtî, bu konuda şöyle demektedir: “Kur’ân-ı Kerîm’in mütevâtir, âhâd ve şâz bütün kıraatleriyle Arap dilinde istişhâdı câizdir. Âlimler bilinen kıyâsa ters düşmedikçe şâz kıraatlerle bile istişhâdın câiz olabileceği hususunda ittifak etmişlerdir.”²⁶

Kur’ân-ı Kerîm’in mütevâtir, âhâd ve şâz bütün kıraatlerinin Arapça’da hüccet ve delil olduğunu ifade eden Sa’îd el-Efğânî’ye göre nahiv âlimlerinin en büyük eksikliği Kur’ân-ı Kerîm’in bütün kıraatlerini idrak edememeleri ve kendilerine ihtiyaç duyulan yüzlerce şâhidi ihmal etmeleridir (delili bilmeyerek de olsa göz ardı etmiş olmalarıdır). Eğer bu delilleri kullanmış olsalardı, kuralları çok daha sağlam olurdu demektedir. Özet olarak denilebilir ki, şâz kıraatler hakkında az da olsa bazı tartışmalar olsa da bütün eski ve yeni dil bilimciler, Kur’ân-ı Kerîm ile istişhâdı genel olarak kabul etmişlerdir.²⁷

Arap dilinde istişhâd için kullanılan ikinci delilin de Allah Resulünün hadîsleridir. Nitekim nahivciler ve diğer bütün dilbilimciler, Resulullah (s.a.s.)’ın, Arapların en

²² es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Uşûli’n-Nahv ve Cedelih*, s. 14.

²³ el-Enbârî, *Lüma’u’l-Edille fî Uşûli’n-Nahv*, s. 91.

²⁴ Mehmet Reşit Özbekçi, *Kur’ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006, s. 45.

²⁵ el-Efğânî, *fî Uşûli’n-Nahv*, s. 29.

²⁶ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Uşûli’n-Nahv ve Cedelih*, s. 39.

²⁷ el-Efğânî, *fî Uşûli’n-Nahv*, s. 45.

fasihi olduğunu; en güzel, en yaygın ve en latif bir şekilde konuştuğunu ve başka bir lehçeyle hitap ettiğinde bu lehçe sahiplerine kısa ve mûciz ifadelerle açıklamalar yaptığını ittifakla kabul etmektedirler.²⁸ Hadîslerle istişhâdın caiz olup olmamasında ise dilbilim âlimleri arasında ihtilaf vardır. Hicri yedinci asırda ortaya çıkan bu tartışmalarda âlimler hadîslerle istişhad konusunda şu şekilde üç kısma ayrılmışlardır:

1. Hadîslerle istişhâdı kesinlikle caiz görenler.
2. Her türlü hadîsle istişhadı caiz görmeyenler.
3. Hadîslerin bir kısmı ile istişhâdı caiz görüp bir kısmı ile caiz görmeyenler.²⁹

Hadîslerle istişhâdı kesinlikle caiz görenlerin başında gelen meşhur dilbilimcilere Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, İbn Sîde adı ile meşhur olan Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheylîni, İbn Haruf el-İşbili, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min el-İşbîlî en-Nahvî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî ve diğerlerini örnek verebiliriz. Modern dilbilimcilerden Sa'îd el-Efğânî ise, hadîsle istişhâdın asıl olduğunu bildirmekte ve şöyle demektedir: “Sözlükler hadîsle istişhâd ile doludur. el-Ezherî (öl.370/980), el-Cevherî, İbn Fâris, İbn Sîde ve ez-Zemahşerî (öl. 583/1143)'nin sözlüklerine bakılması bu görüşün aksini söyleyen Ebû Hayyân'ın iddialarını çürütmeye yeter.”³⁰

İkinci kısım ise, hadîsle istişhâdı caiz görmeyenlerdir ki bunların başında İbn ed-Dâî adı ile meşhur olan Endülüslü dilbilimci Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-İşbîlî ve onun talebesi Ebû Hayyân ismi ile tanınan Esîruddin Muhammed b. Yûsuf gelmektedir. Ebû Hayyân İbn Mâlik et-Tâî'nin sarf ve nahve dair *Teshîlü'l-fevâ'id ve Tekmîlü'l-Makâşıd* adlı eserine *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl* adında bir şerh yazmıştır. Bu şerhinde söz konusu görüşün ister ilk dönem âlimleri ister daha sonraki dönem âlimleri olsun, Arap dilbilimcilerin ortak görüşü olduğunu iddia etmiştir.³¹

Hadîslerle istişhâdı caiz görenlerle onları kesin şekilde reddedenler arasında orta yolu tutan üçüncü grup âlimler ise lâfızlarıyla nakle itina gösterilen hadîslerle istişhâdda bulunmanın caiz olduğunu, diğerleri ile caiz olmadığını demişlerdir. Bu grubun başında meşhur dilbilimci Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî el-Gırnâtî gelmektedir.

İbn Mâlik et-Tâî'nin Arap gramerine dair *el-Elfiyye'sine (el-Hulâşa) el-Makâşıdü's-Şâfiyye fî Şerhi'l-Hulâşati'l-Kâfiyye* ismi ile yazdığı şerhinde şöyle demektedir: “Arapların sözleri ve içinde ahlâksızlık ve müstehcenlik (fuhuş) bulunan

²⁸ el-Efğânî, *fî Usûli'n-Nahv*, s. 46.

²⁹ es-Süyûtî, *fî Usûli'n-Nahv*, s. 52-60.

³⁰ el-Efğânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, s. 49.

³¹ el-Efğânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, s. 49.

şairleriyle istişhâd ettikleri halde, ‘mânâ olarak nakledilmîştir’ diye Rasûlullah (s.a.s.)’ın hadîsiyle istişhâd eden hiçbir nahivci görmüyoruz. Onlar, mânâları ile naklediliyor, rivâyetleri ve lâfızları değişiyor diyerek sahih hadîsleri terk ediyorlar. Hadîsler bize nakledilmesine göre iki kısma ayrılır. Bunlardan birincisi, mânâları ile bize rivayet edildiği bilinen hadîslerdir ki bunlarla dilbilimde istişhâd caiz değildir. İkinci kısım ise, Allah Resulünden aldığı gibi aynı lafızlarla bize nakledilen hadîslerdir ki, bunlarla istişhâd etmek caiz ve sahihtir.”³² Modern bazı dilbilimciler ve bunun başında “Mısır Dil Akademisi” olmakla lâfzen nakline itina gösterilen hadîslerle istişhâdı kabul etmiş ve bunlardan Muhammed el-Hadir Huseyn bu konuda yazdığı makâlesi ile eş-Şâtibî’nin görüşünü desteklemiştir. O, makâlesinde mevzu ile ilgili tüm görüşleri özetledikten sonra kendisinin de katıldığı görüşü en güzel ve en uygun görüş olarak vermektedir.³³

Arap dilinde istişhâd için kullanılan üçüncü delil ise Arapların sözleridir. İmam es-Suyûtî Arapların fasihlerinden ve Arapçalarına güvenilen kimselerin sözleri ile istişhâd edileceğini demiştir. Ancak hangi Arap lehçeleriyle istişhâdın doğru olduğu hususunda âlimler arasında bir kısım ihtilaflar olmuştur. Âlimler tüm Arap lehçeleriyle istişhâdın sahih olduğunu söylemekle birlikte Kureyş, Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl ve bazı Kinâne kabileleriyle Tayy kabilelerinin lehçeleri daha muteber saymışlardır. Yunanlılara komşu olan Tağlib, İran’a komşu olan Bekir b. Vâ’il gibi Arap olmayan unsurlarla sınır komşusu kabilelerin lehçelerinden istişhâd ise uygun görülmemiştir. Hem çölde hem şehirde yaşayan kabilelerin lehçeleri de, istişhâd açısından makbul sayılmamıştır. Dürüstlük şartı istişhâdda kendisinden rivayette bulunulan kimsede değil râvide aranmış, Müslüman olmayanların, çocukların, kadınların ve delilerin sözleriyle de istişhâd edilmîştir.³⁴

İstişhâd edilen metinler; şiir ve şiir dışı sözler olmak üzere ikiye ayrılır. Sözleri ile istişhâd edilip edilmeyeceğine göre şairleri dört kısma ayırmışlardır. Bunlar;

-İslâma ulaşmayıp cahiliyye döneminde yaşamış İmruu’l-Kays, Tarafa, Antere, Zuheyr, el-A’sâ gibi şairler. Bunlar, “el-Câhiliyyûn” olarak adlandırılır.

-Câhiliyye döneminin sonlarında gelip, şâirlik hayatlarının bir kısmını Câhiliyye, bir kısmını da İslâmî dönemde yaşamış olan Lebîd, Hassân b. Sâbit, Ka’b b. Zuheyr gibi şairler. Bunlar, “el-Muhadramûn” olarak adlandırılır.

³² Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtibî, *el-Makâşidü’s-Şâfiyye fî Şerhi’l-Hulâşati’l-Kâfiyye*, Cilt 3, thk. İyad b. Eyd es-Sübeyti, Mekketü’l-Mükerreme: Ma’hedü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, 2007, s. 401.

³³ Muhammed el-Hadir Huseyn, “Arapça’da Kelime ve Kuralların Doğrulanması İçin Hadislerin Kullanılması”, çev. Hasan Taşdelen, *UÛİFD*, Cilt 13, Sayı 1, 2004, s. 212-213.

³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi’l-Luğa*, Cilt 1, thk. Muhammed Ebul Fadl İbrahim vd, Beyrut: Mekketü’l-Asriyye, 2007, s. 138-144.

-el-Mutakaddimûn yahut İslâmîyyûn ismi ile bilinen, Cerîr, el-Ferazdak ve Zurrumme gibi şairler. İslâm'ın ilk dönemlerindeki şairlerdir.

-Günümüze kadar gelen ve bunların ilk şairleri sayılan Beşşar b. Burd ve Ebû Nuvâs gibi şairler. Bunlar is “el-Muvelledûn” veya “el-Muhdesûn” ismi ile bilinmektedirler.

Bu şairlerden ilk iki kısmı ile istişhâdın doğru olduğu konusunda âlimler ittifak etmişlerdir. Üçüncü kısmın şiirleri ile istişhâd etmek meselesinde ise bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ancak meşhur Arap edebiyat tarihçisi ve dilbilimcisi Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb* isimli kitabında bunların şiirleriyle istişhâd yapılmasının caiz olduğunu söylemiştir.³⁵ Dördüncü tabakaya geldiğimizde ise onların sözleri ile özellikle nahiv, sarf ve dilbilimde istişhâd edilemeyeceğini savunanlar bulunmaktadır. Bu tabakadan en son olarak İbrahim b. Hurmenin (ö. 150/768) şiiri ile istişhâd yapılacağı üzerinde icmâ edilmiş, ancak bedevilerden ise dillerinin bozulduğu hicri dördüncü asra kadar istişhâd edilmıştır.³⁶ Buradan anlaşıldığı üzere, muvelled ve muhdes şairlerin şiiri ile dilbiliminde istişhâd yapılmayacağına icmâ vardır.³⁷

İstişhâd edilen metinlerden biri de nesirdir. Bu, şiirin zıddına söyleyene herhangi bir şart ve zorunluluk yüklemekten dilin kullanılmasının örneğini teşkil eder. Bilindiği gibi edebî çalışmalarda nesir, sanatsal ve normal olmak üzere iki kısma ayrılır.

A. Sanatsal Nesir

Sanatsal nesir birkaç çeşittir.

1. Hutbe (nutuk, söylev, hitabe vs.): Araplar, hitabete çok önem vermişler, bu türde çok sayıda eser ortaya koyarak bu alanda meşhur olmuşlardır. Bu onların ilk öğretim araçları olmuştur. Bir kabile reisi kabilesine bir şey iletmek istediğinde bir kürsü ya da minbere çıkar, topluluğa sanatsal bir anlatımla hitap ederek isteklerini bu yolla kabilesine ulaştırırdı.

2. Mektup: Bunlar, hutbeler kadar meşhur olmasalar da kullanılmış olan türlerden biridir. Peygamber (s.a.s)'in, halifelerin, komutanların ve valilerin başka devletlere veya önemli kişilere yazmış olduğu mektuplarıdır. Mektuplar da, nahiv kurallarının doğru kullanımına özen gösterilmiş olması açısından bu kuralların belirlenmesinde örnek oluşturmaktadırlar.

³⁵ Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, Cilt 1, thk. Abdussalam Harun, Kahira: Mektebetü'l-Hanaci, 1982, s. 21-22.

³⁶ Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih*, Cilt 1, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dimaşk: Daru'l-Ciyîl, 1981, s. 115.

³⁷ es-Süyûtî, *a.g.e.*, s. 80.

3. Hikem (hikmetli sözler) ve emsâl (darb-ı mesel): Bunlar, istiṣhâdda hutbe ve mektuplardan daha çok kullanılmaktadır. Gramere dair kitaplarda hikem ve darb-ı meseller önemli bir yere sahiptir.

B. Nesir (karşılıklı konuşma dili).

Nahivciler, Arapçanın kullanımında günlük konuşma dilinde kullanılan kelimelere ve üsluba önem vermişlerdir. Bunlar kitaplarında, güvenilir râvilerden aktardıkları ifade ve sözlerine güvendikleri kişilerin günlük dilleri ile istiṣhâd etmişlerdir.³⁸ Mânâ

1.6. Kıyâs

Sözlükte “ölçme, takdir ve eşitlik” anlamlarına gelen kıyâs, terim olarak dilbilimde “aralarında bulunan ortak özellik, benzerlik, sebep gibi ilgiden dolayı bir şeye (kelimeye, kullanıma, cümle ögesine...) benzerinin hükmünü vermek” mânâsına gelmektedir.³⁹ Başka bir deyimle kıyâs, aynı mânâda olmaları halinde nakledilmemiş bir kullanımın, nakledilmiş bir kullanıma hamledilmesidir. Fâilin her zaman merfû, mefûlün her zaman mansûb olması böyledir.⁴⁰ Kıyâs Arap dilbilimi ilmînin ve gramer usûlunun en önemli kaynağı olup nahiv ve sarf kaidelerinin çoğu kıyas yöntemiyle belirlenmiştir. Bu sebeple Arap gramerinin kaidesini belirlerken Ebû Alî el-Fârîsî (ö. 377/987 gibi bazı âlimler onun kıyâs olduğunu bildirmiş⁴¹ ve dilbilimcilerin ekseriyeti dilde kıyâsı kabul etmemeyi nahiv ilmîni kabul etmemekle eşdeğer saymıştırlardır.⁴² Arap dilbiliminin kurallarının hakiki kurucusu Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî olarak bilinir. O, bunu tümevarım (istikrâ) yöntemiyle nahiv meselelerinin geneline yaymıştır. Halîl b. Ahmed, ta'yîn ettiği genel kurallarla bunların dışında kalan dil olgularını geçersiz veya şâz sayma hususunda daha sonraki dilbilimciler için bir çıkış açmıştır. Ondan sonra gelen talebesi Sîbeveyhî gramer kurallarının ta'yîninde kıyâsı kullanmayı daha da ilerletmiş ve sadece çok kullanılan dil malzemelerine kıyasın yapılması gerektiğine işaret etmiştir. Ebû Ali el-Fârîsî ile öğrencisi İbn Cinnî'nin döneminde ise kıyasın dil meselelerinde uygulanması zirveye ulaşmıştır.⁴³

Arap gramer ekollerinden Basra ve Kûfe dil medreselerinin her ikisi kuralların ta'yîninde kıyâsı kullanmalarına rağmen Basralıların kıyas sistemi daha sağlamdır. Çünkü onlar fasih konuşan bedevîlerden titizlikle seçtikleri dil malzemeleri arasında

³⁸ İsmail Demir, “İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl fî'n-Nahv Adlı Eserinde İstiṣhâd Konusu”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Kars 2015, s. 24.

³⁹ el-Enbârî, *Lüma' u'l-Edille fî Uşûli'n-Nahv*, s. 107.

⁴⁰ Kemâlüddîn el-Enbârî, *el-İgrâb fî Cedeli'l-İ'râb*, thk. Saîd el-Efgânî, Dimaşk: Matbatü'l-Camiatu's-Suriye, 1957, s. 45.

⁴¹ Ebû Alî el-Fârîsî, *et-Tekmile*, thk. Hasan Şazili Ferhud, Riyad: Camiatü'r-Riyad, 1981, s. 3.

⁴² el-Enbârî, *a.g.e.*, s. 110.

⁴³ el-Efgânî, *a.g.e.*, s. 85-86.

sadece yaygın biçimde kullanılanları esas almışlardır. Nâdiren kullanılan ve şâz olan dil olgularına itibar etmemişlerdir. Kûfeliler ise semâ'ın kaynağını seçmekte aynı titizliği göstermedikleri gibi nâdir ve şâz da olsa duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yapmışlardır.⁴⁴ Kıyasın; asıl (makîsün aleyh), fer (makîs), illet ve hüküm olmak üzere dört temel unsuru bulunur.⁴⁵ Kemâlüddîn el-Enbârî nâibu'l-fâilin ref' edilmesi örneği üzerinden kıyasın bu dört unsurunu şöyle açıklamaktadır: Nâibu'l-fâil, fiil önceden başka bir isme isnâd edilirken, fiilin meçhule dönüştürülmesinin ardından kendisine isnâd edildiği isimdir ve fâile kıyâsla merfû olması gerekmektedir. Burada asıl, fâil; fer' nâibu'l-fâil; illet-i câmi'a isnâd, hüküm ise merfû olmaktadır. Enbârî'ye göre bütün gramer kıyaslarının temel yapısı bu şekildedir.⁴⁶

1.7. İcmâ

İcmâ kelimesi sözlükte (جَمَعَ) kökünden türemiş infial kalıbında olan ve bir işe azmetmek, onda karar kılmak, sağlam kılmak, görüş birliğine varmak, bir araya gelmek veya bir araya getirmek mânâlarına gelen mastarıdır.⁴⁷ Bunlarla birlikte icmânın meşhur olan bir diğer mânâsı ise bir meselede ittifak etmek ve uzlaşmaktır. Fıkıh ve nahiv usulünde bir topluluğun ittifakı ve uzlaşısı (İslâm âlimlerinin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün Müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dinî hükümleri ifade eden şer'î delil) anlamına gelmektedir.⁴⁸ Terim olarak ise, nahiv usûlündeki icmâ kavramı fıkıh usûlünden alınmış ve Kûfe ve Basra dil âlimlerinin ve mezheplerinin bir meselede ittifak etmesi mânâsına gelmektedir. Bu ittifak, nahiv ya da sarf ilimlerinin konuları ve meseleleri hakkındadır.⁴⁹ İbn Cinnî, naslara ve nassa nispetle yapılan kıyasa aykırı olmadığı sürece bu iki beldenin icmâsının hüccet kabul edildiğini söyler.⁵⁰ Yukarıda da geçtiği üzere icmânın meşhur olan tanımı Kûfe ve Basra dil âlimlerinin dil konuları, kavramlarının anlamı ve herhangi bir hüküm üzerindeki ittifakı şeklindedir. Fakat icmâyı, sadece Kûfe ve Basra ekolüne mensup dil âlimlerinin bir nahiv meselesinde ittifak etmeleridir, şeklinde tanımlamak yeterli olmayacaktır. Bunun yerine kayıt altına alınmaksızın, icmânın, belli bir zamandaki Arap toplumunun ya da nahiv/sarf âlimlerinin dille ilgili belli bir kullanım, mesele ya da hüküm hakkındaki

⁴⁴ Zülfikar Tüccar, "Kıyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara: TDV Yayınları, 2022, s. 538-539.

⁴⁵ Muhammed el-Hadîr Huseyn, *el-Kıyas fî'l-Luğati'l-Arabiyye*, Kahira: Matbaatü's-Selefiyye, 1934, s. 28.

⁴⁶ el-Enbârî, *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, s. 53.

⁴⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, s. 57.

⁴⁹ es-Süyûtî, *a.g.e.*, s. 104.

⁵⁰ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, Cilt 1, thk. Muhammed Ali Neccâr, Kahira: Mektebetü'l-İlmiyye, 1952, s. 114.

ittifakıdır şeklinde tanımlanması daha doğru olacaktır. Tanımın bu şekilde geniş yapılmasının gerekçeleri şu şekilde izah edilebilir:

Basra ve Kûfe dil ekollerinin kendi aralarındaki ittifakı söz konusu olabildiği gibi, aynı meselede birbirlerinden farklı ve kendi içlerinde icmâ ya da ihtilaf ettikleri meseleler de olabilmektedir. Basra ve Kûfe dil ekollerinin etkin olduğu zaman dilimi öncesinde ve sonrasında da icmâ, nahiv tartışmalarında bir dil olgusu olarak gerçekleşmiştir. Çünkü bu dönem dışındaki asırlarda üzerinde ihtilaf edilen konular olduğu gibi nahiv âlimleri tarafından üzerinde icmâ edilen konu ve meseleler de söz konusudur.

Nahivcilerin icmâsı söz konusu olduğu gibi Arap'ın icmâsı da söz konusudur. Sınırlarını belirlemek zor olsa bile Arap'ın icmâsı da bir icmâ türü olarak kabul edilmiştir.⁵¹

1.8. İstîşâb-ı Hâl

Sözlükte “birlikte bulunmak ve bir şeyden ayrılmamayı istemek” gibi mânâlara gelen istîşâb⁵², nahiv ilmînde terim olarak dilbilim âlimlerinden Kemâlüddîn el-Enbârî'nin anlatımına göre: “Bir lafzın, aksi bir delîl sâbit olmadıkça aslen bulunması gereken durumu muhâfaza etmesi ve öylece kalmasıdır”. Enbârî, emir fiillerin mebnî olmalarına dair kullanılan şu istidâl tarzını istîşâba örnek vermiştir: Emir fiillerin mebnî olmalarının sebebi, “fiillerde aslolanın mebnîlik” oluşudur. Muzârî gibi mu'reb fiiller, isme benzerliklerinden dolayı mebnîliklerini kaybetmişlerdir. Emir fiillerinde ise böyle bir delil olmadığı için aslı üzere yani mebnîlik üzere kalır.⁵³

Nahiv usulünde ilk defa istîşâb ismini kullanan âlimin Enbârî olduğu bilinmektedir. Ancak ondan önce de birçok dilbilim âlimi bu kuralı kullanmıştır. İstîşâb Enbârî'ye göre muteber delillerden sayılmıştır. Kemâlüddîn el-Enbârî isimlerde istîşâb için misal verirken, aksini gerektirecek bir durum bulunmadıkça onların mu'reb olarak kalmalarını, fiillerde ise mebnî olarak kalmalarını vermiştir. İsimlerin asıl karakteri olan mu'reblikten çıkarak mebnî olmaları; (الَّذِي) de olduğu gibi harfe benzerlik veya (كَيْفَ) de olduğu gibi harf anlamı taşıma illetlerine dayandığını söylemiştir. Fiillerin asıl karakteri olan mebnîlikten çıkarak (يَذْهَبُ وَ يَرْكَبُ وَ يَكْتُبُ) örneklerindeki gibi mu'reb olmaları ise isme benzemeleri sebebiyle olduğunu demiştir.⁵⁴

⁵¹ Tahsin Yurttaş, “Bir Nahiv Usûlü Delili Olarak İcmâ Olgusu ve Hüccet Değeri”, *Journal of Analytic Divinity*, Cilt 4, Sayı 1, June 2020, s. 300-318.

⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7, s. 287.

⁵³ el-Enbârî, a.g.e, s. 167.

⁵⁴ el-Enbârî, a.g.e, s. 167.

Nahiv âlimleri dil kurallarını belirlerken istishâb deliline sıklıkla başvurmuş olsalar dahi bunu semâ ve kıyas delili kadar güçlü görmemişlerdir. Zira daha güçlü bir delil bulunduğunda istishâb terkedilerek güçlü olan delil tercih edilir. Örneğin, herhangi bir isim veya fiil harfe benzerliği açık bir delil ile sabitse, bu delile dayanılarak istishâbu'l asl terk edilir. Başka bir deyişle semâ ve kıyas bulunduğunda asıla bağlı kalma delili geçerli sayılmaz.⁵⁵

⁵⁵ Şirin Çıkar, *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, Van: Ahenk Yayınları, 2007, s. 76-77.

2. İBNÜ'L-HÂCİB VE EL-ARRÂNİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ ŞAHSİYETLERİ

2.1. İbnü'l-Hâcib'in Hayatı, Eserleri ve İlmî Şahsiyeti

2.1.1. İsmi ve Doğumu

Künyesi Ebû Amr, lakabı Cemâlüddîn, ismi Osmân, babasının ismi Ömer b. Ebî Bekr olarak bilinir. İbnü'l-Hâcib, kürt milliyetine mensup olması sebebiyle el-Kurdi; Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biri olan Düveyn⁵⁶ şehrinden geldiği için de ed-Düveynî olarak bilinir.⁵⁷ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 'nde İbnü'l-Hâcib maddesinin yazarı Hulusi Kılıç yanlışlıkla onun aslen Tiflis'ten olduğunu bildirmiştir.⁵⁸ Ancak, Ortaçağ biyografî yazarlarının çoğunluğu onun dedelerinin, Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biri olan Düveyin şehrinde⁵⁹ yaşadığını bildirmiştir. Daha sonra babası buradan Mısır'a göç etmiştir.⁶⁰ İbnü'l-Hâcib, allâme, imâm, usulcû, mukri, naḥvî gibi sıfatlarla da tanınmaktadır.⁶¹ Ebû Amr Osman b. Ömer Düveynî hicretin 571. yılında (miladi 1175) Mısır'da, bir asker ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası buradaki Eyyubi emirlerinden İzzeddin Mevsuk Hezbani'nin⁶² hâcibi/kapıcısı olduğu için o, İbnü'l-Hâcib lakabı ile meşhur olmuştur.⁶³

İbnü'l-Hâcib'in ilk çocukluk yılları dünyaya geldiği Mısır'ın Saîd bölgesinde geçmiştir; ancak eldeki tarihi belgelere göre bu konuda ayrıntılı bir bilgi yoktur. O, ailesiyle birlikte Kahire'ye taşındığı zaman henüz küçüktür ve çocukluk yıllarını Kahire'de geçirmiştir.⁶⁴

⁵⁶ Şihabeddin Yâkût b. Abdillâh er-Rumi el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Cilt 2, Beyrut: Dâr Sâdır, 1977, s. 491.

⁵⁷ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Cilt 3, thk. İhsân 'Abbâs, Beyrût: Dâru Sâdır, 1978, s. 248.

⁵⁸ Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", s. 55-58.

⁵⁹ Düveyin şehri Orta Çağ'da, Azerbaycan'ın Arrân bölgesinde bulunan bir şehirdir. Eyyubiler hanedanının da bu şehirden olduğu rivayet edilmektedir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2, s. 491.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-(Tabakâtü'l-)Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Cilt 8, thk. Dr. Beşşar Avad Meruf, Beyrut: Dâru'l-Arab el-İslâmi, 2003, s. 365.

⁶¹ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbni'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, Cilt 1, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006, s. 451.

⁶² Emir İzzeddin Mevsuk Hezbani Eyyubiler devleti sultanı Selaheddin Yusuf Eyyubi'nin (1169 – 1193) dayısının oğlu ve sultanın emirlerinden biriydi.

⁶³ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetu'l-Ârifîn, Esmâ'u'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Cilt 1, İstanbul: Müessesetu't-Târihi'l-Arabî, 1951, ilave basım 2017, s. 654.

⁶⁴ İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân* 3, s. 248.

2.1.2. İlmi Şahsiyeti

Kahire’de iken daha küçük yaşlarında ilim öğrenmeye başlayan İbnü’l-Hâcib üstün hafızası ve keskin zekâsı ile dikkat çekerek diğer talebelerden temayüz etmiştir. Yedi yaşında Kur’ân-ı Kerim’i ezberlemiş ve sonraki dönemde Maliki fikhını en küçük ayrıntılarına kadar derinlemesine öğrenmiştir. Bundan sonra Arapça ve Kur’ân ilimlerini okumaya başlamış; önce Mısır’ın şeyhu’l-kurrâsı Gıyasuddin Ebû’l-Cûd el-Laḥmî’den yedi kıraatı ve Muḥammed b. Yûsuf Ali b. Şihâbiddin el-Gaznevî’den *el-Mübhiç* kitabını ve bütün kıraatleri okumuştur. Daha sonra Endülüslü kıraat âlimi İmam Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî’den *et-Teysîr* kitabını okumuş ve bazı kıraatleri ezberlemiştir.⁶⁵ Bundan sonra Ebû Tâhir İsmâil b. Sâlih b. Yâsîn, Ebû Muhammed İbn Asâkir ve Fâtıma b. Sa’d el-Hayr’den hadîs dinleyerek hadîs ilmîne yönelmiş bu alanda önemli birçok kitabı okumuştur. Bununla birlikte Halîl b. Saâde el-Huveyyî ve Ebû Mansûr el-Ebyârî’den fıkıh ilminde dersler almıştır. Bunların dışında, zamanın büyük âlimlerden de istifade etmiştir.⁶⁶ Mısırdaki ilim talebini bitirdikten sonra Şam’a gitmek üzere yola çıkmış ve yolüstü bir kaç ay Kûdûs’ta kaldıktan sonra 617/1220 yılında Dimeşk (Şam)’e ulaşmış ve orada Emevî Camii’nde Mâlikîlerin bölümünde ve Nuriyye Medresesi’nde fıkıh, gramer ve kıraat dersler vermeye başlamıştır. Ayrıca dönemin büyük muhaddislerinden biri olan İbn Asâkir’den hadîs dersleri almıştır.⁶⁷ 633/1235 yılında Kerek emiri el-Melikü’n-Nâsır Dâvûd b. İsâ’nın daveti üzerine Kerek’e gitmiş ve orada emire kendi yazdığı gramer kitapları olan *el-Kâfiye* ve *el-Vâfiye Naẓmü’l-Kâfiye* kitaplarını okuttuktan sonra yeniden Şam’a dönmüştür. Burada ilim talebeleri yetiştirmekle birlikte Maliki mezhebinde muhtasar fıkıh kitabı ve nahivden küçük mukaddime şeklinde risale ve fıkıh üsulüne dair kitaplar yazmıştır.⁶⁸ H.639/M.1241 yılına kadar Şam’da ikamet ettikten sonra Şam emiri Salih İsmail ile dönemin büyük âlimlerinden olan hatip Şeyh İzzeddin İbn Abdüsselâm arasında çıkan ihtilafda İzzeddin İbn Abdüsselâmı desteklediği için ilk önce hapse atılmış ve sonradan Şam’ı terk etmesi şartı ile salıverilmiştir. Aynı yılda Şam’ı terk ederek Mısır’a geri dönmüş, Kahire’ye yerleşerek burada talebe yetiştirme ve kitap telif etme işine devam etmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî *Buğyetü’l-Vu’ât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nühât*, Cilt 1, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm, Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1976, s. 70.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî. *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, Cilt 23, thk. Dr. Beşşar Avar Meruf, Dr. Muhyi Hilal Serhan, Müessesetu’r-Risale, Beyrut, 1985, s. 265.

⁶⁷ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, 1, s. 451.

⁶⁸ Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâ’ü Ebnâ’i’z-Zamân*, Cilt 3, thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâr Sâdır, 1974, s. 249.

⁶⁹ İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 249; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 17, s. 565; es-Süyûtî, *Buğyetü’l-Vu’ât*, 2, s. 134; ez-Zehbî, *Târîhu’l-İslâm*, 47, s. 319.

Yüksek ahlakı ve güvenilir dostluğu ile bilinen Ebû Amr İbnü'l- Hâcib üstün, faziletli ve mütevazı bir kişiliğe sahipti. İlim ehlini çok sever ve onları değer verirdi. İbnü'l- Hâcib'in Dimeşk'ten Kahire'ye geri dönmesine sebep olan yukarıdaki olay, onun bu kişiliğini ortaya koymaktadır.⁷⁰

İbnü'l- Hâcib nahiv, sarf, kıraat, usul, mantık, fıkıh usulü ve aruz gibi ilimlerde iştigal etmiş, ancak diğer bütün ilimler, onun için nahiv ve sarf ilmîndeki çalışmaları için ön çalışma mesabesinde olmuştur. Başka bir ifadeyle İbnü'l- Hâcib diğer birçok ilimle meşgul olmasına rağmen nahiv ve sarf konularında temayüz etmiş ve bu ilimlerde yazıp bıraktığı eserleri ile meşhur olmuştur. O, fıkıh ve fıkıh usulü sahasında da ilmî eserler kaleme almasına rağmen nahiv ve sarf ilimlerinde telif ettiği *el-Kâfiye*, *eş-Şâfiye* ve *el-Emâlî* gibi eserleri onun Arap dili ve gramerinde yüksek bir mertebeye çıktığının göstergesi olmuştur.⁷¹

İbnu'l-Hâcib Kahire'ye döndükten sonra Fâdıliyye Medresesi'nde hocası eş-Şâtıbî'nin yerinde hocalık etmiş ve burada özellikle nahiv ve sarf alanında dersler vermiştir. Bu dönemde yetiştirdiği talebeleri ondan sarf ve nahivle birlikte kıraat, mantık ve hadîs ilimlerini de okumuşlardır.⁷²

Ders verdiği dönemlerde Muvaffak b. Alâ, ondan yedi kıraat üzere dersler almış, Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Ebû İshak el-Fâdilî, Ebû Ali b. Hellal, Ebû'l-Hasan b. Bekkâl, İmad el-Balisî, Yunus ed-Dubeysî ve diğer birçok âlim ondan hadîs dersleri almışlardır. Bunlarla birlikte Şeyh Radiyuddin el-Kıstintinî ve birçok ilim adamı ondan gramer dersleri almıştır. Meşhur biyografi âlimi Yâkût el-Hamevî ondan tarihi olayları nakletmiştir. Bunlarla birlikte Dimeşk ve Mısır'da Ebû'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir, Zeynüddin İbnü'r-Raâd, Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ, Şehâbeddin el-Karâfî, Abdüsselâm ez-Zevâvî, Ebû Şâme el-Makdisî, İbn Mâlik et-Tâî gibi âlimlerinin bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir.⁷³

İbnü'l- Hâcib'in döneminde Mısır ve Şam'da gramer eğilimi iki yönlüdür. Bunlardan birincisi, Basra ekolu, onun usulü ve gramer görüşlerinden etkilenmiş İbnü'l- Hâcib ve Ebû Hayyân el-Endülüsî gibi âlimlerin temsil ettiği grup. İkincisi ise, Basra ve Kûfe ekollerinin çalışmalarını inkâr etmeden kendi görüşlerinin de olduğunu iddia eden İbn Mâlik ve İbn Hişam el-Ensârî'nin temsil ettiği grup.

Birinci grubun temsilcilerinden olan İbnü'l- Hâcib gramerle ilgili eserlerinin birçok yerinde nahivcilere muhalefet etmesine rağmen şöhretini özellikle el-Kâfiye'sine

⁷⁰ Kılıç, "İbnü'l- Hâcib", s. 55-58.

⁷¹ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 7. Basım, ts. s. 343.

⁷² Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 343.

⁷³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 23, thk. Dr. Beşşar Avar Meruf, Dr. Muhyi Hilal Serhan, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985, s. 264.

borçludur. Bu kitap İslâm ülkelerinde belirli bir okur kitlesine ulaşmış, çeşitli âlimler eser üzerine şerh ve şerhlerine de hâşiyeler yazmıştır. İbnü'l- Hâcib gramer üzerine yaptığı önemli çalışmalarına rağmen o, Arap gramerinde bir ekol sahibi olmaktan daha ziyade hicri altıncı yüzyıldan (miladi on ikinci yüzyıl) sonra İslâm dünyasında yetişen, şârih (şerh eden) ve yorumcu niteliği ağır basan âlimlerden sayılmaktadır. İbnü'l- Hâcib'in döneminde Basra ve Kûfe medreseleri arasındaki tartışmalar son bulmuş ve o, bu tartışmaları usta bir şekilde düzenleyip faydalı bir duruma getirmiştir. Onun yaptığı diğer bir değişiklik ise Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal fî Sinâ'ati'l-İ'râb* kitabında birleştirdiği sarf ve nahiv konularını daha evvel İbn Cinnî ve Ebû Osman el-Mâzinî'nin yaptığı gibi yeniden ayırarak her birisini müstakil bir kitap şeklinde yazmasıdır.⁷⁴

İbnü'l- Hâcib'in yaşadığı zamanın en bariz özelliklerinden biri de o bölgede dönemin tıp, mühendislik, coğrafya, tefsîr, fıkıh, usul ve gramer alanlarını kapsayan çok geniş bir telif çalışmalarının yapılmasıdır. Böyle geniş ilmî bir çevrede yetişen İbnü'l- Hâcib, dini ve dünyevi ilimlerde derin bir bilgiye sahip olmasına rağmen, özellikle Arap gramerindeki yetkinliği ve eserleriyle temayüz etmiştir.⁷⁵

İbnu'l-Hâcib, Arapçada ilmî yönden zirve yapmasına rağmen, nazmettiği şiirlerin beyit sayısı gayet azdır. Hatta ona nispet edilen şiir ve beyitler, sanat yönünden zayıf ve sade nitelikte olup öğretici bir yaklaşımla (didaktik) kaleme almıştır. Buna göre ilim adamları onun şair olmadığını ireli sürmüştürler. Nitekim İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye* adlı nahivde mukaddime olan eserini *el-Vâfiye* ismi ile şiir şeklinde yazmıştır. Bununla beraber aruz ilmînde *el-Mağşadu'l-Celîl ilâ İlmi'l-Halîl* isimli bir eserini ve semâ'î müennesler hakkında kaleme aldığı *el-Kasîdetu'l-Muveşşahatu bi'l-Esmâi'l-Müennese* isimli teliflerini de şiir olarak yazmıştır.⁷⁶

2.1.3. Yaşadığı Dönemin Sosyokültürel Yapısı

İbnu'l-Hâcib'in hayatının ilk kısmı Eyyûbî Hükümdarı Şelâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'ı kendi hâkimiyeti altına aldığı döneme denk gelmektedir. Şelâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'ı tamamen fethederek oradan Şama geçip bu toprakları da Zengiler Devleti'nden aldığı yıllarda doğmuştur. Şelâhaddîn Eyyûbî'nin hâkimiyeti döneminde Mısır ve Şam'da birçok mescid ve medreseler inşa ettirmiş, ilme ve ilim ehline karşı çok ikramda

⁷⁴ Kılıç, "İbnü'l- Hâcib", s. 55-58.

⁷⁵ Abdülal Sâlim Mukrim, *el- Kur'ân 'i- Kerim ve Eseruhu fî Dirasati 'n-Nahviyye*, el-Kuveyt: Müessesetü Ali Cerah es-Sebbah, 1978, s. 179.

⁷⁶ Ebû 'Amr Osmân b. 'Omer İbnu'l-Hâcib, *Kitābu Emālî İbni'l-Hâcib*, thk. Faḥr Sâlih Süleyman Kādāre, Beyrūt: Dāru'l-Cil, ts., s. 23.

bulunarak çok değer vermiştir. Kaderin bir cilvesidir belki de, bu büyük âlimin vefatından iki sene sonra da Eyyûbîler Devleti'nin egemenliği de son bulmuştur.⁷⁷

Eyyûbîler dönemi ilim ve eğitim bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Selçuklular tarafından Şam'da açılmaya başlanan medreseler Nûreddin Mahmûd Zengî zamanında yaygın hale gelmiş ve Eyyûbîler'in döneminde daha da artmıştır. Medreselerin yanı sıra dârül hadîs ve dârül Kur'anlar da vardı. İlköğretim mahalle mekteplerinde 'küttâb'lar tarafından yapılıyordu. Matematik ve tabii ilimler genellikle özel derslerde öğretiliyordu. Bu devirde özellikle gelişmekte olan tıp öğretimi hastanelerde özel şekilde eğitim olarak veriliyordu. İslâm tarihinde tıp öğretimi yapan okullar 'Reîsü'l-Etîbbâ' adı altında ilk defa bu dönemde Mühezzebüddin ed-Dahvâr (ö. 628/1230) tarafından kurulmuştur. Medreselerdeki hocalar ve talebeler devlet tarafından himaye ediliyor ve bu medreselerin geçimini temin etmek için birçok vakıflar kuruluyordu. Selâhaddin Eyyûbî devrinde Dımeşk'te kırkın üstünde; Halep ve Kahire'de on beşten fazla medrese vardı. Bugün Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye, Fîlistin ve Mısır'da Eyyûbîler devrinden kalma pek çok medrese bulunmaktadır. Medreselerin Başmüderisleri sultan tarafından ta'yîn edilirdi. Bütün eğitim kurumları Kâdî'l-Kudât'a bağlıydı. Bu uygun ortam birçok âlimin yetişmesine sebep olmuş ve ilk önce Şam'da oluşan bu ortam Şelahaddîn Eyyûbî ile Mısır'a da intikal etmiş ve orada da ilmî faaliyetler genişlemiştir. Bu dönemde en çok ilgi gören derslerden Kur'an, hadîs, fıkıh ve Arap grameriydi. Hadîs alanında İbn Asâkir, Ebû Tâhir es-Silefî, Hâfız Abdülganî, Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve Münzirî, fıkıh alanında Alâeddin el-Kâsânî, İbn Ebû Asrûn, Bahâeddin İbn Şeddâd, İbn Kudâme el-Makdisî, el-Melikü'l-Muazzam ve İzzeddin İbn Abdüsselâm, Arap grameri alanında ise İbn Berrî, Belatî, Ebû'l-Yümn el-Kindî, Abdüllatîf el-Bağdâdî, İbn Yaîş, İbnu'l-Hâcib ve İbn Mâlik gibi meşhur âlimler yetişmiştir.⁷⁸

Selahaddîn Eyyûbî'nin vefatından sonra onun evlatları arasında çıkan ihtilaflar devlet içerisinde kargaşanın çıkmasına neden olmuş, emniyetin azalması nedeniyle ülkede karışıklıklar çıkmış ve çalkantılı bir dönem başlamıştır. İnsanlar arasında hırsızlık olayları baş göstermiş, bu da halkın huzurunu bozarak sosyal refahı zayıflatmıştır. Diğer taraftan ülkede meydana gelen kuraklık, kıtlığa neden olmuş ve gerekli gıda ve erzak temini zorlaştırarak fiyatların yükselmesi ile sonuçlanmıştır.⁷⁹

⁷⁷ Ebû 'Amr Osmân b. Omer İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mukaddîmeti'l-Kâfiyeti fî İlmi'l-İ'râb*, thk. Cemâl 'Abdulâtî Muḥaymer Ahmed, Mekketu'l-Mükerrime, Riyâd: Mektebetu Nizar Muḥtafa el-Baz, 1418/1997, s. 11.

⁷⁸ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 20-31.

⁷⁹ İbnu'l-Hâcib, *Kitâbu Emâlî* s. 23.

Yukarıda belirtilen zor şartlar nedeniyle yaşanan sıkıntılar ve fakirlik hâli İbnu'l-Hâcib'in hayatını da olumsuz yönde etkilemiş, yaşamış olduğu geçim sıkıntısı nedeniyle kitaplarının bir kısmını satmak zorunda kalmıştır. Onun bu hususu ifade eden şiiri şöyledir:

“Ey Mısırlılar! Sizler önce cömert iken ben sizin ellerinizi kapalı gördüm, Size geldim ve sizin yerinize yerleştim, ben kitaplarımı ağaç kurdu gibi yedim.” Oysaki bu devrin zor şartları, âlimlerin araştırma ruhunu ve dirayetini durduramamış, o süreçteki ilmî yürüyüşünü tamamlamış, bu sayede şöhretleri, eserleri etrafa yayılmış, itibar sahibi olmuşlardı.⁸⁰

2.1.4. Ölümü

Yukarıda da belirtildiği gibi İbnü'l- Hâcib 639/1241 yılında Kahire'ye geri dönmüş ve bir müddet burada ikamet etdikten sonra buradan İskenderiye şehrine taşınmıştır. Fakat çok geçmeden Şevval ayının 26. günü hicrî 646 yılı, miladi 11 Şubat 1249'da perşembe sabahı, kuşluk vaktinde, İskenderiye'de vefat etmiştir. İbnü'l- Hâcib Bâbülbahr'in dışında İbn Ebû Şâme'nin türbesi yakınına defnedilmiş ve mezarı günümüzde Ebü'l-Abbas el-Mürsî Mescidi'nin alt katındadır. İskenderiye'de kadılık yapan öğrencisi Ebü'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir onun için bir mersiye kaleme almıştır.⁸¹

2.1.5. Eserleri

İbnü'l- Hâcib çeşitli alanlarda eser vermiş büyük âlimlerdendir. O, nahiv, sarf, fıkıh, usul, aruz, kıraat, tarih ve edebiyat konularında eserler telif etmiş ve bu eserleri ile diğer âlimleri hayran bırakmıştır. Onun bu eserleri üzerine birçok şerh, talik (yorum) ve haşiyeler yazılmış ve kendisinden sonra gelen âlimler için bir yol açmıştır. Hacmi küçük ve ifadeleri veciz olmakla birlikte, âlimlerin görüşlerini topladığı bu kitapları ile ilim ehlinin dikkatini çekmiş ve onun eserlerinden birçok insan yararlanmıştır.⁸² Telif ettiği eserler özellikle nahiv ve sarf alanındaki kitapları çeşitli İslâm ülkelerinde medreselerde ders kitapları olarak okutulmuştur. Özellikle Osmanlı döneminde medreselerin esas gramer kitaplarından biri sayılmıştır. Onların üzerine yazılan şerhler, haşiyeler ve talikler bu kitaplara olan ilginin en bariz örnekleridir. Burada biz ilk önce nahiv, sonra sarf ve daha sonra ise diğer alanlarda kaleme aldığı eserleri hakkında kısa bir şekilde ma'lûmât vereceğiz.⁸³

⁸⁰ İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiyyeti*, s. 13.

⁸¹ Kılıç, “İbnü'l- Hâcib”, s. 55-58.

⁸² Bağdatlı, *Hediyyetu'l- 'Ârifin*, s. 654.

⁸³ İbnu'l-Hâcib, *Kitābu Emālī*, s. 17.

2.1.5.1.Nahiv Alanındaki Eserleri

2.1.5.1.1. el-Kâfiye

Arap gramerinde yazılmış üç temel kitaptan biri, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı ve Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ından sonra yazılmış olan *el-Kâfiye* kitabının asıl ismi *Kâfiyetu Zevîl-Erab fî Ma'rifeti Kelâmi'l-Arab*⁸⁴ veya *el-Mukaddime fî'n-Nahv*⁸⁵ olarak bilinmektedir. İbnü'l- Hâcib bu iki kitaptan da yararlanarak nahve dair konuları daha öz ve yalın bir anlatımla bu kitabında toplamış ve esas kaynağı Zemahşerînin *el-Mufaşşal*'ı olmasına rağmen onun bir kopyasını yapmamıştır. Arap dili gramerinde yeni bir aşama olarak ortaya çıkan bu eserinde İbnü'l-Hâcib, Zemahşerînin *el-Mufaşşal*'daki metodunu izlemiş ve dikkatle incelendiği zaman her iki eser arasında çok ciddi bir bağ olduğu anlaşılır. İbnü'l- Hâcib, *el-Kâfiye*'de daha çok Basra mektebinin görüşlerine yer verese de bazen Kûfe mektebinin fikirlerine de katılarak onlara da yer ayırmış ve bununla da eklektik bir yöntem izlemiştir. O, bu eserinde eski dilcilerden Ebû Amr b. Alâ, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhî, Yûnus b. Habîb, Ali b. Hamza el-Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ahfeş el-Evsat, Ebû Osman el-Mâzinî, Müberred, İbn Keysân ve Zeccâc gibi âlimlerin görüşlerine sık bir şekilde atıfta bulunmuş, Arap lehçelerine de dikkat çekmiştir. İbnü'l-Hâcib bu eserinde şâhid olarak yirmi dört ayet, on üç şiir ve sekiz atasözünü kullanmıştır. Asırlarca Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan *el-Kâfiye* "isimler, fiiller ve harfler" şeklinde üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin her biri de birçok alt bölüm halinde düzenlemiştir.

Bu eserin çeşitli şerhleri olmakla beraber, beş defa ihtisar (özet), altı defa da irabı yapılmış ve birkaç defa şiir şeklinde kaleme alınmıştır. Müellif kendisi ders olarak verdiği bu kitabını talebesi Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ'nın ricası üzerine *el-Vâfiye* adıyla nazım halinde yazmıştır. Daha sonra aşağıda hakkında daha geniş bilgi vereceğimiz *Şerhu'l-Vâfiye fî Nazmi'l-Kâfiye* ismiyle de şerhini yapmıştır. Bu kitabın en meşhur irabını, Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin *el-Fevâ'idü's-Şâfiye 'alâ İ'râbi'l-Kâfiye* adlı eseriyle kaleme almıştır. Bunlarla birlikte Büyükçekmece nâibi Mehmed Tevfik tarafından *Kavâid-i Nahviyye-i Arabiyye*, İshak Harputî tarafından *Suâl-i Kâfiye*, *Risâle-i Suâl ve Cevâb* veya *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* ismi ile Türkçe 'ye çevrilmiştir. İlk defa Floransa'da 1592 yılında basılan bu kitap, sonradan 1805 yılında Kalküta, 1889 yılında Kazan, 1893 yılında Bombay'da ve çeşitli yıllarda İstanbul'da

⁸⁴ Ebû 'Amr Cemâluddin Osmân b. Omer İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî İlmi'n-Nahv eş-Şâfiye fî İlmi't-Taşrîf ve'l-Hağ*, thk. Şâlih 'Abdülazim eş-Şâir, Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010, s. 4.

⁸⁵ İbnü'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiyeti*, s. 38.

neşredilmîştir. Eserin Tahkîki 1986 yılında Târik Necm Abdullah tarafından yapılmış ve Cidde’de basılmıştır.⁸⁶

2.1.5.1.2. Şerhu’l-Kâfiye

Yukarıda bahsedildiği üzere *el-Kâfiye* eserinin en kapsamlı şerhlerinden biri müellifin kendisinin yazdığı şerhidir ve *Şerhu’l-Kâfiye* ismiyle bilinir.⁸⁷ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*’yi yazdıktan sonra, kitabını şerh ettiği bu eserinde, kısa ve özlü ifadelerle muğlak ve muamma olan nahiv meselelerini açıklığa kavuşturmayı amaçlamıştır. Bu eserin Türkiye Cumhuriyeti’nde ve çeşitli İslâm ülkelerinde yazma ve matbu nüshaları çoktur. İlk defa 1311/1883 yılında İstanbul’da basılan bu eserin Türkiye’de bulunan yazma nüshalardan biri Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde *Şerh Kâfiye fî’n-Nahv* ismi ile kayıtlıdır.⁸⁸

2.1.5.1.3. Vâfiye

İbnü’l-Hâcib Kerek Emîri el-Melikü’n-Nâsır Dâvûd’a (ö. 656/1258) ders vermek için h. 633/m. 1235’te Kerek’e giderek orada bir müddet kalarak *el-Kâfiye* kitabını ona ders olarak okutmuş ve daha sonra Dimeşk’e döndüğü bilinmektedir. Kerek emiri ondan Arap gramerinde kısa ve manzum bir eser yazmasını istemiş ve İbnu’l-Hâcib de, *el-Kâfiye* eserini *el-Vâfiye* adıyla manzum olarak yazmıştır.⁸⁹ *el-Vâfiye* adındaki bu manzum eser, toplam 980 beyitten ibaret olup *el-Kâfiye*’deki nahiv konularının tamamını kapsamaktadır.⁹⁰ Eserin yazma nüshasının biri Ankara’da Milli Kütüphane’de (no: 60) kayıt altında bulunmaktadır.

2.1.5.1.4. Şerhu’l-Vâfiye fî Nazmi’l-Kâfiye

İbnu’l-Hâcib Kerek Emîri el-Melikü’n-Nâsır için kaleme aldığı ve yukarıda hakkında ma’lûmât verdiğimiz *el-Vâfiye* eserini sonradan onun için şerh etmiş ve bu eser *Şerhu’l-Vâfiye Nazmi’l-Vâfiye* ismiyle bilinmektedir. Bu eserin hicrî sekizinci yüzyılın başlarında istinsah edilen yazma nüshası Medine’de Arif Hikmet Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Bu şerh Mûsâ Binây el-Alîlî tarafından Tahkîk edilerek 1400/1980 yılında Irak’ın Necef şehrinde neşredilmîştir.⁹¹

⁸⁶ Hulusi Kılıç, “el-Kâfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 153-154.

⁸⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn...*, 2, s. 1374.

⁸⁸ Kılıç, “İbnü’l-Hâcib”, s. 55-58.

⁸⁹ İbnu’l-Hâcib, *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Kâfiyeti*, s. 19.

⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, 2, s. 1374.

⁹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, s. 1374.

2.1.5.1.5. el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal

Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eserinin şerhi olan *el-Îzâh* adlı bu kitabı İbnu'l-Hâcib onun metoduna yakın bir şekilde kaleme almış ve muğlak ibârelerinin üzerinde durarak onları kendisine has bir şekilde şerh etmiştir. O, aynen Zemahşerî gibi ilk önce konu başlıklarını alarak onları açıklamaya çalışmış ve sonra ise şerhe geçmiştir. İbnu'l-Hâcib bu eserde birçok yerde Zemahşerî'ye muhalefet etmiş, onun sözlerine cevap vermiş, görüşlerinin çoğunu da reddetmiştir.⁹²

Bu eserin, Mısır, İran, Tunus ve Almanya'daki kütüphanelerde birçok yazma nüshaları bulunmaktadır. Bunlardan biri de Muhyiddin b. Kemaleddin'in istinsahı ile Diyarbakır İl Halk Kütüphanesine (no: 21) kayıtlıdır. Mûsâ Binây el-Alîlî bu eseri Kahire Üniversitesi Dâru'l-Ulûm Fakültesi'nde doktora derecesi almak için 1975 yılında Tahkîk etmiş ve eser iki cilt şeklinde 1402/1482 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştır.⁹³

2.1.5.1.6. el-Emâli'n-Nahviyye

Bazı kaynaklarda *Kitabu el-Emâli İbnu'l-Hâcib* adı ile bilinen bu eserde müellif Kur'an-ı Kerim'den bazı âyetlerin i'râbı, imlası, mânâsı, ta'lîli ile birlikte Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal* ve kendi eseri olan *el-Kâfîye*'deki gramer konularının tanımını yapmış ve i'râb meselelerini şerh etmiştir.⁹⁴

Bu eserin dünyanın farklı kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Onlardan Muhammed Hâfız el-Yezdî tarafından istinsah edilen bir nüshası Ankara'daki Milli Kütüphanede (no: 01 Hk 992), diğeri ise Kahire'de Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin Hâdî Hasan Hammûdî tarafından 1405/1985 yılında dört cilt olarak hazırlanan nüshası ile Fahr Sâlih Süleyman Kadâre tarafından 1409/1989 yılında iki cilt olarak hazırlanan nüshası Beyrut'ta, Adnân Sâlih Mustafa tarafından hazırlanan ve iki cilt olarak basılan nüshası 1406/1986 yılında Dûha'da yayımlanmıştır.⁹⁵

⁹² İsmâil Paşa Bağdatlı. *Hedîyyetü'l-Ârifîn, Esmâ'ü'l-Mü'ellifîn ve Âşârü'l-Muşannifîn*, Cilt 1, İstanbul: Dâru'l-Ma'ârif, 1951, s. 655.

⁹³ Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", s. 55-58.

⁹⁴ İbnu'l-Hâcib, *Kitābu Emālî*, s. 31.

⁹⁵ Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", s. 55-58.

2.1.5.1.7. Risâle fî'l- 'Aşr

“Aşr” (on) kelimesinin “evâil” ve “evâhir”le kullanımından bahseden bu iki sayfalık risâleyi Hâdî Hasan Hammûdî 1405/1985 yılında Beyrut’ta yayımlamış, İbnu’l-Hâcibin *el-Emâlî* eserinin ekinde neşretmiştir.⁹⁶

2.1.5.1.8. Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi

İbnü’l-Hâcib’in kaleme aldığı bir diğer eser ise *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* ismi ile bilinen ve meşhur dilbilimci âlim Sîbeveyhi’nin *el-Kitab*’ının şerhidir.⁹⁷

2.1.5.1.9. Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezûliyye

Meşhur dilbilimci âlim Zeccâcî’nin *Cumel* kitabına yazılmış haşiyeye İbnu’l-Hâcib’in kaleme aldığı şerh olarak bilinen bu kitabın ona nispet edilmesi şüphelidir.⁹⁸ Eserde birçok yerde mantık kuralları ile tarifler verilmiş ve şerhin içerisinde birçok mânâsı kapalı cümleler kullanılmıştır. Brockelmann İbnü’l-Hâcib’e nispet ederek bu eserin bir nüshasının Fas’ta Câmiu’l-Karaviyyîn’de olduğunu bildirmiştir.⁹⁹

2.1.5.1.10. İ’râbu Ba’dı Âyâtın mine’l- Kur’âni’l-Azîm

Kura’n-ı Kerimdeki bazı ayetlerin irabını konu edinen bu kitab *İ’râbu Ba’dı Âyâtı’l- Kur’âni’l-Azîm* ismiyle bilinmektedir. Bu eserin yazma nüshalarından birisi Suriye Arap Cumhuriyeti’nin Halep şehrindeki Osmaniyye Medresesi’nde bulunmaktadır.¹⁰⁰

2.1.5.1.11. Şerhu Mukaddimeti’z- Zemahşerî fî’n-Naḥv

Bu eser, Cârullah Zemahşerî’nin *Mukaddimetu’l-Edeb* veya *Mukaddimetu Edebî’l’Arab* isimli gramer kitabına şerhtir.¹⁰¹

2.1.5.1.12. el-Muktefî li’l-Mubtedî Şerhu’l-İḍāḥ li Ebî Ali el-Fârîsî

Meşhur dilbilimci âlim Ebû Ali el-Fârîsî’nin *el-İḍāḥ* isimli eserinin şerhi olarak bilinen bu eser İbnü’l-Hâcib’e nispet edilmektedir.¹⁰²

⁹⁶ Kılıç, “İbnü’l- Hâcib”, s. 55-58.

⁹⁷ Bağdatlı, *Hedyyetü’l- ‘Arifin*, s. 655, Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, s. 1426.

⁹⁸ Kılıç, “İbnü’l- Hâcib”, s. 55-58.

⁹⁹ Carl Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l- ‘Arabî*, Cilt, 5, çev. Abdulhalîm en-Neccâr, Kahire: Dâru’l-Maârif, 5. Basım, 1959, s. 350.

¹⁰⁰ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l- ‘Arabî*, s. 341.

¹⁰¹ Kemalüddîn Ebû’l-Faḍl Ca’fer b. Sa’leb Udfuvî, *et-Tâli’u’s Saîdu’l-Câmiu’ Esmâi Nucebêi’s-Sa’id*. thk. Sa’d Muhammed Ḥasen ve Taha el-Ḥacerî, Mısır: ed-Dâru’l-Mısıriyye, 1966, s. 354.

¹⁰² Bağdatlı, *a.g.e.*, s. 655.

2.1.5.2.Sarf Alanındaki Eserleri

2.1.5.2.1.eş-Şâfiye

Bazı kaynaklarda *Şâfiye fî't-Tasrîf*,¹⁰³ (eş-Şâfiye) *fî's-Sarf*¹⁰⁴ veya *el-Mukaddime fî't-Tasrîf*¹⁰⁵ ismiyle bilinen ve eş-Şâfiye¹⁰⁶ olarak meşhur olan bu eser bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Müellifin bu eseri, yukarıda hakkında ma'lûmât verilen *el-Kâfiye* isimli eseriyle birlikte Arap gramerine dair yazılmış üç temel kitaptan¹⁰⁷ biri sayılmaktadır. İbnu'l-Hâcib bu eseriyle, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ının özetini teşkil eden, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ında yer verdiği sarfla ilgili konuları bir araya getirmiştir. Gerekli düzeltme, ayıklama ve özetlemelerle birlikte bazı eklemeler de yaparak tüm sarf konularını kapsayan ilk muhtasar sarf kitabını kaleme almıştır.¹⁰⁸

İbnu'l-Hâcib eserinin mukaddimesinde, bazı kimselerin ondan nahiv ilmînde kaleme aldığı *el-Kâfiye* eseri gibi, sarf ve imlâ kuralları hakkında özlü bir kitap kaleme almaları isteği üzerine, bu eseri yazdığını beyan etmiştir.¹⁰⁹

Bu eserde tasrifin tanımını yaparak isim ve fiil kalıpları, vezin-mevzûn, mücerred-mezîd kalıplar ve anlamlarını özlü biçimde açıklamıştır. Daha sonra mâzî, muzâri, emir, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i tafdîl, sıfat-ı müşebbehe kalıpları, masdarlar, zaman, mekân ve alet isimleri, musağğar ve mensup isimlerle ilgili kurallar belirtmiştir. Cemi şekilleri, maksur ve memdud isimler, ziyade ve ilhak suretiyle eklenen harflerle bunlara ait vezinleri de ele almış, kelime yapısındaki harf/ses değişim ve dönüşümleriyle ilgili ibtidâ, vakıf, imâle, i'lâl, ibdâl, i'lâl hazfî, terhîm hazfî, hemzenin tahfîfi ve idgam meseleleriyle harflerin mahreç ve sıfatlarını açıklamıştır. Ardından “mesâilü't-temrîn” adını verdiği, bazı gerçek veya yapay müşkil kelimelerin vezinlerinin tesbitiyle ilgili alıştırmaya ve örneklerle yer vermiştir. *el-Mufasssal*'da bulunmayan, ancak önceki sarf eserlerinde ele alınan bu konuda Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı ile İbn Cinnî'nin *el-Munsif, et-Tasrîfû'l-Mülûkî ve Sırru Sinâ'ati'l-Î'râb*'ından yararlanılmıştır. Eserin sonunda “Haṭ” başlığı altında imlâ kurallarıyla ilgili özet bilgiler yer almaktadır. Müellif bu kısmın hazırlanmasında İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*, İbn Dürüstevyh'in *Edebü'l-Küttâb*, İbn Cinnî'nin *el-Maḫşûr ve'l-Memdûd*'u ile İbnü'd-Dehhân'ın *Bâbü'l-Hicâ*' adlı eserlerinden faydalanmıştır. Eserinde genelde Basra gramer mektebinin görüşlerine uymakla birlikte Kûfelilerinde görüşlerine yer veren

¹⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, s. 1020. Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, s. 655.

¹⁰⁴ İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Kâfiyeti*, s. 38.

¹⁰⁵ Kemaluddîn Udfuvî, *et-Tâli'u's Saîd*, s. 354.

¹⁰⁶ İbnu'l-Hâcib, *Kitābu Emālî*, s. 30.

¹⁰⁷ Bunların ikisi, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı ve Zemahşerî'nin *el-Mufaṣṣsal*'ıdır.

¹⁰⁸ Kılıç, “eş-Şâfiye”, s. 247-248.

¹⁰⁹ Zekerîyyâ el-Ensârî, *el-Menâhicü'l-Kâfiye fî Şerhi's-Şâfiye*, thk. Rezzân Yahyâ Haddâm, Manchester, 1424/2003, s. 51.

müellif, Îsâ b. Ömer es-Sekafî, Ebû Amr b. Alâ, Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb, Sîbeveyhîi, Ali b. Hamza el-Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Ubeyde et-Teymî, Ebû Osman el-Mâzinî, Müberred, Sa'leb, İbn Keysân, İbn Hâleveyh, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi dilcilerin görüşlerine atıfta bulunulmuştur. Bu eserinde kırk iki âyet, sekiz şiir ve bir meseli metin kanıtı olarak zikredilmıştır.¹¹⁰

Yazıldığı günden beri İslâm dünyasında çeşitli ülkelerde medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu kitap özellikle Osmanlı medreselerinde sarf ilmînde tedris edilen ana kitap olmuştur. Bu kitabın üzerine kırk beş şerh ve bunların da bir kısmına hâşiyeler yazılmış ve tercüme şeklinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu şerhlerden bazıları şunlardır:

Bunlardan ilk yazılanı İbnü'n-Nâzım ismi ile meşhur olan Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mâlik ed-Dımaşkî'nin (ö. 686/1287) kaleme aldığı *Buğyatu't-Talib fîr-Reddi ala Tasrifî İbnu'l-Hâcib* eseridir. Sonradan *eş-Şâfiye*'ye şerh yazan birçok âlim bu kitaba işaret etmiştir. Adından da anlaşıldığı üzere bu eser, İbnu'l-Hâcib'e yazılmış itirazlar ve reddiyelerden ibarettir. Bu sebeple de *eş-Şâfiye*'nin tüm konularını kapsamamaktadır. Bu eser Mekketü'l-Mükerreme Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Bölümünde Hasan Ahmed el-Osman tarafından Tahkîk edilerek 1410/1990 yılında yüksek lisans tezi olarak neşredilmıştır.¹¹¹

Radî el-Esterâbâdî'nin (ö. 686/1287) *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib* adlı eseri. *eş-Şâfiye*'nin en meşhur ve en mükemmel şerhi olup ilk defa Leknev'de 1262, 1326 yıllarında, sonra ise sırası ile Tahran'da 1280 yılında, İstanbul'da 1290 yılında, Lahor'da 1315 yılında basılmıştır. Sonradan 1926 yılında Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından Tahkîk edilerek 1345/1926, 1356/1937 yılında Kahire'de ve 1395/1975 yılında ise Beyrut'ta neşredilmıştır.¹¹²

Hasan b. Şerefşah el-Esterâbâdî'nin (ö. 715/1315) 694/1295 yılında kaleme aldığı *Şerhu's-Şâfiye* isimli kitabı. Bu eserin üzerine Abdullah b. Muhammed b. Mübârek el-Uteybî 1414/1993 yılında Medine el-Münevverde el-Câmiatü'l-İslâmîyyede Arap Dili Bölümünde yüksek lisans tezi hazırlamış ve 1425/2004 yılında Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd tarafından Tahkîk ederek Kahire'de iki cilt şeklinde neşredilmıştır.¹¹³

¹¹⁰ Kılıç, "eş-Şâfiye", s. 247-248.

¹¹¹ Hasan Ahmed el-Osman, *Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mâlik ed-Dımaşkî'nin Buğyatu't-Talib fîr-Reddi ala Tasrifî İbnu'l-Hâcib Eserinin Tahkiki*, Ummul-Kura Üniversitesi Arap Dili Bölümü, 1410/1990, s. 30.

¹¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1021. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 327.

¹¹³ Kılıç, "eş-Şâfiye", s. 247-248.

Ahmed b. Hasan el-Çârperdî'nin (ö. 746/1345) 705/1306 yılında kaleme aldığı *Şerhu's-Şâfiye* isimli kitabı İslâm âleminde çok herkes tarafından bilinmiş ve üzerine birçok hâşiyeler yazılmıştır. Bu kitap 1262 yılında Kalküta, 1262 yılında Lekne, 1271 yılında Tahran, 1870 yılında Delhi, 1891 yılında Kanpûr, 1304/1886 yılında ise Lahor'da basılmıştır. Bunlarla birlikte Hüseyin el-Kemâlâtî (el-Kemâlânî) er-Rûmî'nin ed-Dürerü'l-kâfiye fî halli *Şerhi's-Şâfiye* adlı hâşiyesi ve Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa'nın hâşiyesiyle İstanbul'da 1310/1892 yılında basılmıştır. Sonradan Asyut Üniversitesinin Arap dili bölümünde 1408/1988 yılında Rufet Abdulhamid el-Leysi tarafında yüksek lisans tezi olarak Tahkîk edilerek neşredilmıştır.¹¹⁴

Hıdır el-Yezidi'nin kaleme aldığı *Şerhu's-Şâfiye* isimli kitabı. Onun üç yazma nüshası Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyyede, üç nüshası İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesinde, bir Nüshası İran'ın Meşhed şehrinde. Bu eser Mekketü'l-Mükerremede Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Bölümünde Hasan Ahmed el-Osman tarafından 1417/1996 yılında doktora tezi olarak Tahkîk edilmiş ve 2008 yılında Müsesestü'r-Reyyan tarafından neşredilmıştır.¹¹⁵

Nizâmeddin el- A'rec en- Nisâbûrî'nin (ö. 730/1329) kaleme aldığı *Şerhu's-Şâfiye* isimli kitabı. *Şerhu'n-Nizâm* adıyla da anılan kitap Ebü'n-Nasr Dîbâc İbnü's-Sultan Saîd'e ithaf edilmiştir. Bu eserin Berlin'de, Meşhet'de, Tahran'da, Hindistan'da ve Mısırın Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye ve Dâru'l-Kutubi'l-Ezheriyye kütüphanelerinde birçok yazma nüshaları vardır. Bu kitap 1266, 1272, 1311 ve 1356 yılında Tahran'da, 1412/1992 yılında Ali eş-Şemlâvî tarafından Tahkîk edilerek Beyrut'ta 1412/1991 Mekketü'l-Mükerreme Ummu'l-Kurâ Üniversitesinde Arap Dili bölümünde Süreyyâ Mustafa Muhammed Ukâb tarafından doktora tezi olarak Tahkîk edilerek neşredilmıştır.¹¹⁶

İbnül-Hatip ismi ile tanınan Muhammed b. Ali el-Erbilî'nin kaleme aldığı şerh.¹¹⁷

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî'nin (ö. 734/1333) kaleme aldığı *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli kitabı. Bu eser bu araştırmanın esas konusu olduğu için ileride hakkında geniş ma'lûmât verilecektir.

Abdullah b. Muhammed Nukrekâr'ın (ö. 776/1374) kaleme aldığı *Şerhu's-Şâfiye* isimli eseri İstanbul'da 1266, 1272, 1273, 1276, 1285, 1293, 1302, 1306, 1310, 1319, 1320 neşredilmıştır.¹¹⁸

¹¹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1021. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 328.

¹¹⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 329.

¹¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2, s. 1021. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 328.

¹¹⁷ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s. 175.

¹¹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1021. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 329.

Ahmed b. Muhammed'in 813/1410 yılında kaleme aldığı *el-Vaḥfiyetu fî Şerhi'ş-Şâfiye* isimli eseri. Bu eserin yazma nüshalarından birisi Tunus'ta Zeytuniyye Üniversitesinde (7692), diğeri ise Riyad'da Melik Suud Üniversitesinde bulunmaktadır.¹¹⁹

Kara Sinan ismi ile bilinen Sinâneddin Yûsuf b. Abdûlmelik er-Ruminin (ö. 885/1480) 838/1435 kaleme aldığı es-Sâfiye şerhu'ş-Şâfiye isimli eseri. Bu kitabın yazma nüshalarından birisi Mekketü'l-Mükerreme Ummu'l-Kurâ Üniversitesinde (1018), üç nüshası Dârü'l-Kutubi'l-Mısıryye'de mevcuttur. Bu kitabın üzerine b. Suud Üniversitesinde Arap Dili Bölümünde 1993 yılında Tehani b. Muhammed Süleym es-Safedi tarafından yüksek lisans tezi yapılmış ve neşredilmiştir.

Zekeriyyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) el-Menâhicü'l-kâfiye fî şerhi'ş-Şâfiye isimli şerhi. Bu eser, Rezzân Yahyâ Haddâm tarafından 1424/2003 Manchester'de neşredilmiştir.

Îsâmüddin el-Îsferâyînî'nin (ö. 945/1538) kaleme aldığı *Şerhu'ş-Şâfiye* eseri Nukrekâr şerhiyle birlikte, 1285 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Muhammed b. Tahir b. Ali el-Mevlevî'nin (ö. 986/1578) kaleme aldığı *Kifayetü'l-Mufarritin* isimli şerhi. Bu kitabın yazma nüshalarından biri Dârü'l-Kutubi'l-Mısıryye'de (no 41) mevcut olup 1283/1866 yılında Delhi'de neşredilmiştir.

İbn Molla el-Halebî ismiyle bilinen, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Haskefi'nin (ö. 1003/1595) yazdığı şerh.

es-Senhâci ismiyle bilinen Ebu Cüme Said b. Mesud el-Merâkeşi'nin (ö. 1016/1607) kaleme aldığı *Kenzü't-Talib fî Şerhu'ş-Şâfiye* isimli şerhi.

Yukarda adından bahsedilen İbn Molla Halebi'nin oğlu İbrahim b. Ahmed'in (ö. 1020/1611) kaleme aldığı *el-Ğunyetü'l-Kâfiye min Buğyeti Helli'ş-Şâfiye* şerhi.

Lutfullah b. Muhammed b. Gıyâs Zâfirî Haccâcînin (ö. 1035/1626) el-Menâhilü'ş-Şâfiye ilâ Keşfi Me'âni'ş-Şâfiye adlı şerhi. Bu kitap Radî el-Esterâbâdî'nin *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib* adlı eserinin kısa şeklidir. Yemen'de bir müddet talebeler için temel ders kitaplarından biri olmuştur. Onun birçok el yazması nüshası vardır. Bunlardan birisi Mekketü'l-Mükerreme Ummu'l-Kurâ Üniversitesinde (no: 1038), iki nüshası Mekke Kütüphanesinde (no: 3/375 ve no: 27/499), yedi nüshası Sanâ Büyük Camisinin Kütüphanesinde mevcuttur. Bu eser Dr. Abdurrahman Şahin tarafında Tahkik edilerek 1984 yılında Kahire'de Darü'l-Mercan tarafından basılmıştır.

¹¹⁹ İbrahim Muhammed Abdullah, *İbni'l-Hâcib en-Nehvi*, Dimaşk: Darü's-Sadeddin, 2005, s. 78.

Çavuşzade er-Rumi el-Henefî ismiyle bilinen Molla İbrahim b. Muhammed'in (ö. 1050/1640) kaleme aldığı *es-Şâfiye* isimli şerh. Bu kitabın yazma nüshası Süleymaniyye Kütüphanesinde Şehit Ali Paşa bölümünde (no: 2566) bulunmaktadır.

Mirze Kemâl ismiyle tanınan Kemâleddin b. Meinüddin el-Fesevî'nin (ö. 1108/1696) şerhi. Bu esrin Bağdat'da Genel Vakıflar Kütüphanesinde birkaç tane elyazması, bir nüshası Irak Müzesinde, üç tanesi ise Darü'l-Kutubi'l-Mısriyye'de mevcuttur.¹²⁰

Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin (ö. 1172/1759) kaleme aldığı *Fevâ'idü's-Şâfiye* isimli şerhi 1291/1874 yılında Kanpûr'da basılmıştır.

Hüseyin b. Mustafa Müftizade'nin kaleme aldığı *Muhtasarul-Kâfiye fî Şerhi Ferâid Avâidi's-Şâfiye* isimli şerhi. Bu esrin yazma nüshalarından birisi Mektebetü'l-Ezheriyye'de (no: 874) mevcuttur.¹²¹

İrfânüddin es-Sevâtî'nin kaleme aldığı *Miftâhu's-Şâfiye* isimli şerhi, 1312/1894 yılında Muhammed Saîd Dağibendî tarafından neşredilmiştir.¹²²

Ahmed b. Abdulkerim et-Tirmanî'nin 1282/1865 yılında kaleme aldığı *Şerhu's-Şâfiye* isimli kitabının yazma nüshalarından birisi Mekketü'l-Mükerrerede Ummu'l-Kurâ Üniversitesinde ve diğer bir nüshası ise Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye'de (no: 158) mevcuttur.¹²³

Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî'nin kaleme aldığı *Kifâyetü'l-Müfriîn* isimli şerhi Delhi'de 1283/1866 yılında neşredilmiştir.¹²⁴

Osmanlı vezirlerinden Ahmed Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı *Ta'likât 'ale's-Şâfiye* kitabı 1294/1877 yılında İstanbul ve Astana'da neşredilmiştir.¹²⁵

Bu eseri şerh ve haşiyelerle birlikte manzum şeklinde de kaleme alan âlimler olmuştur. Bunlardan bazıları ise şunlardır:

Şeyh Ebu'l-Necâ Halef el-Meârri'nin (ö. 849/1445) *eş-Şâfiye*'ye yazdığı manzume.¹²⁶

İbrâhim b. Hüsâm el-Kirmânî'nin (ö. 1016/1607) kaleme aldığı *el-Ferâid'il-cemîle* isimli manzumesi. Müellif sonradan bu manzumesini *el-Fevaidul-Celile* ismi ile şerh etmiştir. Bu kitabın yazma nüshalarından biri Şam'daki Zahirîyye Kütüphanesinde

¹²⁰ Samir Nasir Hüseyin el-Übeydi, *Ahmed b. Hasan el-Çârperdi'nin Şerhu's-Şâfiye İsimli Kitabının Tahkiki*, Hartum Nıleyin Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1418/1998, s. 5.

¹²¹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 331.

¹²² Kılıç, "eş-Şâfiye", s. 247-248.

¹²³ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 331.

¹²⁴ Kılıç, "eş-Şâfiye", s. 247-248.

¹²⁵ Kılıç, "eş-Şâfiye", s. 247-248.

¹²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1022.

(no: 6850), diğeri ise Süleymaniyye Kütüphanesi Aşir Efendi bölümünde (no: 1075) bulunmaktadır.¹²⁷

Abdulcelil b. Ebü'l-Mevâhîb el-Belî ed-Dimeşkî el-Hanbelî'nin (ö. 1119/1707) kaleme aldığı manzume. O, bu manzumeye sonradan şerh yazmıştır. Bu şerhinin yazma nüshalarından birisi Berlin Kütüphanesinde (no: 6611) mevcuttur.¹²⁸

Neysârî'nin *el-Vâfiye Nazmü's-Şâfiye* manzumesi. Bu eserin iki yazma nüshası Şam'da Zahirîyye Kütüphanesinde bulunur. Hasan Ahmed el-Hamdû el-Osmân onu Tahkîk ederek 1415/1994 yılında neşretmiştir.

Mustafa b. Muhammed et-Trablusî'nin (1135/1723) kaleme aldığı *Nüzhetü'l-Elbâb* adlı *eş-Şâfiye* manzumesi onun *Divan* 'ıyla birlikte (1310/1892) yılında Kahire'de neşredilmiştir.¹²⁹

İbrâhim b. Hüsâmeddin el-Germiyânî'nin *el-Ferâ'idü'l-Cemîle* adlı manzumesi, yine Germiyânî'nin *el-Fevâ'idü'l-Celîle fî Şerhi'l-Ferâ'idi'l-Cemîle*'siyle birlikte (1310/1892) yılında neşredilmiştir.¹³⁰

eş-Şâfiye'nin şerh ve manzumeleri ile birlikte onun Farsça ve Türkçeye tercümeleri de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

2.1.5.2.2.Farsça Tercüme ve Şerhleri

Muhammed Ali el-Kerbelaî'nin tercümesi ve şerhi. Onun birkaç tane yazma nüshası Süleymaniyye Kütüphanesi Laleli bölümünde (no: 3084) bulunmaktadır.

Ali Kuşçu ismiyle bilinen Alâeddin Ali b. Muhammed'in (ö. 879/1474) şerhi.¹³¹

Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî'nin (ö. 1088/1677) *Şerhu's-Şâfiye* isimli şerhi.¹³²

Kulam Muhammed b. Abdullah Yar el-Meridi'nin (ö. 1098/1687) kaleme aldığı şerh.¹³³

Muhammed Sa'd Galib, *es-Sâfiye* (el-'Âfiye) *Şerhu's-Şâfiye* eseri 1878 ve 1895 yıllarında Kanpûr'da ve 1302/1885 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹³⁴

Muhammed Zuhurlullah b. Muhammed Nurullahın şerhi.¹³⁵

Türkçe tercüme ve şerhleri.

Molla Sûdî Bosnevî'nin (ö. 1000/1592) şerhi.¹³⁶

¹²⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1023.

¹²⁸ Muhammed Hayrûddin b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Cilt 3, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1980, s. 276.

¹²⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 331. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, s. 276.

¹³⁰ Kılıç, "eş-Şâfiye", s. 247-248.

¹³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1021.

¹³² Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 330.

¹³³ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 331.

¹³⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 330.

¹³⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 331.

Kurd Efendinin şerhi. Bu eserin yazma nüshası Süleymaniyye Kütüphanesinde (no: 1840) mevcuttur.¹³⁷

Seyyid Ahmed Âsım Üsküdârî b. Hüseyin Hâmid Ankaravî'nin şerhi.

Yâkub Abdülatîfîn şerhi.¹³⁸

2.1.5.2.3.Şerhu's-Şâfiye

*el-Mukaddime (eş-Şâfiye) fî't-Tasrîf ve Şerhuhumê*¹³⁹ veya kısa olarak *Şerhu's-Şâfiye* olarak bilinen bu eser müellifin kendisinin yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz eş-Şâfiye isimli kitabına yazdığı şerhidir. Bu eserin *eş-Şâfiye fî Şerhi's-Şâfiye* isimli yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (no: 07 Tekeli 552/1) kayıtlıdır.¹⁴⁰

2.1.5.2.4.el-Kasîdetü'l-Müveşşaha bi'l-Esmâ'i'l-Mü'ennes

*el-Kasîdetü'l-Müveşşaha bi'l-Esmâ'i'l-Mü'enneseti's-Semâiyye*¹⁴¹ veya *el-Kasîdetü'l-Mü'enneseti's-Semâiyye*¹⁴² müellifin dişilik (te'nis) alameti olmayan müennes isimleri derleyerek topladığı yirmi üç beyitlik bir kasidesidir.¹⁴³ Bu eser 1274/1857 yılında Tahran, 1293/1876 yılında ise Bulak neşriyatı tarafından Meydânî'nin *es-Sâmî fî'l-Esâmî* adlı eserinin ekinde ve 1908 yılında ise Beyrut'ta neşredilmiştir. Bununla birlikte 1405/1985 yılında Târik Necm Abdullah tarafından Ürdün'de Tahkîk edilerek basılmıştır.¹⁴⁴

2.1.5.3.Diğer Eserleri

2.1.5.3.1.Edebiyat-Aruz-Şiir

Cemâlü'l-'Arab fî 'İlmi'l-Edeb

Müellifin bu eseri bazı edebiyat ve dil konularını içermektedir.¹⁴⁵

¹³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1021.

¹³⁷ Kılıç, “eş-Şâfiye”, s. 247-248.

¹³⁸ Kılıç, “eş-Şâfiye”, s. 247-248.

¹³⁹ Kemaluddîn Udfuvî, *et-Tâli'u's-Saîdu*, s. 354.

¹⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2, s. 1020. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5, s. 327.

¹⁴¹ İbnü'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiyyeti*, s. 41.

¹⁴² Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 334.

¹⁴³ İbnü'l-Hâcib, *Kitābu Emālî*, s. 31.

¹⁴⁴ Kılıç, “İbnü'l-Hâcib”, s. 55-58.

¹⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 593. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'Arifin*, s. 655.

el-Maksadü'l-Celîl fî 'İlmi'l-Halîl

İbnu'l-Hâcib'in aruz alanında telif ettiği ve yüz yetmiş bir beyitten oluşan bu kasidenin, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.¹⁴⁶ Onlardan biri Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye'de, hicri yedinci yüzyıla ait olan bir nüshası İstanbul Laleli Kütüphanesinde ve bir diğeri ise Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesinde (no: 34 Fa 1613/1) yer almaktadır. Bu eser Georg Wilhelm Freytag tarafından Almanca tercümesiyle birlikte *Darstellung der arabischen Verskunst* adlı eser içinde (s. 334-371) 1830 yılında Bonn şehrinde neşredilmiştir. Daha sonra ise Muzaffer-i Bahtiyâr tarafından Tahkîk edilerek Tahran'da yayımlanmıştır. Bu eserin üzerine yazılmış şerhlerden İbn Vâsıl'ın *ed-Dürrü'n-Nazîd fî Şerhi'l-Kasîd*'ini Muhammed Âmir Ahmed Hasan yayınlamış ve Cemâleddin el-İsnevî'nin *Nihâyetü'r-Râğib fî Şerhi 'Arûzi İbni'l-Hâcib* adlı şerhini ise Salâh Şa'bân Tahkîk ederek 1989 yılında Beyrut'ta neşretmiştir.¹⁴⁷

2.1.5.3.2.Fıkıh ve Fıkıh Usulu

Münthe's-Sûl (su'âl) ve'l-Emel fî 'İlmeyi'l-Usûl ve'l-Cedel

Bu eser İbnu'l-Hâcib'in Seyfeddin el-Âmidî'nin el-İhkâm'ı ile Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sı başta olmakla birçok diğer âlimden istifade ederek kelâmcıların metoduyla kaleme almış olduğu fıkıh usulü kitaplarından biridir.¹⁴⁸

Bu eser Mâlikî fıkının temelini teşkil eden kaynaklardan olup, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.¹⁴⁹ Birkaç defa yayımlanan kitap ilk defa 1326/1908 yılında İstanbul'da, sonra ise sırasıyla 1326/1908 yılında Kahire'de ve 1405/1985 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.¹⁵⁰

el-Muhtaşar

Muhtaşarü'l-Müntehâ, el-Muhtaşarü'l-usûlî, Muhtasarü'l-usûl isimleriyle de bilinen bu esrin bir öncekinin muhtasarıdır.¹⁵¹ Üzerine birçok şerh, hâşiye ve tahrîc çalışması yapılmış olan bu kitabın yazma ve matbu nüshaları İstanbul, Hindistan, Kahire, Cezayir, Rabât (Fas) gibi dünyanın farklı kütüphanelerinde mevcuttur.¹⁵²

Eser, Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin Müsellemü'ss-sübût kitabı ile beraber 1326/1908 yılında Kahire'de, ayrıca Kâdî Adudüddin el-Îcî'nin şerhiyle

¹⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, s. 1806.

¹⁴⁷ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", s. 55-58.

¹⁴⁸ Bağdatlı, *Hedyyetü'l-Ârifîn*, s. 655.

¹⁴⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 334.

¹⁵⁰ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", s. 55-58.

¹⁵¹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 334.

¹⁵² Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, s. 334 – 335.

1307/1889 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır. Yine Kâdî Adudüddin el-Îcî’nin şerhi, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin bu şerh üzerindeki hâşiyesi ve Hasan el-Herevî’nin Cürcânî hâşiyesine dair ta’lîkâtı ile birlikte 1316-1319/1898-1901 yılında Bulak Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.¹⁵³

Câmi’u’l-Ümmehât

Mâlikî fıkına dair kaleme alınmış olan el-Muhtahar fî’l-fürû’, el-Muhtaharü’l-fer’î ve Fûrû’u İbni’l-Hâcib ismiyle tanınan bu eseri kaleme alarken İbni’l-Hâcib esasen İbn Şâs’ın el-Cevâhirü’s-semîne fî mezhebi ‘âlimi’l-Medîne adlı eserinden ve diğer birçok kaynaktan istifade etmiştir.¹⁵⁴

Müellifin, Mâlikî mezhebinin Mısır ve Mağrib kollarını birleştirdiği bu eserinin Britanya müzesi (no: 226), Cezayir (no: 1074), Fas Câmi’u’l-Karaviyyîn (no: 982) numaralı kayıtları ile Tunus Câmi’u’z-Zeytûne olmak üzere muhtelif kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.¹⁵⁵

Kitap üzerine İbn Râşid el-Kafsî, Halîl b. İshak el-Cündî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Ümevî, Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî, İbn Merzûk el-Hatîb ve İbn Ferhûn’un da aralarında bulunduğu otuz kadar âlim şerh yazmış, ancak bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır. Câmi’u’l-ümmehât Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî tarafından Tahkîk edilerek 1419/1998 yılında Beyrut’ta yayımlanmıştır.¹⁵⁶

2.1.5.3.3. Akait-Kelâm

Akâidetü İbni’l-Hâcib

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nde “İbnü’l-Hâcib” maddesinin yazarı Hulusi Kılıç bu eserin İbnü’l-Hâcib’e nispet edildiğini ancak İbnü’l-Hâcib isimli diğer bir şahsa ait olduğunu söylese de¹⁵⁷ diğer birçok âlim bu eserin Cemâleddin İbnü’l-Hâcib’e ait olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸

Büyük boy iki varak tutarındaki *Akâidetü İbni’l-Hâcib*, delillere başvurulmadan düzenlenen bir eserdir. Selef ve halefin telakkilerini özetleyip ittifak ve ihtilâf noktalarını belirtmesi ve müellifin tercihlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu eser üzerine dört tane şerh yazılmıştır:

Bunlar sırasıyla Sübkî’nin *Şerhu ‘Akâidetü İbni’l-Hâcib*’i, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü’l-Fazl Kâsım’ın *Tahrîrü’l-Metâlib limâ Tezammenethü ‘Akâidetü*

¹⁵³ Kılıç, “İbnü’l-Hâcib”, s. 55-58.

¹⁵⁴ Bağdatlı, *Hediyyetü’l-‘Ârifîn*, s. 655.

¹⁵⁵ Kemaluddîn Udfuvî, *et-Tâli’u’s-Saîdu*, s. 354. Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, s. 340.

¹⁵⁶ Kılıç, “İbnü’l-Hâcib”, s. 55-58.

¹⁵⁷ Kılıç, “İbnü’l-Hâcib”, s. 55-58.

¹⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, s. 1157. Bağdatlı, *Hediyyetü’l-‘Ârifîn*, s. 655.

İbni'l-Hâcib 'i, İbn Zekrî et-Tilimsânî'nin *Buğyetü't-Tâlib fî Şerhi 'Akîdeti İbni'l-Hâcib* ve Ahmed b. Abbas b. Ebû Mindîl el-Vehrânî'nin *Buğyetü'l-Hâtur ve Gunyetü'n-Nâzır 'alâ 'Akîdeti İbni'l-Hâcib* isimli şerhidir. Bunlardan Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû'l-Fazl Kâsım'ın *Tahrîrü'l-Metâlib limâ Tezammenethü 'Aķîdetü İbni'l-Hâcib*'in el yazma nüshası Süleymaniyye Kütüphanesinin Şehid Ali Paşa bölümünde (no: 1702/1) mevcuttur.¹⁵⁹

2.1.5.3.4. Müellife Ait Olduğu İleri Sürülen Eserler

Yukarıda isimleri zikredilen bu eserlerin çeşitli kaynaklarda İbni'l-Hâcib'e ait olduğu teyit edilmıştır. Ancak bazı kitaplar da vardır ki, bunlar İbni'l-Hâcib'e nispet edilse de onun olduğu teyit edilmemiştir. Bazı kaynaklarda bu kitaplar İbni'l-Hâcib'e nispet edilmesine rağmen diğer kaynaklarda ise başka müelliflere ait olduğu bildirilmiştir. Bunlardan bazıları onunla aynı ismi taşıyan çok sayıda İbni'l-Hâcib adlı müelliflerin olduğu değilmiş ve bazıları ise isimleri farklı olan kesler nispet edilmiştir. Bu kitaplar şunlardır:

Mu 'cemü'ş-Şüyûh

Bu eser İbnü'l-Hâcib künyesiyle bilinen Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Mansûr el-Emînî'ye (ö. 630/1233) ait olup yanlışlıkla Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilmiştir.¹⁶⁰

Zeyl 'alâ Târîhi Dimeşk

Bu eser de Ebû Hafs Ömer'e ait olduğu halde başta Kâtib Çelebi¹⁶¹ olmak üzere bazı müelliflerce Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e izâfe edilmiştir.¹⁶²

Şerhu'l-Hâdî

Gramere dair olan bu eser İzzeddin ez-Zencânî'ye ait olup yanlışlıkla İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilmiştir.¹⁶³

Bunların dışında müellife nispet edilen *el-Mesâilu'd-Dimaşkıyye*¹⁶⁴ ve *el-Mufaddal*¹⁶⁵ adlı eserler vardır.

¹⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Akîdetü İbni'l-Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 257-258.

¹⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1735.

¹⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 294.

¹⁶² Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", s. 55-58.

¹⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 2027.

¹⁶⁴ İbnü'l-Hâcib, *Kitābu Emālī*, s. 34.

¹⁶⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabī*, s. 334.

2.2. Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî es-Sekinenî'nin Hayatı, Eserleri ve İlmî Şahsiyeti

2.2.1. İsmi ve Doğumu

Mahmûd el- Arrânî ve es-Sekînenî adıyla bilinmekte olup babasının adı Muhammed dedesinin ise Ali'dir. Azerbaycanın eski yerleşim yerlerinden biri olan Arrân'da¹⁶⁶ dünyaya geldiği için el- Arrânî olarak tanınmıştır. Onun diğer nisbesi olan Sekînenî'n neredede olduğu bilinmemektedir. İhtimal odur ki, bu Orta Çağda Arrân'da bulunan bir kasaba olmuştur. el- Arrânî kaleme aldığı ve bizimde araştırmamızın konusu olan *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* kitabının sonunda bu eseri Arrân bölgesinde Ebu Bekir ez-Zahid'in memleketi Sisican nahiyesinde tamamladığını kaydetmiştir. Kanaatimizce Sisican şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan eski Azerbaycan yerleşim yerlerinden Zengezur bölgesinde bulunan Sisian ilçesidir. Orta Çağda yaşayan tarihçi ve coğrafiya âlimi Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* isimli kitabında Sisican hakkında bilgi verirken buranın beşinci iklimde¹⁶⁷ yerleşen Arrân bölgesinde bir şehir olduğunu, ikinci Raşidi Halifesi Osman b. Affan döneminde Müslüman ordularının komutani Habib b. Mesleme tarafından fethedildiğini, onunla Debil (Divin) şehri arasında on fersah¹⁶⁸ mesafe olduğunu bildirmiştir.¹⁶⁹ Sisian ilçesi eski dönemlerde Fars dilinde Sisigan olarak isimlendirilmiş ve Arapçada "g" sesi olmadığı için Arap kaynaklarında "Sisican" olarak verilmiştir. Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî de kendi eserini Arapça yazdığı için eseri yazdığı yerin isminide Arapça olarak "Sisican" olarak kaydetmiştir. Buradan anlamış oluyoruz ki, el- Arrânî Zengezur'un Sisian bölgesinde bulunan Sekinen kasabasında yaşamıştır.

Bu müellif hakkında çok araştırmamıza rağmen onun hayatı hakkında yalnız aşağıda adı geçen iki biyografi âliminin eserindeki bilgilere ulaşabildik. Bunlardan birincisi Hayruddin ez-Ziriklî'dir ki; *el-A'lâm* kitabında şöyle der: "el- Arrânî, Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Mahmûd el- Arrânî es-Sekînenî'dir. Arrân ahalisinden olup nahiv ve sarf âlimlerindendir. Arrân bölgesi er-Ras nehriyle Azerbaycan'dan ayrılır."¹⁷⁰ Bir diğeri ise Ömer Rızâ Kehhâledir. O, *Mu'cemi'l-mü'ellifin* eserinde ez-Ziriklî'den nakilederek şöyle der: "Mahmûd el- Arrânî: Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Mahmûd

¹⁶⁶ Orta Çağda şimdiki Kuzey Azerbaycan'ın Kür nehrinin kuzeyinde olan bölgesine Şirvan, Kür nehri ile Aras nehri arasında kalan bölgeye ise Arrân (Errân) denilmektedir. Arrân (Errân) bölgesi o zaman şimdiki Karabağ, Nahçıvan ve Erivan bölgelerini de kapsamakta idi. "Azerbaycan" bölgesinden ise şimdiki İran Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Güney Azerbaycan topraklarını da kapsayan bölge kastedilmektedir. (Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, *Şûretü'l-Arz*, Leiden: Beril, 1938, s. 333.)

¹⁶⁷ Coğrafiya âlimleri yer üzerini yedi iklime ayırmışlar ve beşinci iklimden kastedilen Rum ve Şam bölgelerini içine alan iklim kuşağıdır. (İ. Mammadov)

¹⁶⁸ Bir fersah 5. 76 km. dir.

¹⁶⁹ Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Cilt 3, Beyrut: Dar Sadr, 1977, s. 297.

¹⁷⁰ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, s. 128.

el- Arrânî es-Sekînenî, Arrân ahalisinden olan nahiv ve sarf âlimidir. Onun İbnü'l Hâcib'in eş-Şâfiye eserine yazdığı *Şerhü's-Şâfiye* ve *el-Kâfiyesine* yazdığı *Şerhü'l-Kâfiye* isimli eserleri vardır."¹⁷¹

Kâtib Çelebi ise *Keşfü'z-Zünûn*'da onu *el-Kâfiye*'nin şârihleri nden olduğunu bildirmiş ancak başka bilgi vermemiştir.¹⁷²

el- Arrânî kendisi kaleme aldığı *el-Kâfiyetü fi Şerhi's- Şâfiye*" kitabının sonunda kendi ismini tam olarak kaydetmiştir. O, şöyle demektedir:

*"Eserin müellifi Mahmûd bin Muhammed bin Ali bin Mahmûd el- Arrân'i es-Sekînenî (Allah ona ve onun için, onun ebeveynleri için, tüm mümin erkekler ve mümin bayanlar, tüm Müslüman erkekler ve Müslüman bayanlar için bağışlanma duası eden her kese merhamet etsin, şübhesiz ki O, İştien ve İcabet edendir) bu kitabın yazımını hicri yedi yüz otuz dördüncü yılın mübarek aylarından şevval ayının on dokuzu (miladi 23 haziran 1334) perşembe günü ikindi namazı vaktinde bitirmiştir."*¹⁷³

Maalesef, Mahmut bin Muhammed bin Ali bin Mahmut el- Arrânî'nin doğum tarihi tam bilinmemektedir.

2.2.2. İlmi Şahsiyeti

Mahmûd bin Muhammed bin Ali el- Arrânî hakkında kaynaklarda fazla bilgiye rastlayamadığımız için bu şahsın ilim ve tahsili hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. Ancak elimizde onun müellifi olduğu kitabından da anladığımız kadarıyla onun ilmî ve kültürel seviyyesini oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim bu eserinde kendi dönemindeki ve daha önce yaşamış birçok âlime verdiği reddiyeler, onun ne kadar yüksek bir ilme sahip olduğunu göstermektedir.

Kaleme almış olduğu bu kitabında görüldüğü üzere, Arap dili gramerinde üst düzeyde bilgiye sahip olamkla birlikte Kur'ân ilimleri, hadîs, mantık ve edebiyatta da üstün bilgi sahibi bir şahsiyettir. Eserinde, isimlerini anmış olduğu âlimlerin tüm kitaplarına vakıf olduğunu göstermesi, zamanın âlimlerini iyi tanıdığının bir göstergesidir.

Mahmut bin Muhammed bin Ali el- Arrânî'nin döneminde Arrân bölgesi ilim merkezlerinden biri olmuş, burada yerleşen Gence, Berde ve Nahçıvan gibi şehirlerde medreseler kurulmuştur. Ancak onun kitabında çokça zikr ettiği diğer bir Arrânlı âlim Ahmed b. Hasan el-Çârperdi'nin (ö. 746/1345), zamanın ilim ve kültür merkezi ve devletin başkenti Tebriz'de yaşayıp ders verdiği bilinmektedir. Tebriz'in onun yaşadığı

¹⁷¹ Ömer Rızâ Kehhâle. *Mu'cemi'l-Mü'ellifin*, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1993, s. 122.

¹⁷² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1375.

¹⁷³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 2/494.

Sisian bölgesine çok yakın bir mevkide olmasını göz önüne aldığımızda, el-Arrân'inde bu dönemde Tebriz'de ilim alıp yetiştiğini söyleyebiliriz. Tebriz o dönemde mevcut olan onlarca medrese, tekke ve külliyesi ile meşhur idi. Devletin teşvîk ve destekleriyle gelişen bu ilim merkezleri, üstün nitelikli ilim adamları yetiştirmekte olup Mahmut bin Muhammed bin Ali el- Arrân'ini gibi âlimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu şahsiyyet hakkında geniş ma'lûmâtımız olmasa da onun yaşadığı dönem hakkındaki bilgiler Arrânî'nin de önemli bir ilmî şahsiyyet olduğuna delalet etmektedir. İnaniyoruz ki ilerleyen dönemlerde bu âlimin ilmî şahsiyyeti hakkında da daha detaylı araştırmalar yapılarak onun hayatı hakkındaki ayrıntılı bilgiler gün yüzüne çıkarılacaktır.

2.2.3. Yaşadığı Dönemin Sosyokültürel Yapısı

Mahmut bin Muhammed bin Ali el- Arrânî'nin yaşadığı dönemde, onun bir Moğol hanedanı olan İlhanlıların hakimiyeti¹⁷⁴ altında yaşadığını görmekteyiz. Nitekim İlhanlılar devlet olarak Azerbaycan'ı da içine aldığı 1256-1353 tarihleri el-Arrânî'nin vefat tarihi olarak tahmin ettiğimiz (ö. 734/1333) yıllarını da kapsamaktadır.

Moğol istilalarından sonra İslâm aleminde bilimsel faaliyetlerde bir gerileme yaşansa da bu gerilemenin Moğol hakimiyetinin sürdüğü tüm dönemlerde devam ettiğini söyleyemeyiz. İstiladan sonra ortaya çıkan Moğol devletleri bu topraklarda var olan ilmî ve kültürel mîrası benimseyerek Abbâsîler ve Selçuklular gibi köklü Müslüman devletlerce geliştirilen mevcut eğitim ve bilim sistemini dahada geliştirerek kendileri de aynı eğitim ve bilim anlayışının devam ettirmişlerdir. İlhanlılar kendilerinden önceki tüm kültürel ve ilmî mirasa sahip çıkmakla birlikte kendileri ile getirdikleri bazı bilgilerle Asya'nın iki ucunda kültürel birlikteliği sağlamaları ve Uzak Asya kültürünün Ön Asya'ya taşınmasında aracı olmuşlardır. İlhanlılar üzerinden müspet bilimler konuşulduğunda akla gelen ilk olgu Çin ve Hint biliminin İlhanlılar aracılığı ile Yakın-Doğu'ya tanıtılmasıdır. İlhanların aracı olduğu bu etkileşim bilimsel alanda bir etkileşim sağlamış Yakın-Doğu'da bilinmeyen Uzak Doğu'ya ait pek çok yenilik İran ve Azerbaycan'a gelmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁴ İlhanlılar Devletinin kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülâgû'dur. Moğol Büyük Hanı Mengü 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşehri Tebriz olmak üzere İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nisbeten İlhanlılar adıyla anılmıştır. (Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, Ankara: TDV Yayınları, 2000, s. 102-105.

¹⁷⁵ Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, s. 212.

Hiç şüphesiz, İlhanlılar döneminin en parlak zamanı Gâzân Han'ın ve Olcaytu Hanın hâkim olduğu dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan'ın çeşitli şehirleri gelişerek o dönemin en önemli dini ve ilmî merkezlerine dönüştürülmüştür. Bu şehirlerin başında Tebriz, Nahçıvan, Erdebil, Marağa, Bakü, Gence ve Şamahı şehirleri gelmektedir. Yine bu dönemde büyük şehirlerde yeni mektepler ve medreseler tesis edilmîş ve bu ilim merkezlerinde birçok ilim adamı yetişmiştir. Mektepler zamanımızda ilkokul, medreseler ortaokul ve lise mesabesinde idi. Mektepler, medreseler için hazırlık dönemi olarak sayılırdı. Bu okullara gelen öğrenciler çeşitli ilimler alırlardı. Bu okullarda genelde küçük öğrenciler için “halife” olarak isimlendirilen yaşı daha büyük öğrenciler, belletmen olarak ta'yîn edilirdi. Bu “halifeler” onlara, derslerini hazırlamada yardımcı olurdular. Öğrenciler on beş yaşlarına kadar bu mekteplerde ilim alarak sonradan tedrisin ikinci merhalesi olan medreseye geçiş yaparlardı.

Bu mektep ve medreselerde tedrisat Kur'ân-ı Kerîm'in yüzünden okunması ve ezberlenmesi ile başlayıp sonradan çeşitli dini ilimlerin öğretilmesi ile devam ettirilirdi. Dini ilimlerle birlikte edebiyat, tarih, coğrafya, astronomi, mantık, matematik gibi pozitif ilimler de okutulurdu. Bu dönemde Tebriz “Gâzâniyye”, “Felekiyye”, “Şeyh Kemâleddin Hocendî”, “Dimeşkîyye”, “Kadî Şeyh Ali”, “Maksudiyye”, “Muzafferîyye”, “Nasiriyye” adlı medreseleri ile meşhur olmuştu. Bunlarla birlikte Bakü'de Şirvanşahlar sarayının yanında Şah medresesi, Seyyid Yahya Baküvî medresesi bulunmaktaydı. Erdebil'de ise Darül-İrşad medresesi, Derbend'de mahalle medreseler mevcut idi.

Bağdat'ın “Nizamiyye” medreselerinden sonra XIV. yüzyılın başlarında Tebriz'in Kuzeybatısında İlhanlı veziri Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tarafından inşa edilen Reb'i-Reşîdî yerleşkesinde tesis edilen Dârül-Fünun, zamanımızda üniversiteler gibi çalışıyordu. Bu okul Yakın ve Orta Doğunun en büyük yüksek eğitim veren eğitim kurumu sayılırdı. Bu ilim merkezinde yedi bin öğrenci okumaktaydı. Bu öğrencilerin bin tanesi Reb'i-Reşîdî'de, altı bin öğrenci ise Tebriz'de bulunmaktaydı. Reb'i-Reşîdî'de kaldıkları bölge “Talebe Mahallesi” olarak bilinirdi. Çind, Hindistan, Mısır ve Suriye'den getirilen elliden çok âlim bu okulda ders vermekteydi. Dârül-Fünunda tabiat, felsefe, tarih, tıp, astronomi, mantık ve ilahiyat bölümleri var idi. Burada eğitim süresi beş yıl idi ve her hocanın on iki öğrencisi olurdu. Eğitimini bitiren her bir öğrenci bir yıl boyunca Reb'i-Reşîdî'de hizmet etmek mecburiyetinde idi. Bu süre içinde öğrencinin almış olduğu ihtisası iyi bir şekilde benimseyip benimsemediği araştırılır ve ona göre icazetname verilirdi. Bu, özellikle tıp alanında sıkı bir şekilde uygulanmakta

idi. Bu bölümde ihtisas yapmış talebeler Reb'i-Reşîdî'de yerleşen Dârüş-Şifâ hastanesinde bir nevi staj diyebileceğimiz tecrübe dönemi geçirirdiler.¹⁷⁶

İlhanlı hakimiyetinin bu bölgede tam yerleşmesinden sonra Uzak Doğudan ilk olarak İran ve Azerbaycan topraklarına gelen ilim şübhesiz ki tıp olmuştur. Bu dönemde özellikle fen bilimleri ve tıp alanında birçok eser Çince'den Arapça ve Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu çeviri faaliyetlerinin başındaki isim Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî olmuştur. Reşîduddîn vezirliğinden ve tarihçiliğinden önce bir tabip idi. O, bu ilmî dedesinden öğrenmiş ve dedesi de Alâmut'ta bulunduğu burada mevcut olan Çin ve Hint kültürüne ait büyük kütüphaneden ve buradaki tabiplerden öğrenmiştir. Reşîduddîn'in tercüme ettirdiği bu kitaplardan günümüze çok azı ulaşmıştır. Reşîduddîn bizzat kendisinin bu alanda kaleme aldığı eserde kullanmış olduğu birçok Çin ve Hint kaynaklarının olması onun bu kitaplara da vakıf olduğunu göstermektedir. Onun bu kitapları tercüme ettirmesinin esas sebebi şübhesiz İranlı ve Azerbaycanlı tabiplerin ve eczacıların Uzak Doğuda bulunan bu ilimleri kolay bir şekilde anlamalarına yardımcı olmak idi. Hâce Reşîduddîn'in tesis ettiği Reb'i-Reşîdî'de çok büyük bir kütüphanenin olduğu bilinmektedir. Tarihçi Vessaf bu kütüphaneyi "Kıymetli kitaplar hazinesi" olarak adlandırmıştır.¹⁷⁷

Bu dönemde Bakü, Şamahı, Gence ve Nahçıvan'da bulunan medreselerin de büyük kütüphaneleri olmuş ve bu kütüphanelere çeşitli ilimlerde kaleme alınmış kitaplar toplanmıştır. Medreselerde genelde Arapça ve Farsça dillerinin yanı sıra az da olsa Türkçenin de okutulduğu bilinmektedir. Nitekim bu dönemde yazılmış bazı edebiyat eserlerinde Türkçenin izlerine de rastlamaktayız. Bu dönemde çeşitli ilim dallarında birçok Azerbaycanlı âlim yetişmiş ve dünya ilim birikimine katkı sağlamışlardır. Bunlardan biri de meşhur eczacı ve filozof olan Mahmûd b. İlyasın kaleme aldığı *İlm-i Tıbb*, *İnayetün fî't-Tıbb* ve *Kitabü'l-Hafî fî'l-Medavi* isimli eserleri ile bilinmektedir. Onunla aynı zamanda yaşamış Erdebil doktorlarında Sadi el-Erdebili ve Şirvanlı Şükrullah eş-Şirvani tıp ilmînde çok tanınmış âlimlerden sayılmaktadırlar. Şükrullah eş-Şirvani Kahire'da tıp eğitimi aldıktan sonra İstanbula giderek Osmanlı sarayında çalışmıştır. Bu âlimlerin muasırı olan *Risaletün fî'l-Hisab* kitabının müellifi matematikçi âlim, Übeyd et-Tebrizî'yi de burada zikretmemiz gerekir. Onun muasırı olan meşhur tarihçi Ebülkâsım el-Kâşânî zamanında dünyevi ve dini ilimlerde onun dengi olmadığını bildirmiştir. Diğer bir matematikçi âlim Şeyh Abdullah eş-Şebüsterî ve Muhammed et-Tebrizi de bu dönemin tanınmış ilim adamlarındandır. Muhammed

¹⁷⁶ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII Yüzyıllar*, Bakı: Elm Neşriyyatı, 2007, s. 113-114.

¹⁷⁷ Jahn Karl, "Moğollar Zamanında İran ile Çin Arasındaki İlmî Münasebetler", Çev. Mehmet Ersan, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 13, 1997, s. 199.

et-Tebrizinin kaleme aldığı ve Şirvanşah İbrahime hediye etmiş olduğu *Kitabü'l-İrşad fî Marifeti'l-Aded* isimli eser bilinmektedir. Bu dönemde felsefe alanında oldukça ileri düzeyde olan Azerbaycanlı ilim adamları bulunmaktadır. Bunlardan en meşhuru *Gülşen-i Raz* ve *Saadetname* eserlerinin müellifi Şeyh Mahmûd Şebüsteri'yi gösterebiliriz. İlhanlı veziri Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin başkanlığı ile Tebriz'de kaleme alınan dönemin en önemli eserlerinden birisi kabul edilen *Câmiü't-Tevarih* Orta Çağda ortaya çıkmış birçok tarihi olayı anlatan çok kıymetli bir eser sayılmaktadır. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere bu dönem ilmîn ve kültürün gelişmekte olduğu bir devirdir. Eserimizin müellifi Mahmûd bin Muhammed bin Ali el-Arrânî de böylesine bir ortamda yaşamıştır.¹⁷⁸

2.2.4. Ölümü

Bu âlim hakkında kaynaklarda çok fazla bir bilgiye ulaşılamasa da onun, XIII-XIV yüzyılları arasında yaşadığı ve 1323 yılında hayatta olduğu bilinmektedir. Nitekim, *el-A'lâm* kitabının yazarı Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, onun, 734/1333 yılında vefat ettiğini bildirir.¹⁷⁹

2.2.5. Eserleri

Mahmûd bin Muhammed bin Ali el-Arrânî'nin bize gelib ulaşan sadece bir eseri vardır. Bu eser bizim çalışma konumuz olan *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* isimli eseridir. Araştırmamızın ana konusunu oluşturan bu kitap hakkında geniş bilgi vermeye çalışacağız. Müellifin diğer eserleri hakkındada ise vereceğimiz bilgileri bu kitaptan almaktayız. Bu kitabın çeşitli yerlerinde birkaç kitabının ismi verilmekte olup bunlar aşağıda belirtiltiği gibidir.

Şerhü'l-Kâfiye

İbnu'l-Hâcib'in nahiv ilmîninde kaleme aldığı *el-Kâfiye* adlı eserine yazdığı şerhtir. Müellif bu eseri hakkında *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* isimli eserinde birçok yerde bilgi vermiş ve bazı konuları bu kitabında geniş bir şekilde açıkladığını söylemiştir. Misal olarak, ikiyüz on birinci sayfada bazı vezinlerin başka vezinlere dönderilmesi konusunu işlerken “Biz bu konu hakkında *Şerhü'l-Kâfiye* isimli kitabımızda daha geniş bilgi vermekteyiz” demiştir.¹⁸⁰ Biyografi yazarlarından Kâtib Çelebi bu kitap hakkında çok cüzi ma'lûmât vererek el-Arrânî'nin İbnu'l Hâcib'in nahiv ilmîne dair yazdığı *Kâfiye* kitabına yaptığı şerh olarak bilinen *Şerhü'l-Kâfiye* isminde bir kitabının da olduğu

¹⁷⁸ Komisyon. *Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII Yüzyıllar*, s. 115.

¹⁷⁹ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, s. 830.

¹⁸⁰ el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 211.

söyler ve *el-Mutavassıt* gibi muhtasar bir yorum olan bu eserin çok faydalı bir kaynak olduğunu dile getirir.¹⁸¹

ez-Zübde

Nahiv veya sarf ilmînde kaleme aldığı bu eserin İbnü'l Hâcib'in *el-Kâfiye* isimli kitabının hacminde olan küçük çaplı bir kitap olduğu tahmin edilmektedir. Mahmûd bin Muhammed bu kitabı hakkında *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde sadece bir yerde bahsetmiş, “Zu ziyade” konusunu işlerken, altı yüz elli birinci sayfada, “Biz onun tarifini *ez-Zübde* isimli kitabımızda etraflı bir şekilde izah etmiştik” demektedir.¹⁸²

Şerhü'z-Zübde

Yukarıda hakkında bilgi verilen *ez-Zübde* eserinin şerhidir. el- Arrânî *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde beş yerde bu kitab hakkında bilgi vermiş ve bu kitaba işaret etmiştir. Bunlardan biri iki yüz otuz üçüncü sayfada mazi fiilin kalıpları hakkında bilgi verirken; “Biz bu konuda daha geniş bir şekilde *Şerhü'z-Zübde* isimli kitabımızda bahsetmiştik” der.¹⁸³

et-Tarîf

Şerhü's-Şâfiye kitabında dokuz yerde bu kitap hakkında bilgi verilmiş olan eseridir. Örneğin “Hazf”tan bahsederken dokuzyüz kırküçüncü sayfada “نَارًا تَلَطَّى” ayetini¹⁸⁴ delil olarak getirdikten sonra, aslında onun تَلَطَّى olduğunu bildirmiş ve bu konuyu “et-Tarîf” isimli kitabında daha geniş bir şekilde açıkladığını ve karşı tarafın görüşlerine cevaplar verdiğini söylemiştir.¹⁸⁵

en-Nihaye

Bu eserini yine *Şerhü's-Şâfiye* adlı kitabında verdiği bilgilerden dolayı bilmekteyiz. Müellif, sekiz yerde bu kitaptan bahsetmiştir. Örnek olarak, yüz doksan sekizinci sayfada “sahih ve mutel” fiiller hakkında bilgi verirken “Ben bu konuda *en-Nihaye* adlı kitabımda genişçe bahsetmiştim.”¹⁸⁶ demiştir.

¹⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, s. 1375.

¹⁸² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 651.

¹⁸³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 233.

¹⁸⁴ el-Leyl 92/14.

¹⁸⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 943.

¹⁸⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 651.

3. EI-KÂFİYETU Fİ ŞERHİ'Ş-ŞÂFİYE VE METODOLOJİSİ

3.1. *El- Kâfiye*'nin Yazarı, Yazılma Sebebi, Yeri ve Zamanı

Arrânî'nin şerh metodunu incelemeye geçmeden önce kitabın ona ait olduğuna, yazılma sebebine, yazıldığı yer ve zamânâ, yazarın mensup olduğu gramer ekolüne dair bilgi vermekte fayda vardır.

3.1.1. Yazarı

Biyografî yazarlarından ez-Ziriklî ve Ömer Kehhâle bu eserin adının *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş- Şâfiye* olduğunda ittifak etmiş ve el yazmasından yola çıkarak müellifin kendi hattı ile yazıldığını bildirmişlerdir.¹⁸⁷ *El-Kâfiye*'nin el- Arrânî'ye ait olduğuna dair deliller şöyle sıralanabilir:

-Arrânî'nin biyografisini yazan tüm yazarlar, onun İbnü'l Hâcib'in *Şâfiye* isimli sarf kitabını şerh eden yazarlardan biri olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

-Kitabın elyazmasının üzerinde Arrânî'nin ismi yazılıdır.

-Kitabın mukaddimesindeki “Kadir-i mutlak ve Gani olan Allah'a muhtaç, kendi ayıplarını bilen kul Mahmûd bin Muhammed bin Ali bin Mahmûd el-Arrânî es-Sekînenî (Allah onun yarınını dününden de hayırlı etsin)” cümlesinde Arrânî'nin ismi geçmektedir.

-Eserin sonunda müellifin kendi hattıyla; “Kitabın müellifi Mahmûd bin Muhammed bin Ali bin Mahmûd el- Arrânî es-Sekînenî bu eserini bitirmiştir.” ifadesine yer vermiştir.

-Kitapta adı geçen tüm âlimler Arrânî'den önce yaşamışlardır.

-Bu kitap, Mahmûd bin Muhammed bin Ali bin Mahmûd el-Arrânî es-Sekînenî'den başkasına nispet edilmemiştir.¹⁸⁸ Dolayısıyla yazar konusunda bir ihtilaf yoktur.

3.1.2. Yazılma Sebebi

Mahmûd bin Muhammed bin Ali bin Mahmûd el-Arrânî es-Sekînenî, kitabın yazılma sebebini şöyle açıklamaktadır: “Bazı kardeşlerim, sarf ve bina kitabı olarak yazılmış kitapların en üstünü olan ve daha önce bu konuda onun gibisi yazılmamış olan, zaman geçtikçe de övülmeye devam edecek olan ve *Şâfiye* kitabının sözlü olarak

¹⁸⁷ ez-Ziriklî, *el-A' lām*, s. 830. Kehhâle. *Mu 'cemi 'l-Mü'ellifin*, s. 122.

¹⁸⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye*, s. 41-42.

mânâlarını çözmeye çalıştığını görünce; bana bu kitabın amacını ve sarf ilmîne katkılarını açıklayan, kitabın kapalı kalan yönlerini ortaya çıkaran, bu kitap için şerh yazanların şerhlerini bir araya toplayan, onların yanlışlarını düzelterek doğru gördüklerini açıklayan bir şerh yazmamı tavsiye ettiler.”¹⁸⁹

Eserdeki bu satırlardan Arrânî'nin *Şâfiye*'yle daha önce meşgul olduğu, çevresindeki şahısların teşviki üzerine bu şerhi yapmaya karar verdiği, amacının sarf ilmîne katkıda bulunmak ve *Şâfiye*'deki bazı kapalı kalan hususları açıklamak olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu cümleler, yazarın şerhinde nasıl bir yol izlediğine dair işaretler de içermektedir. Çünkü Arrânî, burada bu kitaba yazılan şerhleri de gözden geçirdiğini, karşılaştırmalar yaptığını ve varsa yanlışları düzelttiğini belirterek, karşılaştırma yöntemini kullandığını söylemektedir.

3.1.3. Yazıldığı Yer

Müellifin ifadelerinden anlaşıldığına göre kitap, Arrân'da yazıp tamamlanmıştır. Nitekim yazar kitabın sonunda şöyle demektedir: “Kitabın yazılması Arrân bölgesinde Ebu Bekir ez-Zahid'in (Allahın rahmeti onun üzerine olsun) memleketi Siscan nahiyesinde tamamlanmıştır.”¹⁹⁰ Yukarıda da belirtildiği üzere kanatimize göre burada geçen Siscan nahiyesi şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan ve eski Azerbaycan yerleşim yerlerinden olan Zengezur'un Sisian bölgesidir.

3.1.4. Yazıldığı Zaman

Kitabın yazılış tarihi hakkında müellif kitabın sonunda şöyle demektedir: “Eserin müellifi Mahmûd bin Muhammed bin Ali bin Mahmûd el- Arrân'i es-Sekînenî bu kitabın yazımını hicri yedi yüz otuz dördüncü yılı mübarek aylarından Şevval ayının on dokuzu (miladi 23 Haziran 1333) perşembe günü ikindi namazı zamanı bitirmiştir.”¹⁹¹ Bu satırlarda şerhin yazılış ve tamamlanış tarihi açık olarak belirtildiğine göre 23 Haziran 1333'tür.

3.2. el-Arrânî'nin Mensup Olduğu Gramer Ekolü

Arrânî'nin şerhinde takip ettiği metodu kavrayabilmek için, önce hangi gramer ekolüne mensup olduğu ve bu ekolün gramer anlayışı hakkında genel bilgilere de ihtiyaç vardır.

¹⁸⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 42.

¹⁹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 42.

¹⁹¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 42.

el-Kâfiyetü fi Şerhi's- Şâfiye kitabındaki metodundan Arrânî es-Sekînenî'nin Basra gramer ekolüne tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Bunu, yazarın kullandığı bazı terminolojiden çıkarmak mümkündür. Örneğin sarfı tarif ederken, bir şeyin kendisine izâfe edilmesinin muhal olduğunu¹⁹² söylemektedir ki, bu görüş Basra dil ekolü mensuplarına aittir. Küfe dil ekolü mensupları ise bunun aksine, bir şeyin kendisine izâfe edilmesinin caiz olduğu görüşündedirler.¹⁹³

Arrânî, kelimelerin yapısından bahsederken,¹⁹⁴ fiillerin, ismin bir bölümü olduğunu söylemiştir. Fiillerin ismin bölümü olduğuna dair görüş, Basra dil ekolünün görüşüdür. Küfe dil ekolü mensuplarına göre ise fiil asıl olup isim onun bir alt dalıdır.¹⁹⁵

Arrânî, sarf kalıpları konusunu işlerken, kelimenin aslında harfler değişse bile onun ölçütünde aynı harfler kullanıldığı görüşünü savunmuştur. Misal olarak, ثَرَاتُ sözünün sarfı ölçütü فُعَالٌ olarak verildiğini ve bu sözün aslının ثَرَاتُ olup الوراثة sözünden türediğini ileri sürer. Bu, Basra ekolü âlimlerinin görüşüdür. Kûfeliller ise aslı olmayan harflerin ölçütte de aslı olmayan harflerle verildiğini savunmuştur. Onlara göre ثَرَاتُ sözünün sarfı ölçütü تَفْعِلٌ olması gerekir.¹⁹⁶

Arrânî, ism-i tasğir konusunu işlerken, tasğirin tazime delalet etmediğini söyleyerek Basralıların görüşünü teyid etmiştir.¹⁹⁷ Buna ilaveten tasğir-i terhimin (sözde mevcut olan sonradan eklendiği varsayılan harflerin hazfı) özel isim (alem) ve alem olmayan isimlerde uygun olduğunu söyleyerek Basra ekolünün görüşünü desteklemiştir.¹⁹⁸

Yazar, yine ism-i tasğir konusunu işlerken, المَيْثُ kelimesinin aslının مَيْثُ olduğunu söylemiş ve bu kelimedeki değişikliğin sebebini de kelimenin aslının فَيْعِلٌ vezninde مَيْثُ olmasına dayandırmıştır.¹⁹⁹ Bu görüş Basra ekolüne ait olup bu ekolün mensubu birçok âlimden nakledilmıştır. Ancak Küfe ekolüne göre ise مَيْثُ kelimesinin aslı فَعِيلٌ vezninde olup مَوَيْثُ şeklindedir.²⁰⁰

Yazar, i'lâl (kelimenin illetli olan kök harflerinden bir harfin düşmesi veya başka bir harfe dönüşmesi) konusunda ise, يَعْدُ kelimesinde “vav” ın hazfolduğunu söylemiş ve

¹⁹² Ebü'l-Berekât Kemâlüddin Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnşâf fi Mesâ'ili'l-Hilâf*, Cilt 2, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: Darü't-Talâi, 2009, s. 11.

¹⁹³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 141, 148.

¹⁹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 153.

¹⁹⁵ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi 'İleli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek, Beyrut: Daru'n-Nefais, 1979, s. 56. Ebü'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Mesâ'ilü'l-Hilâfiyye fi'n-Nahv*, thk. Abdulfettah es-Selim, Kahire: Mektebetü'l-Edeb, 2008, s. 62. el-Enbârî, *el-İnşâf fi Mesâ'ili'l-Hilâf*, s. 206.

¹⁹⁶ Ebul Kâsım Abdurrahmân b. İshak en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l-Ulemâ*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hanaçi, 1983, s. 95.

¹⁹⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 359.

¹⁹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 416.

¹⁹⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 378.

²⁰⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf fi Mesâ'ili'l-Hilâf*, s. 299.

bunun sebebini de “vav”ın fethalı muzari harfîyle kesra arasında olmasına bağlamıştır.²⁰¹ Bu, Sa’leb lakabı ile bilinen meşhur dilbilimci Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî’nin (ö. 291/904) ve Basra ekolü âlimlerinin görüşüdür. Küfe ekolünde ise “vav”ın hazfedilmesinin sebebi olarak lazım ve muteaddi fiili birbirinden ayırmak olduğu ileri sürülür. Onlar muteaddi (geçişli) fiillerde “vav” ı hazf etmiş ve lazım (geçişsiz) fiillerde ise düşürmüşlerdir.²⁰²

Arrânî’nin Basra dil ekolüne mensup olduğuna dair diğer bir örnek de, Basra ekolü âlimlerini “الاصحاب” (ashab) olarak adlandırmasıdır. Buna örnek olarak “Zu ziyade” bahsinde geçen هَمَرَشُ sözünün²⁰³ فَعَّلَ vezninde olup rubai mezid bablardan olduğunu zikrederek bu görüşün “ashabın görüşü” olduğu bildirir.²⁰⁴

Bu örnekler yanında yazar, eserinde Basra ekolüne mensup birçok dilbilimcinin görüşlerini teyid etmektedir. Örneğin, tasğir konusunu ele alırken şöyle der: “يَصْغُ” ve “يَسْغُ” gibi insan isimlerinin tasğir vezninde nasıl olacağını soracak olursanız ben derim ki, Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhî onun “يَصْغُ” ve “يَسْغُ” olduğunu ve hazfolunan harfîn geri dönderilmeyeceğini söylemiştir.²⁰⁵ Ancak Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî²⁰⁶ (ö. 249/863) ve Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred²⁰⁷ (ö. 286/900) bu sözcüklerin tasğir vezninde “يُؤْيِغُ” ve “يُؤْيِغُ” olduğunu söyleyerek bu kelimelerde hazfîn olmadığını iddia etmişlerdir. Doğru görüş Sîbeveyhî’nin görüşüdür.²⁰⁸ demektedir.

Arrânî nida harfinden sonra gelen münadanın sonunun hazfedilmesi konusunu işlerken de şöyle demiştir: “İbrahim ve İsmail sözcüklerinin sonlarının münada olduklarında nasıl hazfedileceği konusunda derim ki, Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhî bu sözlerin başındaki hemze ve elifîn hazfolduğunu söyleyerek onların “بُرْيُهِمْ” ve “سُمِّيْعِلْ” şeklinde olacağını söylemiştir.²⁰⁹ Ancak Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, bu sözlerin sonundaki üç harfîn hazfedilerek “أُبَيْرُهُ” ve “أُسْمِيعُ” şeklinde olacağını iddia eder. Burada doğru görüş birincisidir. Çünkü “بُرْيُهِمْ” sözü “أُبَيْرُهُ” sözünden daha çok tasğir değil büyütme kalıbına uygundur.²¹⁰

²⁰¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 783.

²⁰² el-Enbârî, *el-İnşâf fî Mesâ’il-i’l-Hilâf*, s. 288.

²⁰³ Yaşlı adam.

²⁰⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 698.

²⁰⁵ Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü’l-Hanaci, 1988, s. 496.

²⁰⁶ İbn Cinnî el-Mevsîlî, *el-Haşâ’iş*, s. 71. es-Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 166.

²⁰⁷ Ebü’l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu’l-Mufaşşal*, thk. Emil Bedî Yakub, Beyrut: Darül-Kutubil-İlmiyye, 2001, s. 426.

²⁰⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 381.

²⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, s. 496.

²¹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 417.

Arrânî, Basra ekolünü izlemesine rağmen bazı konularda bu ekolün görüşlerine katılmamış ve bunlara muhalefet etmekten de kaçınmamıştır. Örnek olarak; harfler bölümünde sıfatlar konusu anlatılırken şöyle demektedir: “İnfitah harflerine geldiğimizde onların karşısı itbaktır.”²¹¹ Bu harfler telaffuz edilirken dil üstü damağa yapıştırılmaz ve dil ile damak arası açılarak nefes akması ile bu harfler ortaya çıkar. Bunların sayısı on dördtür. Tüm ashab²¹² ve şerh yazarları²¹³ onların sayısının yirmi beş olduğunu söylemişlerse de ben derim ki, onlar bana göre on dördtür ve bunlardan başkası yoktur. Çünkü sadece bu on dört harfin telaffuzu dilin üst damağa yapışması ve sonra dil ile damak arasında nefesin akması ile ortaya çıkar. Boğaz ve dudaklardan çıkan harfler bunlardan ayrıdır.”²¹⁴

Yazarın, bazı durumlarda başka ekollerin görüşünü kendi ekolüne tercih ettiği de görülmektedir. Örnek olarak, ism-i mensub (ilgi ismi) konusunda şöyle demektedir: “عَوِيَّ sözcüğünün ism-i mensûbunun nasıl düzenlendiği konusunda âlimler arasında görüş ayrılığı vardır. el-Müberred²¹⁵ ve birtakım dilbilimciler onun müzekkeri gibi عَوِيَّ şeklinde oluşturulduğunu ve ikinci ‘vav’ harfinin hazfedilmediğini bildirerek iki ‘vav’ın iki ‘ye’ harfi ile birlikte işletilmesinin dile ağır gelmediğini söylemişlerdir. Sibeveyhi²¹⁶ ve el-Ahfeş²¹⁷ ise kelimenin müzekkeri ile farklı olması için عَوِيَّ şeklinde düzeltildiğini söylemiştir. Âlimlerden başka bir kısım ise her iki şekilde olmasının caiz olduğunu söylemişlerdir. Bana göre doğru olan görüş budur.”²¹⁸

3.3. Arap Gramerinde Şerh

Sözlükte şerh ”eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” demektir.²¹⁹ Literatürde, “şerh” terimi özellikle üçüncü anlamından hareketle, bir konuya ilişkin sözlü veya yazılı açıklamaları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu bağlamda, ilimler tarihinde “şerh” belirli bir telif türü olarak ortaya çıkmıştır. Genellikle bir ilim dalında meşhur olmuş, çoğunlukla muhtasar

²¹¹ Kelime manası bitişmek demektir. Terim olarak, dört harf telaffuz edilirken dilin üst damağa yapışmasıdır. Bunlar: ط, ظ, ض, ص harfleridir.

²¹² Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî el-Bağdâdî İbnü’s-Serrâc, *el-Uşûl fî’n-Nahv*, Cilt 3, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1996, s. 404. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, s. 436.

²¹³ Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, C.3, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1982, s. 258. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Muhammed eş-Şerîf el-Hüseynî en-Nisâbü’rî Nukrekâr, *Şerhu’s-Şâfiye*, thk. Molla Tahir el-Behreki, el-Küveyt: Darü’d-Diya, 2024, s. 525. Ebû’l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, Cilt 2, thk. Muhammed Abusselâm Şahin, Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2014, s. 460.

²¹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 910-911.

²¹⁵ İbn Yaîş el-Esedî el-Halebî, *Şerhu’l-Mufaşşal*, s. 446

²¹⁶ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, s. 345.

²¹⁷ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Mesâ’ilü’l-’Adudiyyât*, thk. Ali Câbir el-Mansûrî, Beyrut: Alemü’l-Kütüb, 1986, s. 22.

²¹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, s. 910-911.

²¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-’Arab*, 4, s. 2228.

nitelikteki metinler üzerine kaleme alınan şerhler; söz konusu metinlerdeki kapalı ifadeleri açıklamayı, eksik bırakılan hususları tamamlamayı, tespit edilen hatalara işaret etmeyi ve örnekleri çoğaltarak konuyu daha anlaşılır hâle getirmeyi amaçlayan eserlerdir.²²⁰

Kâtib Çelebî, eser telifinin amaçlarını yedi başlık altında özetlerken, kapalı kalan hususların açıklanması ve metindeki hataların düzeltilmesi gibi şerh kapsamına giren yönlerle de değinmiştir. Her ne kadar müellifler eserlerini, şerhe gerek bırakmayacak bir açıklıkta kaleme almaya çalışsalar da, tarihî tecrübe, çeşitli sebeplerle şerhe ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu sebepler başlıca üç grupta toplanabilir: Birincisi, müellifin zekâ, yetenek ve ilmî birikimi çerçevesinde konuyu kendi bakış açısından yeterli bir hacimde ele almış olmasıdır; ancak okuyucuların ilmî seviyelerinin farklılık göstermesi, eserin anlaşılabilmesi için ilâve açıklamalara ihtiyaç doğurur. İkincisi, eserin bazı bölümlerinin başka bir ilim dalıyla irtibatlı olması sebebiyle ilgili temel bilgilere yer verilmemesi, mevcut bilgilerin düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya hükümlerin dayandığı illetlerin belirtilmemesidir. Üçüncüsü ise, eserde yoruma açık yahut mecazî ifadelerin kullanılmasıdır. Buna ilâveten, metinde mevcut yanlışlıkların ve eksikliklerin giderilmesi de şerh yazımını gerekli kılan etkenler arasında yer almaktadır.²²¹ Şerh yazımında, genellikle ders kitabı olarak okutulan özlü metinlerin açıklanarak eğitim faaliyetlerine katkı sağlanmasının yanı sıra, kapsamlı ilmî tartışmaların yürütülmesi de önemli bir etken olmuştur. Bu tür şerhlerde, esas alınan metin çoğu zaman problem veya önerme listesi niteliğinde kabul edilmekte; önce metin müellifinin maksadı açıklanmakta, ardından konuya ilişkin farklı görüşler karşılaştırmalı olarak ele alınmakta ve nihayetinde şerh yazarının kendi değerlendirmeleri ile eleştirilerine yer verilmektedir. Şerhin hitap ettiği okur kitlesi de üslup tercihini doğrudan etkilemektedir: öğretim amaçlı şerhler genellikle sade ve anlaşılır bir dil ile yazılırken, ilmî katkı ve tartışma hedefleyen şerhlerde daha yoğun ve takip edilmesi güç bir üslup tercih edilmiştir.²²²

Şekil açısından şerhler üç temel grupta incelenebilir.

1. Teftazânî'nin *Şerhu'l-Maḳāṣid*'i ile Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin *Meṭâli'u'l-Enẓâr*'ında olduğu gibi, metnin başında "kāle" (veya "kavlühû"), şerhin başında ise "ekülû" ifadelerinin yer aldığı şerhler. Bu tür çalışmalarda metin kimi zaman bütünüyle, kimi zaman ise yalnızca şerh içinde geçtiği ölçüde kısmen aktarılır.

²²⁰ Sedat Şensoy, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 555-558.

²²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1. s. 35 - 37.

²²² Harun Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü", *Dergah Dergisi*, Haziran 1996, Sayı 76, s. 12-14.

2.İbn Hacer el-Askalânî ve Kirmânî'nin, Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'i üzerine kaleme aldıkları şerhlerde görüldüğü üzere, “kavlühû” ibaresiyle yalnızca şerhe konu olan kısmın verildiği eserler. Bu grupta, metnin tamamı bazen hâmişte, bazen sayfa başında, bazen de satır aralarında yer alabilir.

3.Metin ile şerhin birbirine kaynaştığı çalışmalar. Müteahhir dönem şerhlerinin büyük çoğunluğu bu gruba dâhildir. Bu tür eserlerin yazma nüshalarında, metin genellikle “mîm” (metin) veya “şâd” (nass) harfîyle, şerh ise “şîn” harfîyle işaretlenir. Bazı örneklerde ise metin, üzerine çekilen çizgi yardımıyla şerhten ayrılır.²²³ *el-Kâfiyetü fi Şerhi's- Şâfiye* kitabında müellif ilk şekildeki metodu izlemiştir.

3.4. Arrânî'nin Şerh Metodu

el-Arrânî şerhinin mukaddimesinde bildirdiği gibi *El- Kâfiye*, *eş-Şâfiye*'nin sarf ilmîne katkı sağlayan, kapalı taraflarını ortaya çıkaran ve açıklayan bir kitaptır. Yazar eserinde sarf ilmî için şerh yazarların şerhlerini gördüğünü, onların yanlışlarına değinerek düzelttiğini ve doğru gördüğü görüşlere ise katıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte şerhini kısa ve öz tutmaya çalışmış ve takriben on yerde konuyu fazla uzatmamak için sözünü kısa tuttuğuna işaret etmiştir.²²⁴ Arrânî on dört yerde, *Şerhü'l-Kâfiye*,²²⁵ beş yerde *ez-Zübde* ve *ez-Zübde* şerhi,²²⁶ sekiz yerde *en-Nihaye*²²⁷ ve yedi yerde ise *et-Tariğ*²²⁸ isimli diğer kitaplarına atıflar yaparak ele aldığı konuyu bu eserlerinde daha geniş şekilde açıkladığını bildirmiştir.

el-Arrânî, şerhinde İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* deki konu tertibine bağlı kalmaya özen göstermiş ve onun çizdiği plana genelde bağlı kalmıştır.

Metin şerhi yazar âlimler genel olarak şerhte temelde iki yol takip etmişlerdir. Birincisi, şerhi metne katarak, metin ile şerhi birbirinden farklı renklerle ayırmak yolu ileler. Misal olarak metni kırmızı renkle, şerhi ise başka bir renkteki mürekkeple kaleme almışlardır. İkincisi ise, metinden bir bölüm veya bir cümle alarak onu şerh etme yoludur.

İkinci tarzda şerh yapanlar da iki ayrı şekilde bunu yapmışlardır. Birincisi metni tam olarak zikredip sonra kelime kelime onu şerh etmişlerdir. İkincisi ise kendileri metinden şerh edilmesini gerekli gördüğü yerleri şerh etmişlerdir. Arrânî kendi şerhinde bu ikinci yolu seçmiş, “قوله” sözünden sonra metinden bir veya birkaç kelime zikredip

²²³ Şensoy, “Şerh”, 38/555-558.

²²⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 353, 385, 432, 593, 2/671, 713, 720, 795, 894, 862, 906,

²²⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 211, 258, 295, 310, 387, 390, 408, 482, 546, 2/610, 783, 842, 978.

²²⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 193, 233, 250, 382, 637.

²²⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 198, 300, 353, 408, 2/668, 796, 840, 844.

²²⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 300, 2/772, 836, 921, 924, 943.

“الْفَقْلَةُ” diyerek şerhe başlamıştır. Arrânî, şerhini Orta Çağda meşhur olan (fenkale) üslûbunu kullanarak yazmıştır. Bu üslup “فَإِنْ قُلْتَ قُلْتُ” “Sen şöyle derssen, ben böyle derim” şeklinde soru-cevaplardan oluşan bir tür diyalogdur. Bu, kitabı okuyanın zihnine konuların en güzel bir şekilde yerleşmesine yardımcı olan, konuyla ilgili olası itirazların önüne geçen veya sonradan çıkabilecek şüphelerin önünü kesen bir yöntemdir. Arrânî’nin bu şerhi, daha çok ilmî tartışmalar, reddiyyeler, sorular ve sorulara cevaplar şeklindedir.

Arrânî’nin şerhinde bazı mantıki terimlere de rastlanmaktadır. Bunlara, “hâd, el-mahdud, en-nazar, el-kevâidü’l-kulliyye, el-kevâidü’l-cüziyye, el-asl ve el-fer” gibi terimleri örnek gösterebiliriz.

Arrânî şerhinde bazen anlaşılması zor olan kelime ve ifadelerin daha iyi anlaşılabilmesi için okuyucuyu zihnen buna hazırlar. Okuyucunun konuya odaklanması için cümlelerini, “يَعْرِفُهُ الْمُتَأَمِّلُ” (düşünenler bu konuyu bilir), “يَعْرِفُهُ الْعَاقِلُ” (akıl sahipleri onu bilir), “يَعْرِفُهُ رَاكِبُ الْفَنِّ” (bu ilimden haberdar olanlar bilir) ve “عَلَيْكَ بِالتَّأَمُّلِ” (düşünmen gerekir) gibi ifadelerle bitirir. Bununla birlikte şerhinde kolay, açık ve öğretici bir üslup kullanır.

Arrânî şerhinde aşağıdaki konulara önem vermiştir:

1. Tanımlar ve kurallar
2. Tasnif
3. Sebep belirterek gerekçesini açıklama
4. Garip (nadiren kullanılan) kelimelerin açıklanması.

Tanımlar ve kurallar

Arrânî’nin bu kitabında en çok dikkat ettiği mesele sarf kuralları ve tariflerini vermek ve İbnü’l-Hâcib’in *eş-Şâfiye*’de kullandığı terimleri açıklığa kavuşturmadır. Kelime ve terimlerin tariflerine öncelikli olarak yer vermiştir. Daha sonra bu tanımlara yapılan itirazları dile getirerek kendisine göre daha uyugun olan görüşü, tercih edilen görüş olarak belirtmiştir. Eserin metninde ve şerhinde geçen tüm ıstılahların tanımını yaparak açıklığa kavuşturmuştur. Bunlara, aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Arrânî ism-i mensûb (ilgi ismi) hakkında konuşurken şöyle diyor: “İsmi mensub, kelimenin sonuna şeddeli (çift) ‘yâ’ eklenerek belirli bir şeye nispet edilir ve bu isimlere ism-i mensûb (ilgi ismi) denir.”²²⁹ Ancak bu tanımlama eksik bir tanımlamadır. Çünkü

²²⁹ Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Mukteḍab*, Cilt 3, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme, Kahire: Matabi’l-Ehram, 1415/1994, s. 133-165. Ebü’l-Hüseyn Zeynüddîn Yahyâ b. Abdilmu’tî ez-Zevâvî el-Mağribî, *el-Fuṣûlû’l-Hamsûn*, thk. Muhammed et-Tanâhî, Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Helebi, 1398/1977, s. 251. Ebû Hayyân el-Endelüsî, İrtişâfû’d-Darab min lisâni’l-‘Arab, s. 599, Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, s. 335-385, İbn Yâiş, *Şerhu’l-Mufaṣṣal*, s. 438-480.

tanımdan da anladığımız üzere sözcüklerin sonuna ‘yâ’ eklenir. Ancak bazı sözcüklerin sonu ‘yâ’ harfiyle bitiyor olabilir. Bu durumda şöyle yapılmalıdır: Kelimenin aslından olan ‘ya’ harfi ‘vav’ a dönüşür ve kesralanır. ‘Nispet ya’ sı ise şeddeli olarak eklenir. O, zaid, şeddeli ve aslı olmayan ve kendisinden önce kesre olan ‘yâ’ harfinin, sözlerin sonuna artırmakla ortaya çıkan isimlerdir.”²³⁰

Arrânî iltikâ-i sâkineyni şöyle açıklar: “İki veya daha çok harekesiz harfin art arda gelmesi durumudur.”²³¹ ‘İki veya daha çok’ demekle tek bir harfin bu kapsama girmedigini bildirir. ‘Art arda’ ifadesi ile de aralıkla gelen sözcükleri bu kuralın dışında tutar.”²³²

“İbtida” hakkında ise Arrânî şu görüştedir: “Önceden lafzı olarak konuşulan bir kelimedede durduktan sonra yeniden başlamaya iptida denilir. Burada ‘konuşulan’ kelimesinin kullanılmasının amacı, lafzı olmayıp yazılı olanları bu kuraldan çıkarmaktır. ‘Bir şeyde durduktan sonra’ ifadesi ile de cümlelerin diğer cümleye bağlanmadığını bu kuraldan çıkarmak amaçlanmıştır.”²³³

Tasnif

Arrânî’nin şerhinde dikkat çeken özelliklerden biri de konuların tasnifi ve bu tasniflerin detaylı bir şekilde açıklanmasıdır. Her bölümün başında konuyu içeren kısımları anlatacağı sıralamaya göre belirtip tüm bu kısımları ayrıntılı bir şekilde şerh eder. Her bir kısmı şerh ederken bu kısmın kapsamına giren türleri ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışır.

Bu konuya örnek olarak onun el-mîzânu’s-sarfî (sarf ölçütü) bölümünün başında yaptığı sınıflandırmayı verebiliriz. Arrânî şöyle der: “Bil ki, sözlerdeki değişiklik aslına uygun olarak ‘fe’, ‘ayn’ ve ‘lam’ harfleri düzeninde oluşmaktadır. Müellif (İbnü’l Hâcib) bu konuyu dört kısımda ele almıştır. Birincisi, kelimenin asıl harfleri değişmeyenler, ikincisi, ziyade harflerle aslî harflerin değişmesi, üçüncüsü, kalb yolu ile asıl harflerinin değişmesi ve dördüncüsü ise hazf yolu ile asıl harflerinin değişmesi.”²³⁴

Bu sınıflandırmaya en güzel örneklerden biri de cem-i teksir konusunu ele alma şeklidir. Bu konuda Arrânî şöyle der: “Bil ki, kelime; isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılır. Bildiğimiz gibi onlardan ikisi (fiil ve harf); çoğul yapılamaz. İsme gelince

²³⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 424.

²³¹ Kemaleddin Ebu Sad Eli b. Mesud el-Ferhan, *el-Mustefva fi’n-Nahv*, Cilt 2, thk. Muhammed Bedevi el-Mehtum, Kahire: Daru’s-Sekafeti’l-Arabiyye, 1408/1987, s. 249, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. Akîl el-Hemedânî, *el-Müsâ’id ‘alâ Teshîli’l-Fevâ’id*, Cilt 3, thk. Muhammed Kâmil Berekât, Cidde: Darü’l-Medeni, 1402/1982, s. 334. Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hem ‘u’l-Hevâmi’ fi Şerhi Cem ‘u’l-Cevâmi’*, Cilt 6, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem, el-Küveyt: Darü’l-Buhusi’l-İlmiyye, 1400/1980, s. 176. el-Fârisî, *et-Tekmile*, s. 185.

²³² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 560.

²³³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 584.

²³⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 157.

mütemekkin/çekimli ve gayr-i mütemekkin/çekimsiz olarak ikiye ayrılır. Gayr-i mütemekkin harfler ya mürekkeptir ya da mfreddir. Mütemekkin olanlar ise sūlasî, rūbaî ve humasî olarak gruplandırılır. Bunların her biri kendi arasında üçe ayrılır. Birincisi mücerret veya mezid olarak ve her birinin de müennesi ve müzekkeri olacak şekilde sınıflandırıldığında dört bölüm olur. Bunların da her biri isim ya da sıfat olarak tasnif edildiğinde on kısımdan oluşur.”²³⁵

Bu konuyla ilgili başka bir örnek ise, Arrânî’nin iltikâ-i sâkineyn hakkındaki görüşleridir ki, şöyle der:

“Eğer sen onun tarifini anladınsa derim ki, onun üç kısmı var:

Birincisi: Devam etmesi vacip olan.

İkincisi: Devam etmesi caiz olan.

Üçüncüsü: Devam etmesi mümkün olmayan.

İltikâ-i sâkineyn konusunu bu üç kısım üzerinden değerlendirmek uygundur.

*Birinci kısma geldiğimizde o dörde ayrılır.”*²³⁶

İlletlendirme/Nedenselleme

el-Arrânî’nin şerhindeki öne çıkan özelliklerden biri de gramer hükümlerini nedensellemektir. Onun için hüküm kadar önemli olan bir diğer mesele nedensellemedir. Arrânî tüm kural ve meseleleri illetlendirmeye çalışmıştır. Bu kitapta illetlendirmedeği bir kural, kaide veya mesele bulamayız. O, sadece müellifin yazdığı metni ve kendi şerhindeki kural ve kaideleri illetlendirmekle yetinmemiş bunlarla birlikte örnek olarak kullandığı âlimlerin sözlerini de illetlendirmiştir. Bu konuda Arrânî’nin kaleme aldığı *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş- Şâfiye* kitabından aşağıdaki misalleri verebiliriz:

Arrânî ibtida konusunu anlatırken şöyle der: “Başlangıç ancak harekeli harflerle olur. Çünkü harfler telaffuz edilirken hareketleriyle veya kendilerinden önceki harflerin hareketleriyle ya da onda olması gereken takdiri hareketlerle ortaya çıkar. Bunlardan birini kaybederse o zaman o sözle başlamak mümkün değildir.”²³⁷

İsm-i mensûb konusunda olduğu üzere el-Arrânî bazen bir hüküm için çeşitli illetler zikreder. Müenneslik “te”sinin hazfedilmesinin vacip olduğu hakkında “Sonunda müenneslik ‘te’si olan kelimeler nispet edildiği zaman kıyasa uygun olarak sondaki ‘te’ hazfedilir. Örneğin بَصْرَة (Basra) sözcüğü بَصْرِي (Basralı) olarak düzenlenir. Müenneslik ‘te’sinin düşmesinin birçok sebebi vardır:

Birincisi: Sözü ortasında ‘te’nin gelmesi uygun değildir.

²³⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 481.

²³⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 560-561.

²³⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 584.

İkincisi: Müzekker olan nispet edilen ismin müeenese çevrileceği korkusu.

Üçüncüsü: Nispet edilen söz müennes olduğu zaman iki müenneslik sıfatının bir yerde toplanması.

Dördüncüsü: Nispet edilen kelimenin mürekkep (bileşik) kelimeye çevrilmesi.

Beşincisi: Sondaki nispet ‘ye’ sinin sözün bitmesine sübut olması.”²³⁸

Garip kelimelerin açıklanması

Kendisinden önceki metinlere şerh yazan tüm müellifler, model metinde geçen garip kelimeleri açıklamaya çalışmıştır. Çünkü sarf konularında geçen kelimelerin çoğunun açıklanması ve tefsîr edilmesi gerekir. Arrânî de bu eserini kaleme alırken İbnü’l-Hâcib’in *eş-Şâfiye*’inde geçen garip kelimeleri ve kendisinin kullandığı terimleri açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. O da, diğer şarihler gibi bu konuda çok bilinen iki yoldan istifade etmiştir.

Birincisi: Kelime önüne çıktığı zaman onu açıklamak.

İkincisi: Konuyu bitirdikten sonra orada olan garip kelimeleri açıklamak.

Birinci şekilde yapılan kelime tefsîrine örnek verecek olursak Arrânî el-memdu ve el-maksur konusunda şöyle der: “Lâmü’l-fiil”i illetli ve ondan önceki harfi zammeli olan “الْعَوَاءُ” – kurt uluması ²³⁹- ve “الْتَّغَاءُ” – koyun sesi²⁴⁰- gibi ses isimleri kıyasidir. Çünkü bunların benzerleri “نُبَّاحٌ” ve “صُرَّاحٌ” kelimeleridir.”²⁴¹

Arrânî’nin kelimeleri bu şekilde tefsîr etmesine şu örnek verilebilir: “Buna göre de bazıları “عَسَلٌ” – süratli yürüyen- sözünün “العَسَلُ” – kurdun yürüyüşü sözünden, ²⁴² bazıları ise “العَنَسُ” – büyük adımlarla yürüyen deve - sözünden geldiğini²⁴³ ve ‘lâmü’l-fiil’i’nin ziyade olduğunu söylemiştir.”²⁴⁴

Yine başka bir örnekte zu ziyade konusunu açıklarken: “نَدَلٌ” kelimesi – kabus demektir – “النَّدَلُ” – mesh ve ağırlık – kelimesinden türediği için hemzenin ziyade olduğuna hükmedilmiştir. Benzerinin olmaması onun asıl olduğunu gösterir.”²⁴⁵

İkinci şekilde yapılan kelime tefsîrine örnek verecek olursak Arrânî cem konusunda şöyle der: “Dört vezinde (فُعْلَانٌ و فُعْلَانٌ و فُعْلَانٌ و فُعْلَانٌ) olan sözcükler bu

²³⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 425 – 426.

²³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *el-Cemhere fi’l-Luğa*, Cilt 1, thk. Fr. Krenkow, Muhammed es-Sûretî ve Zeynelâbidîn el-Müsevî, Bağdad: Dâru Sâdır, s. 243.

²⁴⁰ Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed el-Cüşemî es-Sicistânî, *el-Farğ Beyne’l-Ademiyyîn ve Beyne Külli zî Rûh*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, MMİİr., XXXVII/1 (Bağdat 1986), 253.

²⁴¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 647.

²⁴² İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Hasâ’iş*, 2, s. 51,

²⁴³ Ebû’l-Feth Osmân İbn Cinnî el-Mevsilî *Sırru şinâ’ati’l-i’Râb*. Cilt 2, thk. Hasan Hindâvî, Dımaşk: Darü’l-Kalem, 1405/1985. s. 445.

²⁴⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 660.

²⁴⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 661.

kalıplarda çoğul yapılır. “الرَّأُلُ – deveduğu yavrusu,²⁴⁶ “الْبَطْنُ – tepecik,²⁴⁷ “العَرْدُ – bir bitki türü.”²⁴⁸

Arrânî garip kelimelerin tefsîri meselesinde eski sözlük ve fark kitaplarına (Kitâbu'l-Furûk) itimat etmiş ve bunlarla birlikte kendisinden önce eş-Şâfiye'ye şerh yazmış olan diğer müelliflerin şerhlerinden de istifade etmiştir.

3.4.1. Şerhin Ana Metne Uygunluğu

Arrânî şerhini yaparken genel anlamda ana metne (eş-Şâfiye) bağlı kalmaya çalışmıştır. Ancak bazen metnin dışına çıkarak bazı kelimelerin eş anlamlılarını kullanmış, bazen kimi kelimeleri öne almış veya geri bırakmış, bazen de kelimeleri düşürmüştür. Bunlara örnek olarak aşağıdakileri verebiliriz.

1. Arrânî “binanın halleri” konusunda, “قَوْلُهُ: غَيْرُ الْمُلْحَقِ”²⁴⁹ der. Bu ifade eş-Şâfiye'de şöyledir: “غَيْرُ مُلْحَقٍ”²⁵⁰
2. “Sıfatü'l-muşebbihe” konusunda Arrânî “و نَحْو: كَرَمٌ”²⁵¹ şeklinde yazar. eş-Şâfiye'de şöyledir: “وَمِنْ نَحْو: كَرَمٌ”²⁵²
3. “İsm-i zaman ve mekân” konusunda da şerhte “فَعَلَى أَنَّهُ الْمَفْعُولُ”²⁵³ denirken, eş-Şâfiye'nin metninde bu bölüm şöyledir: “فَعَلَى لَفْظِ الْمَفْعُولِ”²⁵⁴
4. *El-Kâfiye*'de “Cem-i teksir” konusu açıklanırken “يُجْمَعُ الْجَمِيعُ”²⁵⁵ şeklinde yazılmıştır. Bu ifade eş-Şâfiye'de şöyledir: “يُجْمَعُ الْجَمْعُ”²⁵⁶
5. “İdğam” konusunu açıklarken de: “فِي الْوَصْلِ”²⁵⁷ der. Ancak eş-Şâfiye'nin metninde “وَصْلًا”²⁵⁸ şeklinde geçer.
6. Yine “İdğam” konusunu açıklarken: “de ise 'yefîâŞ-eşder. Ama “وَلَمْ يَكُنْ”²⁵⁹ şöyledir: “وَلَيْسَ”²⁶⁰

²⁴⁶ es-Sicistânî, *el-Farğ Beyne 'l-Âdemiyyîn ve Beyne Külli zî Rûh*, s. 205.

²⁴⁷ el-Ferâhidî, *Kitâbü 'l- Ayn*, s. 442.

²⁴⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 480.

²⁴⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 242.

²⁵⁰ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi 't-Taşrif ve 'l-Hat*, thk. Hasan Ahmed el-Osman, Mekketü'l-Mükerreme: el-Mektebetü'l-Mekkiye, 1435/2014, s. 107

²⁵¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1/317.

²⁵² İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi 't-Taşrif ve 'l-Hat*, s. 134.

²⁵³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 353.

²⁵⁴ İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi 't-Taşrif ve 'l-Hat*, s. 148.

²⁵⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 519.

²⁵⁶ İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi 't-Taşrif ve 'l-hat*, s. 220.

²⁵⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 940.

²⁵⁸ İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi 't-Taşrif ve 'l Hat*, s. 418.

²⁵⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 940.

²⁶⁰ İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi 't-Taşrif ve 'l-Hat*, s. 418.

3.4.2. *el-Kâfiye*'de Genel Hükümler

Arrânî şerhini yaparken gramerdeki birçok genel hükme uymuş ve kitabında ele aldığı tüm konularda bu hükümleri belirtmiştir. Bu hükümlerden; vacib, caiz, zayıf, nadir, şâz, mühmel, muhtar, mukis, muttarid ve diğerlerinin adlarını zikretmektedir. Söz konusu hükümlere Arrânî'nin kitabından aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Arrânî “ism-i âlet” konusundaki görüşünü şöyle dile getirir: “Bil ki, ”المفعال“ birçok Basra ve Küfe âlimlerine göre ism-i âletin asıl kalıbıdır. Onun böyle olduğu sülasi muştaklarda vacib-i sübuttur.”²⁶¹

Yazar, “idğam” konusunda ise “Sükunlu ‘nun’un ”يرملون“ harfleriyle idğam olması vaciptir.”²⁶² der. Yine aynı konuda “Bil ki, mütekaddim ve muteahhir Basra ve Küfe âlimlerinin ekseriyeti ‘mutbaka harflerinin’ onlara yakın harflerle idğam olduğunu caiz görmüşlerdir.” diye hüküm verir.

Yazarın “vakf” konusundaki görüşü ise şöyledir: “Vakfta tenvinden mübdel olan elifin hemzeye çevrilmesi zayıf ve azdır.”²⁶³

Arrânî “zu ziyade” bahsini şu şekilde açıklar: “Üçüncüsü: Eğer onu zaide olarak kabul edersek onu ”السلس“ veznine çevirmemiz gerekir. Bu ise az görülen bir haldir, bunun aksi eğer ‘mim’i zaide olarak kabul edersek bunun ”المفعول“ babında olması daha çok ve yaygın kullanımdır.”²⁶⁴

“İltikâ-i sâkineyn” konusunda ise Arrânî şöyle der: “Ben derim ki, burada kesreli olması fasih bir kıyas, zammeli olması yaygın kullanım ve fethalı olması ise nadirdir.”²⁶⁵

“İsm-i zaman ve mekân” konusunda “Eğer sen bunu öğrenmişsen derim ki, ”المطنة“ ve ”المقبرة“ sözcüklerinin fethalı olması şâzdır.”²⁶⁶ görüşünü savunur.

Arrânî, “el-Memduh ve el-maksur” konusuna şöyle açıklama getirir: “Birincisi: Eğer o, zaide olarsa benzerinin olmaması lazımdır. Çünkü ”الفعل“ vezinlerden mühmel olanıdır.”²⁶⁷

Yazarın “iltikâ-i sâkineyn” konusundaki görüşü ise şöyledir: “Bazı âlimler bunun caiz olduğunu söylerler. Ancak muhtar (seçilmiş) olan ise birincisidir.”²⁶⁸

Arrânî “master” konusuna, “Bu muttarid bir kıyastır ve açık bir kıyas olarak da adlandırılır.”²⁶⁹ diye açıklık getirir.

²⁶¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 355.

²⁶² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 928.

²⁶³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 611.

²⁶⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 616.

²⁶⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 582.

²⁶⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 352.

²⁶⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 714.

²⁶⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 574.

²⁶⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 335.

“İsm-i mensûb” konusuna ise şöyle bakar: “Sonra o, ‘aynu’l- filin fethalı ve ‘ye’nin hazfolmasını kıyastan saymıştır. Ancak bu durum yukarıda da açıkladığımız gibi yanlıştır.”²⁷⁰

Arrânî “cem-i teksir” konusunu, “Eğer bunu öğrendiysen, biz de deriz ki, örneğin ”جَعْفَر“ kelimesi ikinci harften sonra elifin eklenerek ve ondan sonraki harf kesreli olarak çoğul yapılır. Dolayısıyla ”جَعْفِرُ“ şeklinde olur. Bu muttarid bir kıyastır.”²⁷¹ şeklinde açıklar.

“İ’lâl” konusunu ise şöyle açıklar: “Nahiv âlimlerinin birçoğuna göre burada hazfolunan ‘ayn’ harfîdir. Çünkü o birinci sakin harftir. Buna, sahih olan görüşe göre kıyasu’l-hazf denilir.”²⁷² Arrânî yine bu konuda: “Bunu bildiysen, biz de deriz ki, ”تَلَوُوا“ sözcüğü ”تَلَوُوا“ şeklinde olmuş ve zamme ‘ye’den önceki harfe nakledilmîştir. Sonra da ‘ye’ sükunlu olduğu için hazfedilmîştir. Bu muttarid bir kıyastır.”²⁷³

3.4.3. *el-Kâfiye* Kitabında Genel Kurallara Uyma

Arrânî *eş-Şâfiye*’ye şerh yazarken genel kuralları da geniş bir şekilde kullanarak onlara da dikkat çekmiştir. Bu konulara şöyle örnek verebiliriz:

Yazar, “Fiil yapılarının anlamları” hakkında bilgi verirken “Ahfeş ve Sîbeveyhi”²⁷⁴ Halîl b. Ahmed’den yaptıkları bir rivâyette genel kurala tabi olarak ”يَفْعَلُ“ vezninde zammeli olmasının gerektiğini söylemişlerdir.”²⁷⁵ der.

“İsm-i mensûb” konusunda ise “Sonu şeddeli olan tüm isimlerin sondaki harekesi hazfolunur. Buna ”سَيِّدِي“ sözcüğünü örnek verebiliriz.”²⁷⁶ görüşündedir.

Arrânî “İltikâ-i sâkineyn” konusunda “Bu birkaç yönden yanlıştır. Birincisi: O, zannetmiştir ki bu hüküm sadece bu cüze aittir, ancak bu böyle değildir. Çünkü ²⁷⁷bu bazı Arapların dilinde olan genel kurallardandır.”

“Hat” konusunda ise “Her bir kelimedede asıl olan onun telaffuz edildiği gibi yazılmasıdır.”²⁷⁸ görüşünü savunur. Yine “hat konusunda “Bunu bildiysen, biz de deriz ki, onlar bir kelime içerisinde olan ”مَدَّ“ ve ”شَدَّ“ gibi tüm şeddeli harfleri lafza ve hatta uygun olması için bir harf gibi yazmışlardır.”²⁷⁹ der.

²⁷⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 440.

²⁷¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 552.

²⁷² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 825.

²⁷³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 827.

²⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4, s. 68.

²⁷⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 253.

²⁷⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 443.

²⁷⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 581.

²⁷⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 972.

²⁷⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, s. 983.

3.4.4. *el-Kâfiye*'de Nahiv ve İ'rab Kuralları

Arrânî bir gramer âlimi olarak şerhinde nahiv ve irab kurallarına önem vermiş ve bazen bunları ayrıntılı bir şekilde açıklamış, bazen de diğer kitaplarına atıf yaparak konuyu orada açıkladığını bildirmiştir. Bu tür açıklamalara örnek olarak şunlar verilebilir:

1. Arrânî fiilin binası konusunu açıklarken “Müellif burada onun tarifini vermemiştir, çünkü onu *el-Kâfiye* isimli nahiv kitabında açıklamıştır. Buna istinaden diyoruz ki, mazi fiil bir hadîsenin geçmiş zamanda ortaya çıkmasıdır.”²⁸⁰ diye ifade eder.

2. Sıfatı müşebbehe konusunda ise “Bu konuda, onun meseleleri ve amel etme şekli hakkında nahivde geniş bilgiler verilmiştir. Ancak burada onun kalıpları hakkında bilgi verilmiştir. Çünkü onun kalıpları sülasi mücerredlerde simâi ve diğerlerinde ise kıyasidir.”²⁸¹ ifadesini kullanır.

3. İsm-i zaman ve mekân bahsinde de şöyle der: “Şiirde geçen ”زُيُولَهَا“ sözcüğü ”الْمَجْرُ“ sözcüğü ile mensubtur. Bu kelimenin ism-i mekân olduğunu söylemiştir. Ben ise derim ki, aksine o, faile izafet olan mimli mastardır. ”زُيُولَهَا“ sözcüğü ise mefuldür ve muzafı (tamlananı) mahzuftur.”²⁸²

4. İsm-i tasğir hakkındaki görüşlerini şöyle açıklar: “ Müellifin ”المُصَغَّرُ“ sözü mübtedadır ”الْمَزِيدُ فِيهِ يَاءٌ“ ise onun haberidir. Baştaki “elif ve lam” mevsul ve onlardan sonra gelen ise sıladır. İsm-i tasğir’e “ye” eklenerek azlığa delalet eden isimlerdir.”²⁸³

5. Arrânî ibdal konusunu açıklarken şöyle der: “Bazı âlimler ibdal harflerinin “hemze”, “nun”, “sad”, “te” “ye”, “vav”, “mim”, “cim”, “dal”, “za”, “he”, “ze”, “lam” ve “elif” olmakla on dört tane olduğunu söylemiş ve tüm harfleri (أَنْصَتَ يَوْمَ جَدَّ طَاهٍ زَلَّ) cümlesinde toplamıştır. ”أَنْصَتَ“ mastarından türemiş mazi fiilidir. “يَوْمَ” sözü onun zarfı, ”جَدَّ“ ise “طَاهٍ” sözüne izafet olunan mübtedadır. “زَلَّ” malum mazi fiildir ve faili takdiren ”هُوَ“ zamiridir. Mânâsı, “O, bugün suskun durdu.”dur.”²⁸⁴

3.4.5. Harf ve Kelimelerin Yazım Usûlü

Arap harflerinin yazılış şekli aynı olduğu ve eski âlimler bu harfleri birbirinden ayırmak için bazı kurallar koymuşlardır. Bu kurallar şöyledir:

1- Harfleri ismi ile yazmak: “el-be”, “en-nun”, “et-te” gibi.

²⁸⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 233.

²⁸¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 315.

²⁸² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 347.

²⁸³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 358.

²⁸⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 860.

2- Harfîn türünü yazmak: “el-hêu’l-muhmele”, “el-hâu’l-muceme”, “en-nûnu’l - muvabhede” gibi.

3- Harekelerin isimlerini yazmak: Zamme, fetha, kesre gibi.

4- Harfîn harekesini yazmak: “fethalı fe”, “sükunlu ayn” gibi.

5- Sarfî ölçütünü yazmak: Kelimeyi yazarak hangi sarfî ölçütte olduğunu yazarak.

Arrânî *eş-Şâfiye*’nin şerhinde bu kuralları geniş ölçüde kullanmıştır. Bunları şöyle örneklendirebiliriz:

Sarfî ölçüt hakkında şöyle der: “Sarfî ölçüt olarak ‘fe’, ‘ayn’ ve ‘lam’ harfleri seçilmiştir. Buna ”فَلْس“ sözcüğünü ”فَعْل“veznini örnek verebiliriz. Burada birinci harf ‘el-fe’, ikinci harf ‘el-ayn’ ve üçüncü harf ‘el-lam’dır.”²⁸⁵

Arrânî “el-kalb el-mekani” (harflerin yer değişimi) konusunda ”الْفَوْس“ sözünün aslının ”فَوْس“ olduğunu ve onun ”فُلُوس“ vezninde olduğunu belirtmiştir.”²⁸⁶

Binanın halleri mevzusunda ise “İkincisi, ”فَحْدُ“ sözcüğüdür ve bu kesreli ‘fe’ ve sükunlu ‘ayn’ ile yazılır.”²⁸⁷ der.

Temrin meselelerinde ise Arrânî, örnek olarak ”جَلْبَاب“ – mühmel “he” ile – bir nevi bitki ismidir.”²⁸⁸

“Hat” hakkında Arrânî şöyle der: “Sana denilse ki, ‘cim’ yaz ve sen de bunu ‘cim’ olarak yazarsan doğrudur, çünkü kastedilen de budur.”²⁸⁹

3.4.6. Harflerin Kelimeler Hâlinde Formüle Edilmesi

Arrânî şerhinde Araplar arasında yaygın olarak kullanılan harfleri bir sözcükte cemetme metodunu kullanmıştır. Bunlara aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

1. Arrânî “ibdal” konusunda “Bazı âlimler²⁹⁰ ibdal harflerinin ‘hemze’, ‘nun’, ‘sad’, ‘te’ ‘ye’, ‘vav’, ‘mim’, ‘cim’, ‘dal’, ‘za’, ‘he’, ‘ze’, ‘lam’ ve ‘elif’ olmak üzere on dört tane olduğunu söylemiş ve bunları (أَصَتْ يَوْمَ جَدَّ طَاهٍ زَلْ) kelimelerinde toplamıştır. Bir konuda diğer âlimler²⁹¹ ise bu harflerin ‘hemze’, ‘sin’, ‘nun’, ‘sad’, ‘te’ ‘ye’, ‘vav’, ‘mim’, ‘cim’, ‘dal’, ‘he’, ‘lam’, ‘ta’ ve ‘elif’ olmakla on dört tane olduğunu söylemiş ve bunları (إِسْتَجْدَهُ يَوْمَ طَالْ) kelimelerinde toplamışlardır.”²⁹²

²⁸⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 157.

²⁸⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 178.

²⁸⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 206.

²⁸⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 964.

²⁸⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 969.

²⁹⁰ Zemahşerî *el-Mufaşşal fi Sinâ’ati’l-râb* kitabında bu harflerin on beş tane olduğunu söylemiş ve bunları (إِسْتَجْدَهُ) cümlesinde toplamıştır. Diğer bir gramer âlimi İbn Mâlik et-Tâî *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye* isimli eserinde bu harflerin dokuz tane olduğunu söylemiş ve (هَادَاتِ مَطْوِي) cümlesinde toplamıştır. (el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 860).

²⁹¹ Bu görüş *Şâfiye* eserinin bazı şarihleri tarafından Zemahşerî’ye nispet edilmesine rağmen yukarıda da gördüğümüz gibi Zemahşerî bu harflerin sayının on beş olduğunu söylemiştir.

²⁹² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 861.

2. Arrânî “idğam” konusunun harflerini “Nefes ile çıkan harflerin (hems harfleri) sayısı on dokkuz tane olduğunu söylemiş ve bunları (سَتَشْحَاكَ خَصَفَهُ) kelimelerinde bir araya getirmiştir.”²⁹³

3. Yine “idğam” konusunu açıklarken “Şiddet ve rihvet arasındaki harflerin sayısı on sekkizdir ve (لَمْ يَرَوْعًا) kelimelerinde toplanmıştır.”²⁹⁴ der.

4. “İdğam” konusunda başka bir yerde de şöyle der: “İzlak harfleri kolay ve hafif olduğu için rubai ve humasilerde ayırım yapılmaz ve onların sayısı altı olup kelimeleri (مُرْ بِنَقْلٍ) cümlesinde toplanmıştır.”²⁹⁵

5. Yine “idğam” konusunda bir başka yerde de “Kalkale harfleri: Durulurken kuvvetli bir şekilde harfin sarsılmasıdır. Onların sayısı beştir ve (قَدْ طُبِجَ) cümlesinde toplanmıştır.”²⁹⁶ der.

3.4.7. İstişhad Yöntemleri

Girişte istişhâd yöntemlerinden bahsedilirken İmam es-Süyûtî’nin bunları, semâ, kıyas, icmâ ve istişhâb-ı hâl şeklinde dörde ayırdığı, istişhâd edilen metinlerin genel bir ifade ile şiir ve şiir dışı sözlerle birlikte Kur’ân-ı Kerîm, hadîs, iyi derecede fasih Arapça konuşan güvenilir Arapların nazım ve nesirleri olduğu zikredilmîşti.²⁹⁷ Araştırmamızın konusu olan *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye* kitabını Mahmûd bin Muhammed el- Arrânî de yukarıda kaydedilen istişhad yöntemlerinden istifade ederek kaleme almıştır.

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye* kitabında kullandığı istişhâd yöntemlerinden birincisi semâ’dır. Bu, gramerde ana delildir ve diğerleri ondan türemiştir. İmam es-Süyûtî, semâ’yı “fesahatine güvenilen kişilerin kelimadan tespit edilenlerdir” şeklinde tarif etmiştir. Bunlar; Allah’ın keliması olan Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Peygamberin hadîsleri, risaletten önceki ve sonraki dönemde şiirde ve nesirde gerek kafir gerek Müslüman olsun Arapların kullandığı sözlerdir demiştir.²⁹⁸

Bu bakımda semânın kaynakları üçtür. Bunlar:

- 1- Kur’ân-ı Kerîm ve kırâatleri
- 2- Allah Resulünün hadîsleri
- 3- Şiir ve nesir olarak Arapların sözleri

²⁹³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 907.

²⁹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 910.

²⁹⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 912.

²⁹⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, s. 914.

²⁹⁷ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 9, 21, 39.

²⁹⁸ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 14.

Arrânî *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* kitabında bu delillerden ilk olarak Kur'an-ı Kerîm'in yetmiş sekiz âyetini istişhâd olarak kullanmıştır. O, bu âyetleri istişhâd ederken âyetlerin tamamını vermemiş, genellikle bir veya birkaç kelimesini kullanmıştır. Kitabındaki âyetleri belirli bir amaca yönelik olarak kullanmıştır ki bu tür kullanımlara şu örnekler verilebilir:

Kur'an'da bir hüküm, kural veya örnek için kullanılan âyetler:

Arapça vezinlerden اَفْعَلَ vezninden bahsederken şöyle demektedir: “اَفْعَلَ vezni bazen failin mefulü elde etmesi için mübâlagalı şekilde çalışması mânâsını da gelmektedir. Mesela, اَكْتَسَبَ الدِّرْهَمَ denildiğinde buradan, kesin olarak dirhemleri elde etmek için çalışmada mübâlagaya ettiği anlaşılmış olur. Bu fiil ancak müteaddî olur ve كَسَبَ fiilinden daha özel mânâlar için kullanılmaktadır. Çünkü كَسَبَ kendisi veya başkaları için kazanma anlamına gelmesine rağmen اَكْتَسَبَ sadece kendisi için kazanma anlamına gelmektedir. Buna örnek olarak Kur'an-ı Kerim'deki { لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا { اَكْتَسَبَتْ } 'lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır.'²⁹⁹ âyeti verilebilir. Bu âyette lehine olan hayrı elde etmek “كَسَبَ” fiili ile verilmiş ve sevabın elde edilmesinin hiç bir mübâlagaya gerek kalmadan olduğu bildirilmıştır. Cezayı gerektiren amellerin elde edilmesi ise اَكْتَسَبَتْ fiili ile verilmiştir. Bu da ona delalet etmektedir ki ceza yalnız onu gerektiren amellerin yapılmasında ortaya çıkmakta olup mübâlagaya sigasında kullanılmıştır.”³⁰⁰

Yazar, cem-i teksir (kırık çoğul veya kuralsız çoğullar) konusunu işlerken şöyle der:³⁰¹ “Sen bunu bildikten sonra deriz ki, اَلْجُنُبُ tekil, ikil ve çoğulda, müzekker ve müenneste aynıdır. Buna göre: “ رَجُلٌ جُنُبٌ ” racülün cünübün, “ رَجُلَانِ جُنُبَانِ ” racülani cünübani ve “ رَجَالٌ جُنُبٌ ” ricalün cünübün” denir. Kur'an-ı Kerîm'de şöyle buyuruluyor: { وَ اِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا }³⁰²

Yine cem-i teksir konusundan bahsedilirken “İbnü'l-Hâcib'in “عَشْرَاءُ” sözüne geldiğimizde müellif “عَشَارٌ” sözcüğünün çoğulunun “اَلْعَشْرَاءُ” olarak geldiğini bildirmektedir ve on aylık hamile develer için kullanılır. Buna misal olarak Kur'an-ı Kerîm'de geçen { اِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ } ‘Gebe develer salıverildiği zaman’³⁰³ âyetini verebiliriz.”³⁰⁴ denilerek bir âyet örnek gösterilmiştir.

²⁹⁹ Bakara 2/286.

³⁰⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 290. Nukrekâr, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 114. Radiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 110. el-Çârperdi, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 246. Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed es-Süneykî el-Ensârî, *el-Menâhicü'l-Kâfiye fî Şerhi's-Şâfiye*, Cilt I, thk. Muhammed Abusselâm Şahin, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014, s. 246.

³⁰¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 518.

³⁰² Maide 5/6.

³⁰³ Tekvir 81/4.

³⁰⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 545.

Kur'an'ın koymuş olduğu kuralın haricinde kaldığına işaret etmek için örnek verilen âyetler:

Bu konuda “İltikâ-i sâkineyn” (iki harfî sakin –harekesiz olan harfin bir araya gelmesi) ele alınırken şöyle der: “Zamirin sonunda ‘vav’ın zammeli olması gerekir ve bu durum ”لَوْ“ ve ”أَوْ“ edatlarının aksinedir. Misal olarak {لَوْ اسْتَطَعْنَا} âyetinde³⁰⁵ geçen ifade ile ”أَوْ اسْتَطَعْنَا“ kelimesini de verebiliriz. Doğrusu ve fasih olan da budur. Bu sözlerdeki ‘vav’ın zamirlerdeki ‘vav’a benzetilerek zammeli olması çok nadirdir.”³⁰⁶

el-Arrânî’nin herhangi bir görüşü diğerine tercih etmesine delil olarak gösterdiği âyetlere ise “isim” sözcüğünün aslını açıklarken yaptığı şerhi misal verebiliriz: “İsim sözcüğünün aslı Basra ekolüne göre ”صِفْرٌ“ sözcüğü olup ”صِفْرٌ“ kalıbındadır.³⁰⁷ Küfe ekolüne göre ise ”فَلْسٌ“ kalıbında olan ”وَسَمٌ“dür.³⁰⁸ Tercih edilen doğru görüş birincisidir ve bunun da birkaç yönü vardır:

Birincisi, eğer o kelime ”وَسَمْتُ“ olsaydı fiilin çekiminde ”وَسَمْتُ“ denilmesi gerekirdi. Ancak bu kelime mezid babında ve mücerred babında ”سَمِيْتُ“ şeklindedir.

İkincisi, eğer kelimenin aslı ”وَسَمٌ“ olsaydı, ona küçültme (tasğir) kalıbında ”وَسَمٌ“ denilmesi gerekirdi, ancak ”سَمِيَّةٌ“ olarak söylenir.

Üçüncüsü, eğer kelime ”وَسَمٌ“ olsaydı o zaman kelimenin çoğulu ”وَسَامٌ“ olarak okunurdu. Oysa bu kelimenin çoğulu ”أَسْمَاءٌ“ olarak gelmektedir. Allah (c.c.) Kur'an-ı Kerim’de şöyle buyurur: {وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا} ³⁰⁹ “Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti.” Bununla birlikte bu kelimenin çoğulunun çoğulu (münteha’cumu’) da ”الْأَسْمَاءُ“ olarak gelir. ”وَسَمٌ“ sözcüğünün çoğulu ise ”وَسَمٌ“ şeklindedir.³¹⁰

Yazar, örnek olarak verilen bir başka âyette ise, hat meselesini açıklarken şöyle der:³¹¹ “Onlar nasp harflerinden olan ”أَنْ“ ve nefy harflerinden olan ”لَا“ harfini birleştirerek yazmışlardır. Buna misal olarak Kur'an-ı Kerim’in şu âyetini verebiliriz: {لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ} ‘Böylece Ehl-i kitap’tan olanlar, Allah’ın lütfü üzerinde hiçbir güçlerinin bulunmadığını bilsinler.’”³¹²

³⁰⁵ Tevbe 9/42.

³⁰⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 576.

³⁰⁷ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, s. 455. Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. Bâbeşâz, *Şerhu el-Mukaddimetü'l-Muhsibe*, Cilt 1, thk. Halid Abdulkerim, el-Kuveyt: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1977, s. 97. Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşâb, *el-Mürtecel fi Şerhi'l-Cümel*, thk. Ali Haydar, Dimaşk: Mektebetü Lisanü'l-Arab, 1392/1972.

³⁰⁸ Ebü's-Saâdât Ziyâüddin Hibetullah b. Ali el-Alevî el-Hasenî İbnü's-Şecerî, *el-Emâlî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire: Mektebetü Hanaçi, 1413/1992. Ebü'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübâb fi 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb*, thk. Muhammed Osman, Kahire: Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, 2009, s. 47-48.

³⁰⁹ Bakara 2/31.

³¹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 588.

³¹¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 980.

³¹² el-Hadid 57/29.

Bunlarla birlikte Mahmûd bin Muhammed el- Arrânî bazen istişhâd için kullandığı âyetleri de açıklamaya çalışmış ve bunlardaki istişhâd örneklerini belirtmiştir. Örneğin i'lâl konusunu işlerken Taha suresinde geçen { قَالُوا إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَٰنِ } “Şöyle diyorlardı: “Bunlar sizi sihirleriyle yurduvuzdan çıkarmak isteyen iki sihirbazdan başka bir şey değıl!”³¹³ âyetini ele alarak geniş bir şekilde açıklamış ve âyette geçen istişhâd örneklerini kapsamlı bir şekilde vermiştir.³¹⁴

el-Arrânî'nin eserinde kullandığı simâî delillerden ikincisi ise Kur'ân-ı Kerîm kıraatleri, yani okunuş şekilleridir. O, eserinin bazı yerlerinde mütevatir ve şaz olarak bilinen Kur'ân-ı Kerîm kıraatlerini istişhâd için kullanmış ve onları bu şekilde okuyan kârilere belirtmiştir. Bu ise, kıraat şekillerine ve kârilere olan ilgisini, saygısını, kabulünü ve teslimiyetini göstermektedir. el-Arrânî bu kârilere ve kıraatleri savunarak verdiği istişhâd örnekleriyle, görüşlerini delillendirerek ortaya koymuştur. Bu usule aşağıdaki örnekler verilebilir:

Yazar, iltikâ-i sâkineyn konusunu ele alırken şöyle der: “Bazı âlimler son harfleri sükûnla biten iki sözcüğün art arda geldiğinde, birincisinin son harfinin zammeli olması gerektiğini söylemişler, buna örnek olarak ”اضْرِبْ ادْخُلْ“ cümlesini vermişlerdir. Ebû Amr b. el-Alâ, Nâfî, İbn Kesîr, el-Kisâî, gibi kıraat âlimleri {قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا} ³¹⁵ {أَوْ} ³¹⁶ {أَنْ اَعْبُدُوا اللَّهَ} ³¹⁷ {وَلَقَدْ اسْتَهْزَىٰ} ³¹⁸ âyetlerinin bu şekilde okunduğunu iddia etmişlerdir.³¹⁹ Başka bir grup âlim ise böyle kelimelerin son harfinin kesreli okunmasının gerektiğini söyler. Meşhur kıraat âlimlerinden Âsım ve Hamza b. Habîb yukarıdaki âyetlerdeki ilgili kelimelerin son harflerini kesreli okumuştur.³²⁰ Bazı âlimler ise iki şekilde de okunmasının caiz olduğunu³²¹ söylemişlerdir.”³²²

³¹³ Taha 20/63.

³¹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 792.

³¹⁵ İsra 17/110.

³¹⁶ Müzemmil 73/3.

³¹⁷ Maide 5/117.

³¹⁸ Enam 6/10.

³¹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mucâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kirâ'ât*, thk. Şevkî Dayf, Kahire: Darü'l-Maarif, 1972, s. 175. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Kitâbü Me'âni'l-Kirâ'ât*, Cilt 1, thk. Eyd Mustafa Derviş ve İvad b. Hemd el-Kevzi, Riyad: Merkezi'l-Buhus, 1991, s. 190. Ebu Bekr Ahmed b. Heseyn el-İsfahânî, *el-Mebusut fî'l-Kirâ'ât al-Aşr*, thk. Sebi Hamza Hakimi, Dimaşk: Metbetu Mucammeü'l-Luğati'l-Arabiyye, 1980, s. 141.

³²⁰ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Teysîr fî'l-Kirâ'âtî's-Seb*, thk. Otto Yertzal, Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-Arabi, 1984, s. 78. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ' fî'l-Kirâ'âtî's-Seb*, thk. Abdülmecid Katâmiş, Dimaşk: Darü'l-Fikir, 1403, s. 303. İbn Mucâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kirâ'ât*, s. 386. el-Ezherî, *Kitâbü Me'âni'l-Kirâ'ât*, s. 190.

³²¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî Nehhâs, *l'râbü'l-Kur'ân*, thk. Halid el-Ali, Beyrut: Darül-Marife, 2008, s. 254, 258. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, thk. Receb Osman Muhammed, Kahire: Matbetü'l-Medeni, 1998, s. 548.

³²² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 575.

Arrânî vakf konusunu işlerken şöyle demektedir: “Bazı kırâat âlimleri^{323 324} ”كَأَيِّنْ“ kelimesini tenvinli okuyarak durulur der. Ebu Amr³²⁵ ise ‘ye’ nin üzerinde ibdal yaparak durulduğunu savunur.”³²⁶

Arrânî “zu ziyade” konusunu işlerken şöyle demektedir: “Bil ki Kur’ân-ı Kerîm’de ‘he’ ile biten kelimelerin hepsinde ‘he’de durulması konusunda yedi kırâat âlimi ittifak etmiş, onun ‘te’ olarak okunacağı görüşü ise şaz kalmıştır. Ancak ‘te’ ile biten {ذَاتَ بَهْجَةٍ}³²⁹, {وَمَرْضَاتٍ}³²⁸, {وَلَاتِ حَيْنٍ مِّنَاصٍ}³²⁷, {أَلَلَاتٍ}³²⁷ gibi sözlerde ise ihtilaf vardır. Kısaî ve Ebu Amr bu sözleri ‘he’ ile bitirerek okumuş³³⁰, diğerleri ise ‘te’ ile okumuşlardır.”³³¹

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* kitabında sarf kuralları için kullandığı simâî delillerden üçüncüsü ise Allah Rasûlü (s.a.v.)’nün hadîsleridir. Ancak Arrânî de diğer sarf kitabı şerh yazarları gibi hadîsleri istişhad olarak çok kullanmamıştır. Hadîslerden istişhada sadece dört yerde örnek vermiştir.

Bunlardan birincisi, cem-i teksir konusunda müennes kelimelerin elif-i memdûde ile çoğul yapılmasını anlatırken şöyle der:³³² “Âlimler müenneslik alametlerinden olan elif-i memdûde ile biten kelimeler ve müenneslik ‘te’si ile biten kelimeler gibi cemetmişlerdir. Bundan dolayı, Araplar “فَاصِعَاءَ” kelimesini “قَوَاصِعَ” olarak, “تَوَافِقَاءَ” kelimesini ise “تَوَافِقُ” ve “دَامَاءَ” sözcüğünü ise “نَوَامٌ” (hepsi tavşan yuvası anlamındadır) olarak çoğul yapar. Arapca plasenta (döl eşi) veya yavrulama mânâsına gelen “سَابِيَاءَ” sözcüğünün çoğulu “سَوَابٍ” aslında “سَوَابِي” şeklindedir. Sondaki ‘ye’ harfî düştüğünden onun yerine tenvin gelmiştir. Araplar çocuğu doğan kişiye teberrük ve kutlama amacıyla “تِسْعَةُ أَغْشَارِ الْبَرْكََةِ فِي الْجَارَةِ وَ” derler. Çünkü bir hadîste şöyle geçmektedir: “عَشْرٌ فِي السَّابِيَاءِ” “Bereketin onda dokuzu ticarete, onda biri ise yavru lamadadır”³³³

İkinci örnek ise yine cem-i teksir babında, “الْخَضِرَوَاتُ” sözcüğünü açıklarken verdiğidir. Bu örnekte şöyle der: “الْخَضِرَوَاتُ” sözcüğü sıfat olmayıp isim olduğu için “ات” ile çoğul yapılmıştır. Onun sıfat olmadığına dair delil ise Allah Resulünün şu

³²³ Ebû Zür’a’ Abdurrahman b. Zencele, *Hüccetü’l-Kıraat*, thk. Said el-Afgani, Beyrut: Messisietü’r-Risale, 1997, s. 175. Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed ed-Dimyââtî el-Bennâ, *İthâfû Fuzalâi’l-Beşer fî bi’l-Kirâti’l-Erbaate Aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmâiyîl, Beyrut: Alemü’l-Kutub, 1987, s. 336. Ebû’l-Hasen Ali b. Sâlim en-Nûrî es-Sefâkusî, *Gayşü’n-Nef’ fî’l-Kirâ’ati’s-Seb*, thk. Ahmed Mahmûd Abdüssemî’ eş-Şâfi’ el-Hafîyyân, Beyrut: Darü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1425/2004, s. 155.

³²⁴ Ali İmran 3/146, Yusuf 12/105, Hac 22/48, Enkebut 29/60, Muhammed 47/13, Talak 65/8.

³²⁵ Ebû Zür’a’ Abdurrahman b. Zencele, *Hüccetü’l-Kıraat*, s. 175. ed-Dânî, *et-Teyisîr fî’l-kirâ’ati’s-Seb*, s. 61, el-Bennâ, *İthâfû Fuzalâi’l-Beşer fî bi’l-Kirâti’l-Erbaate Aşer*, s. 336.

³²⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 600.

³²⁷ Sad 38/3.

³²⁸ Necm 53/19.

³²⁹ Bakara 2/207, 265.

³³⁰ el-Bennâ, *İthâfû Fuzalâi’l-Beşer fî bi’l-Kirâti’l-Erbaate Aşer*, s. 139.

³³¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 615. İbnü’l-Bâziş, *el-İkânâ’ fî’l-Kirâ’ati’s-Seb*, s. 258.

³³² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 540.

³³³ Muhammed Nasuriddin el-Albanî, *Silsilet’l-Ehadis ed-Daife*, Cilt 7, Riyad: Mektebetü’l-Mearif, 2006, s. 412.

hadîsidir: “لَيْسَ فِي الْخَضِرَاوَاتِ صَدَقَةٌ” ‘Sebzelerde zekât yoktur.’³³⁴ Yani, bakliyyat türünden olan sebzelere zekât yoktur.”³³⁵

Üçüncüsü de yine cem-i teksir konusu işlenirken, “فَاعِلٌ” babında olan sıfatların çoğullarına dairdir. Bu konuda şöyle demektedir: “kalıplardan birincisi “الافعال” kalıbıdır ve buna örnek olarak “الْمَيِّتِ” sözcüğünün çoğulu olan “الْأَمْوَاتِ” sözcüğünü verebiliriz. Bazı âlimler onun “مَيِّتُونَ” şeklinde ‘vav’ ve ‘nun’la cemedildiğini söylemişler ve buna Kuran-ı Kerim’den {أَنْتَ مَيِّتٌ وَأَنْهُمْ مَيِّتُونَ} ‘Elbette sen öleceksin, onlar da ölecek.’³³⁶ âyetini ve hadîs-i şeriften “الْمُؤْمِنُونَ هَيِّئُونَ لِنُفُوسِهِمْ” ‘Müminler kolaylık gösteren yumuşak kişilerdir.’³³⁷ hadîsini örnek olarak vermişlerdir.”³³⁸

Dördüncüsü ise, ibdal konusunda “lam” harfinin “mim” harfine çevrilmesi bahsindedir. Yazar bu konuyla ilgili olarak “Tay kabilesinin dilinde sözlerin başında gelen ‘lam’ harfi ‘mim’ olarak telaffuz edilir. Buna örnek olarak Allah Resulü (s.a.v.) bir hadîs-i şerifinde bu kabilenin dilinde ona soru soran birine onların kendi lehcelerindeki bu hadîsini verebiliriz. “لَيْسَ مِنْ أَمِيرِ الصِّيَامِ فِي أَمْسَفَرٍ”³³⁹ ‘Seferde iken oruç tutmada takva yoktur.’ Bu ifade de şazdır.”³⁴⁰ der ve yine bir hadîsi örnek olarak gösterir.

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* kitabında sarf kuralları için kullandığı simâî delillerden dördüncüsü, Arapların sözleri ve masallarıdır. Buna aşağıdaki örnekler verilebilir:

Yazar, fiil kalıplarının mânâlarından bahsederken “اِسْتَفْعَلَ” istifal babıyla ilgili şöyle der: “Bu kalıbın iki mânâsı vardır. Bunlardan birincisi talep, istek anlamı taşır. Örneğin, “اِسْتَكْتَبْتُ زَيْدًا” ‘istektebtü Zeyden’ cümlesinde ‘Zeyd’den yazmasını talep ettim.’ derken fiil istifal babında kullanılmıştır ve ‘yazmasını istemek’ anlamındadır. İkincisi ise, dönüşlülük anlamı taşır. Örneğin “اِسْتَحْجَرَ الطِّينُ” ‘istehcera ettînu’ dendiğinde ‘toprak taşa dönüştü.’ anlamı verilir. Başka bir örnekte de: “إِنَّ الْبُعَاثَ بِأَرْضِنَا تَسْتَنْسِرُ” Avlanan

³³⁴ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sura et-Tirmizi, *Sünen et-Tirmizi*, thk. Muhammed Nasuriddin el-Albani, Riyad: el-Evkaf es-Sudiyye, 1421/2000, hadis no: 637.

³³⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 548.

³³⁶ Zümer 39/30.

³³⁷ Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhaki, *el-Cami li-Şuabi’l-İman*, Cilt 10, thk. Muhtar Ahmed en-Nedvi, Beyrut: Mektebetü’r-Rüşd, 1424/2003, s. 557.

³³⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 550.

³³⁹ Mukbil b. Hâdi el-Vâdi, *Sahih el-Müsned*, Cilt 2, Sana: Darül-Asar, 1428/2007, s. 147

³⁴⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 867.

kuşlar bizim topraklarda kartala dönüşüyor.³⁴¹ denilmektedir. Bu, Arapların, zayıf birisinin güçlendiğinde aldığı hâli belirtmek için kullandığı bir deyimdir.”³⁴²

Arrânî sıfatların çoğulu hakkında ise: “Sıfatların “فاعل” vezninde çoğul yapılması isimlerde olduğu gibidir. Ancak bu durum müennes kelimelerde daha az olup müzekkerlerde daha çok karşılaştığımız bir durumdur.” der. Misal olarak Ferezdak’ın aşağıdaki beyti verilebilir:

وَ إِذَا الرَّجَالُ رَأَوْا يَزِيدَ رَأْيَتَهُمْ خُضْتُ الرِّقَابِ نَوَاسِ الْأَبْصَارِ

Yezid’i gördükleri zaman erkekler,

Boyunları bükülür, bakışları yere düşer.³⁴³

Bu şiirde “نَوَاسِ” sıfatı “النَّاسِ” kelimesinin çoğuludur. Bunun gibi “أَهَالِكُ” sözcüğünün çoğuluna ise halk dilindeki “الهالك في الهالك” (Felaket içinde helak olan) deyimini misal verebiliriz.”³⁴⁴

İltika-i sakineyn bahsinde Arrânî şöyle der: “Müellifin “حَلَقْنَا الْبَطَانَ” kelimesine geldiğimizde bunun aslı “حَلَقَتَانِ لِلْبَطَانِ” şeklindedir.³⁴⁵ İzafet edildikten sonra birinci kelimenin sonundan ‘nun’ ve ikinci kelimenin başından ‘lam’ hazfedilerek “حَلَقْنَا الْبَطَانَ” şekline gelmiştir. Böylece iki sakin harf birleşmiştir. Aslında burada ‘elifin’ düşmesi gerekirdi ama zaruret dolayısıyla düşmemiş ve şaz olarak böyle kalmıştır.”³⁴⁶

Arrânî’nin Arapça deyim ve atasözlerini istihsad için kullandığı bir diğer konu ise “zu ziyade” konusudur ki bu konuda şöyle söyler: “Hemzenin bu kelimenin sonunda olması ve “أَفْعَالُنْ” vezninde “أَرْوُنُنْ” şeklinde çoğul yapılması gerekir. Çünkü bu kelime ‘şiddet’ mânâsına gelen “أَلْرُونُ” sözcüğünden türemiştir. Arap geleneğinde: “اللَّهُمَّ اصْرِفْ”³⁴⁷ “Allahım bugünün şiddetinden bizi koru!”³⁴⁸ deyimini kullanılmaktadır.”³⁴⁹

el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye kitabında Arrânî’nin sarf kuralları için kullandığı simâi delillerden beşincisi ise Arap kabilelerinin lehçeleridir. Yazar, Temim, Esed,

³⁴¹ Bu Arapların dilinde darb-ı mesel gibi dolaşan şiirin bir hissesidir. Tam olarak ise şöyledir:

وَالْأَتَانُ فِي أَسْوَاقِنَا تَسْتَحْمِرُ
إِنَّ الْبَغَاثَ بِأَرْضِنَا تَسْتَسِيرُ

Avlanan kuşlar bizim topraklarda kartala dönüşüyor. Dişi eşekler bizim pazarlarda erkeğe dönüyor.

(Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü’l-Emşâl*, 1 thk. Abdülmecid Katâmiş, Dimaşk: Darü’l-Memun li’t-Turas, 1980, s. 93. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Cemheretü’l-Emşâl*, Cilt 1, thk. Abdülmecid Katâmiş, Beyrut: Darü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988, s. 188.)

³⁴² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 292.

³⁴³ Ebû Fîrâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa’saa et-Temimî el-Ferazdak, *Divan*, thk. Ali Faur, Beyrut: Darü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1987, s. 266.

³⁴⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 544.

³⁴⁵ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emşâl*, s. 343. el-Askerî, *Cemheretü’l-Emşâl*, s. 188.

³⁴⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 544.

³⁴⁷ Bu atasözünü Arap mesellerini konu eden kitaplarda aramamıza rağmen bulamadık. Ancak gramer kitaplarında Araplara has mesel olarak geçmektedir.

³⁴⁸ Ömer b. Sabit es-Semanîni, *Şerhu’t-Tasrif*, thk. İbrahim b. Süleyman el-Beimi, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1419/1999, s. 265.

³⁴⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 720.

Hüzeyl, Tay, Beni Kelb, Beni Fezare gibi meşhur Arap kabilelerinin isimleri ve lehçelerini belirterek bilgi vermiştir. Bunlardan birkaç tanesine şöyle örnek verebiliriz:

Yazar, muzari fiiller konusunu işlerken şöyle der: “Tay kabilesi sözcüklerin sonundaki ‘ye’ harfini ‘elif’ olarak, ‘ye’ den önce gelen kesreli harfî fetha olarak değiştirir. Onlar “بَقِيَ بَقَى” fiilini “بَقِيَ بَقَى” olarak söylerler.³⁵⁰ Bu fiilin, malum sigasındaki haline has olan bir durum olmayıp meçhul sigasında durum böyledir.³⁵¹ Onlar “بُنِيَ بُنَى”, “دُعِيَ دُعَى” fiilini ise “دُعِيَ دُعَى” olarak söylerler”³⁵²

Arrânî’nin, kabilelerin lehçelerinden örnek verdiği bir diğer konu cem-i teksir konusundadır. Bu örneği şöyle verir: “Hüzeyl kabilesi ‘aynu’l-fiili’ illetli olan kelimelerle sahih olanları (illetli olmayanları) hüküm bakımından aynı tutmuş ve bu kelimelerin ortadaki harflerini harekeli yapmışlardır.³⁵³ Onlar bu tür sözcüklerin orta harfini fethalı yaparak “بَيَّضَات” ve “جَوَارَات” şeklinde derler.”³⁵⁴

Kabilelerin lehçelerinden örnek verdiği vakf konusunda ise Arrânî şöyle der: “Birçok lehçede ‘müenneslik te’si ‘he’ye çevrilir. Tay kabilesinin lehçesinde ‘müenneslik te’ si ‘açık te’ ile söylenir.³⁵⁵ Onlar; جَاءَ طَلَحَتْ وَ امْرُتْ şeklinde derler.”³⁵⁶

Arrânî’nin kitabında sarf kuralları için kullanmış olduğu simâî delillerden altıncısı şiirlerdir. Nitekim o, eserinde seksen bir yerde meşhur şairlerin şiirlerini örnek göstermiştir. Bunlardan bazıları birinci tabakadan olan İmriul-Kays³⁵⁷, Züheyr bin Ebu Sülma³⁵⁸, Antera bin Şeddad³⁵⁹, Nabiğa ez-Zübyani³⁶⁰, Evs bin Hacer³⁶¹, Kays bin el-Hatim³⁶² ve Alkame bin Abdeti’l-Fehl’dir.³⁶³

Şiiriyle istişhâd ettiği ikinci tabaka şairler ise Lebid bin Rabia el-Amiri³⁶⁴, Hassan bin Sabit³⁶⁵, Huteye³⁶⁶, Şemmah bin Dirar ez-Zübyani³⁶⁷, Eccac bin Ruye³⁶⁸ ve Temim bin Mukbil’dir³⁶⁹.

³⁵⁰ Ebu Bekir Muhammed bin Kasım el-Enberi, *Şerh el-Mufaddaliyyat*, Beyrut: Matbaatu-l-Enbeil-Yusuiyyin, 1930, s. 767-768. Kazzaz el-Kayravani, *Me Yecuzu li'l-Şairi fi'd-Darureti*, thk. Ramadan Abduttevab, el-Kuveyt: Daru'l-Urube, 1988, s. 262. İbn Usfur el-İşbili, *el-Mumti fi't-Tasrif*, Cilt 1, Fahreddin Kabave, Beyrut: Darul-Marife, 1978/1408, s. 153.

³⁵¹ Nukrekâr, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 127. el-Çârperdi, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 266.

³⁵² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 308.

³⁵³ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, s. 600, İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, s. 178,

³⁵⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 501.

³⁵⁵ Nasr el-Vefâi el-Hurani, *el-Metali en-Nasriyye li'l-Metabi el-Mısriyye fi'l-Usuli'l- Hutbe*, thk. Taha Abdulmaksud, Kahire: Mektebeü's-Sünne, 1426/2005, s. 292.

³⁵⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 214, 614.

³⁵⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 865.

³⁵⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 937.

³⁵⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 246.

³⁶⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 614.

³⁶¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 346, s. 874.

³⁶² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 594.

³⁶³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 677.

³⁶⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 360.

³⁶⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 61.

³⁶⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 479, s. 854.

³⁶⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 674.

³⁶⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 664, 841, 877.

Şiirinden örnek verdiği üçüncü tabaka şairler ise Cerir³⁷⁰, Ferezdak³⁷¹, Zir-Rume³⁷², Hekim bin Mueyye³⁷³, Ebin-Necm el-Uceli³⁷⁴, Ruye bin el-Eccac³⁷⁵, Murre bin Mehkan³⁷⁶, Cafer bin Ulbe el-Harisi³⁷⁷ ve İbrahim bin Herme'dir³⁷⁸.

Yazar, müvelled ve muhdes şairlerden sadece Ebu Temmam'ın şiiriyle istişhâd etmiş³⁷⁹, bunu da bir kural için değil sadece kendi delilini kuvvetlendirmek için kullanmıştır.

Arrânî bu eserinde örnek verdiği şiirlerden sadece beş tanesinin müellifini zikretmiş, kalan yetmiş yedi tanesinin şairini kaydetmemiştir. Bu yetmiş yedi beytin on beş tanesinin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir.³⁸⁰

Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye* kitabında kullandığı istişhâd yöntemlerinden ikincisi kıyâstır. Bu konuda aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

İsimlerin kalıpları hakkında el-Arrânî şöyle der: “Bu bizim yukarıda hakkında konuştuğumuz beş kısımdan biridir. “عَضْدٌ” kelimesi gibi birinci harfî fethalı, ikinci harfî ise zammeli olan isimlerdir. Bu kelimelerin kalıpları birinci harfî fethalı ve ikinci harfî sükunlu olarak “الْفُلْسُ” kalıbına uygun bir şekilde “عَضْدٌ” gelir.³⁸¹ Bazı âlimler onun “الْقُلُّ” kalıbına uygun olarak birinci harfînin harekesinin zamme olması gerektiğini söylerler.³⁸² Ancak bu görüş nahiv âlimleri arasında kabul görmemiştir.³⁸³ Zamme daha güçlü bir harekedir ve yukarıda da gördüğümüz gibi, zammenin başa getirilmesi uygun değil midir? diye soracak olursanız derim ki; kıyasla bu mümkündür. Ancak, âlimler sözcüğün içerisinde olmayan zamme ile sözcüğün başlamasını dil bakımından ağır bulmuşlardır.”³⁸⁴

Mücerred sülâsiler ve rubailerin kalıpları hakkındaki görüşü ise şöyledir: “Bu muttarîd (zorunlu) bir kıyastır ve buna açık kıyas da denir. Bu “الْإِنْفِطَاحُ، “، “الْإِسْتِخْرَاجُ”

³⁶⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 632.

³⁷⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 113, 578.

³⁷¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 543.

³⁷² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 775, 823.

³⁷³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 794.

³⁷⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 614.

³⁷⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 637, 638.

³⁷⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 649.

³⁷⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 558.

³⁷⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 247.

³⁷⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 216.

³⁸⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 113.

³⁸¹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, s. 113.

³⁸² Râdiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 42.

³⁸³ Nukrekâr, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 79. el-Çârperdi, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 186.

³⁸⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 209.

الإِجْتِمَاعُ” sözcüklerinde³⁸⁵ olduğu gibi kelimenin önüne hemzetü’l-vasl eklenerek, üçüncü harfi kesreli yapılır ve sondan birinci harfe mastar uzatma harfi eklenip düzenlenir.”³⁸⁶

el-Arrânî maksur ve memdud isimler hakkında da “Kıyasa göre maksur isimlerin sonu ona benzeyen sahihler gibi fethalı olmalıdır.” der. “الإِغْطَاءُ” sözcüğünün ism-i mefulu “المُعْطَى” sözcüğü olup kıyasî bir ismi maksurdur. Çünkü o, sahih isimlerde olan benzeri “الإِخْرَاجُ” sözcüğünün ism-i faili olan “المُخْرَجُ” gibi sondan birinci harfi fethalıdır.”³⁸⁷ görüşünü savunur.

İ’lâl konusunda ise “تَلَوُوا” kelimesinin aslı “تَضَرَّبُوا” sözcüğünde olduğu gibi “تَلَوُوا” dur. Zamme ‘ye’ harfinden önceki harfe nakl olunmuş, ‘ye’ harfi iki sükunlu harften dolayı hazfedilmiş ve sonra zamme ‘lam’ harfine nakil olunmuştur. Buna muttarid kıyas denilmektedir.”³⁸⁸ görüşündedir.

İdğam konusuna gelince, yazar, “he” harfinin “ayn” harfi ile idğam olup “ayn”a dönüşmesi hakkında şöyle der: “‘Ha’ harfinin ‘ayn’ harfine idğam olması ‘ha’ harfinin ‘ayn’ olarak okunması ile olur. Buna örnek olarak Ebu Amr’ın { فَمَنْ رُحِزَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ } Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir.”³⁸⁹ âyetini okumasını misal verebiliriz. Bilinmelidir ki, ‘kalb’ ve ‘idğam’ kıyasî olmasına rağmen o diğer bir kıyasa muhaliftir.”³⁹⁰ der.

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye* kitabında kullandığı istişhâd yöntemlerinden üçüncüsü icmâ’dır. Bu yönteme aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Arrânî “el-kalb el-mekani” (harflerin yer değişimi) hakkında; “Gerçek şu ki, âlimlerin icması ile sözcüklerde harflerin değişmesi isimlerden sadece mütemekkin olanlarda ve harflerde olur.”³⁹¹ der.

Yazar, ism-i mensûb konusunu ele alırken şöyle der: “Bilinmelidir ki, bazı âlimler ism-i mensûb konusunda ‘vav’a nispet edilen isimlere “وَإِوِي” ‘vâvî’ demekle ihtilaf etmemişler, bu kelimenim “وَإِوِي” olarak bilinmesinde icma etmişlerdir.”³⁹²

İdğam konusunda “nun”un idğam olması hakkında Arrânî’nin görüşü şöyledir: “Sükunlu ‘nun’ harfinin, “يَرْمَلُونَ” kelimesini oluşturan harflerden önce geldiği zaman idğam olması zorunludur. Örneğin; “مِنْ مَّالِكٍ” sözcüğünde olduğu gibi. Bu birinci kısımdır. Daha fasih olan ise, ‘vav’ ve ‘ye’ harflerinden önce gelen sükunlu ‘nun’ harfinin ğunnesinin kalmasıdır. Buna örnek olarak: “مِنْ يَوْمٍ” ve “مِنْ وَئِيلٍ” sözcüklerini

³⁸⁵ Nukrekâr, *Şerhu’ş-Şâfiye*, s. 145. el-Cârperdi, *Şerhu’ş-Şâfiye*, s. 298. el-Ensârî, *el-Menâhicü’l-Kâfiye fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 298.

³⁸⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 335.

³⁸⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 644.

³⁸⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 827.

³⁸⁹ Al-i İmran 3/185.

³⁹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 925.

³⁹¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 172.

³⁹² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 464.

verebiliriz. Bu ise ikinci kısımdır. Daha doğrusu ve fasih olan ‘vav’, ‘ye’, ‘mim’, ‘nun’ harflerinde ğunnenin kalmasıdır ve bu konuda âlimler icma etmişlerdir.”³⁹³

el-Arrânî hat konusunu açıklarken görüşünü şöyle dile getirir:

“Hatlar kendi adları ile isimlendirilirler. Buna örnek olarak ”رَجُلٍ“ sözcüğünü verebiliriz. Bu kelimedeki ‘cim’ harfîne işaret etmek istersek onu biz ‘cim’ olarak isimlendiririz. Bu harfin ‘cim’ olarak isimlendirilmesi Basra ve Küfe mütakaddimun (önceki dönemdekiler) ve muteahhirun (sonrakiler) âlimlerinin ortak görüşleridir.”³⁹⁴

el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye kitabında kullanılan istişhâd yöntemlerinden dördüncüsü istişhâb-ı hâldir. Bu konuda aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Sarfî ölçüt konusunda Arrânî, “Fîillerde mevcut olan, tekrarlanan ziyade harfler ancak delille ortaya çıkarılabilir ve bu da istişhâb-ı asla göredir.”³⁹⁵ görüşünü benimsemiştir.

Yazar, i’lâl konusundaki görüşünü ise şöyle açıklar: “”الْمَقَامُ” sözcüğü ””الْمَصَابُ” sözcüğünde olduğu gibi ‘mim’ harfinin fethalı olmasıyla ism-i mekân ifade eder, zammeli hâlde ise ism-i meful olur. İstişhâb-ı asla göre ””مَصْلُوبُ” şeklinde çoğul hale getirilir. Kelimedeki ‘mim’ harfinin hemzeli olması ise caiz değildir.”³⁹⁶

Yine hat konusunu işlerken Arrânî, “Kur’an-ı Kerim’deki mukattaa harflerin (Kur’an’da yirmi dokuz sûrenin başında yer alan ve isimleriyle telaffuz edilen harflerin ortak adı) yazılışı istişhâb-ı asla göredir. Çünkü bunlar müteşabih âyetlerden olduğu için onlardan ne kastedildiği bilinmemektedir. Nitekim onlardan ne kastedildiğini anlamak mümkün değildir. Böyle olduğu halde onların istişhâb-ı hâle göre yazılmaları gerekir.”³⁹⁷ demektedir.

3.4.8. Dil ve Üslûp Özellikleri

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye* isimli kitabını Tahkîk eden Rıda Ramadan İbrahim es-Sedani, müellifin bu şerhte kullandığı dilin bazı yerlerde hataları olmasına rağmen düzgün bir Arapça olduğunu söylemektedir. Bu kitaptaki hatalara aşağıdakileri örnek olarak vermiştir:

1. Harf-i ta’rifî (آل) ”غَيْرُ” sözü ile kullanması: Arrânî “el-kalbu’l-mekani” konusunda şöyle der: (وَاَعْلَمُ أَنَّ التَّعْيِيرَ لَا يَدْخُلُ فِي الْأَسْمَاءِ الْغَيْرِ الْمُتَمَكِّنَةِ وَالْحُرُوفِ إِجْمَاعًا مِنْهُمْ)³⁹⁸.

³⁹³ el- Arrânî, *el-Kâfiyet, fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 928.

³⁹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 970.

³⁹⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 163.

³⁹⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyet fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 813.

³⁹⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 971.

³⁹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 172.

“Gramer açısından zayıf kabul edilen isimler (belirteçler) ve tüm harfler, başka bir kelimeye bağlı olarak tamlama oluşturmazlar.”

2.Müennes kelimenin müzekker olarak yazılması hakkında Arrânî, “binanın türleri” konusunu açıklarken şöyle diyor: “³⁹⁹ الْأَوَّلُ: التَّعْدِيَةُ هُوَ كَوْنُ تَصْيِيرِ الْفِعْلِ “Birincisi: Geçişli bir fiil yapma eylemidir.” Bir başka örnekte ise “muzari” konusunu açıklarken şöyle diyor : ⁴⁰⁰ “وَصَعُّوا لَهُ عَلَامَةً فِي الْمَاضِي وَ هُوَ الضَّمَّةُ” “ona geçmiş zamanda bir işaret koydular ve bu işaret zammedir.”

3.Müzekker kelimenin müennes olarak yazılmasına Arrânî “i’lâl” konusunda değinmiştir ki şöyledir: “⁴⁰¹ وَ زَادُوا السَّيْنَ وَ هُوَ لَيْسَتْ مِنْهَا” “Kelimeye ‘sin’ harfi eklenmiştir ve bu onun asıl harflerinden değildir.”

Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümü doktora öğrencisi Muhammed b. Mubarek el-Uteybi, Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* isimli eserini 1998’de doktora tezi olarak Tahkîk etmiş, ancak yapılan hatalar konusuna hiç değinmemiştir. Sonra 2021 yılında el-Ezher Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fükültesinde eser üzerine “*İbnü’l Hâcib’in Şâfiye Kitabının Şerhi (Rükniddin Esterâbâdî ile Mahmûd bin Muhammed el- Arrânî’nin Şerhlerinin Karşılaştırılması)*” isimli doktora tezi yazan Ahmed Ticanî Seni Sad, bu hatalara dikkat çekerek kitabın el yazmasında birçok yanlış olduğunu söylemiş ve kendisinden önce eserle ilgilenen müelliflerin bunlara temas etmediğini kaydetmiştir. Ancak elimizde olan Daru’n-Nûru’l-Mübin kitabevi tarafından 2020 senesinde Rıza Ramazan İbrahim es-Sedaninin Tahkîki ile basılmış olan kitapta bu hataların hepsi düzeltilmiştir.

Şerhin dil ve üslûp özellikleri ise şu şekilde özetlenebilir. Arrânî şerhini esas olarak “fenkâle” denilen ve karşılıklı soru cevaba dayanan bir üslûpla kaleme almıştır. Bu, öğretmede etkili bir üslûptur. Âlim, konuları ele alırken, sanki karşısında bir “öğrenci” ya da “başka bir âlim” varmış gibi ve ilmî sohbet tarzını kullanır. Eğer böyle derssen, ben de şöyle derim ki şeklinde, muhtemel sorulara cevap verir. Böylece ele alınan konunun açıklamasını daha etkili bir şekilde yapar.

3.4.9. *el-Kâfiye* Kitabında Kullanılan Kaynaklar

Bilindiği üzere bir ilim dalında kitap yazacak araştırmacı, önce o ilim dalında yazılmış eserleri okuyup inceleyerek yazacağı kitap için bir zemin oluşturur. Sonra kendi kaleme alacağı kitabında, kendisinden önce yazılmış olan ana kaynaklardan edindiği bilgileri de kullanarak mukayeseli bir eser ortaya koyar. Bu çalışmanın konusu

³⁹⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 264.

⁴⁰⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. /310.

⁴⁰¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 845.

olan *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* eserinin müellifi Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî de bu kitabında birçok kaynaktan istifade etmiş ve bu kaynakları kullandığı yerlerde zikretmiştir.

Arrânî bu kaynaklardan aşağıda açıklandığı şekilde istifade etmiştir. Bunlar:

1. Kitabın ismini vererek ondan nakil yapmıştır.
2. Müellifinin ismini vererek kitabın ismini zikretmeksizin nakil yapmıştır.
3. Kitabın ve müellifin ismini zikretmeksizin edindiği bilgileri aktarmıştır.

Arrânî'nin kullanmış olduğu kaynakları aşağıdaki şekilde tasnif edebiliriz:

a. Kuran ilimleri, kırâat ve tefsîr kitapları

1. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'an* isimli kitabı. Buna misal olarak, Arrânî "مَلَكٌ" kelimesiyle ilgili ihtilaf hakkında bilgi verirken "Ebû Ubeyde 'hemze'nin aslî olduğunu ve kelimenin başındaki 'mim'in ise eklenmiş olduğunu söylemiştir.⁴⁰² Çünkü ona göre bu kelime "أَرْسَلٌ" mânâsına gelen "لَأَكٌ" filinden⁴⁰³ türemiştir."⁴⁰⁴ diye açıklama yapar.

2. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî'nin *el-Muhtesab fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ* isimli kitabı.

Buna misal olarak Arrânî İltikâ-i sâkineyn konusunda "İbn Cinnî⁴⁰⁵ ve bir grup nahiv âlimi {اَشْتَرُوا الضَّلَالَةَ} ⁴⁰⁶ gibi âyetlerde zamme, kesre ve fethanın caiz olduğunu söylemişlerdir. Bana göre ise bu ve benzerlerinde fethalı okunması şâzdır."⁴⁰⁷ der.

3. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* isimli kitabı.

Arrânî İltikâ-i sâkineyn konusunu işlerken şöyle diyor: "الم الله لا اله الا هو" ⁴⁰⁸ âyetinde geçiş yapılarak okunduğunda, iki sebepten dolayı fethalı olarak okumak gerekir:

Birincisi: Birleşik okunduğunda dile ağır gelmesinin önüne geçilmesi için.

İkincisi: Allah lafzında tefhimin kalması için.

Zeccâc kendi tefsîrinde tefhimin sünnet olduğunu söylemiş⁴⁰⁹ ve Zemahşerî "el-Keşşâf" isimli kitabında⁴¹⁰ bunu zikretmiştir."⁴¹¹

⁴⁰² Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzü'l-Kur'an*, Cilt 3, thk. Fuat Sezgin, Kahire: Mektebetü'l-Hanaçi, 1961, s. 35. Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Mufaddal el-İsfahânî, *İ'râbü'l-Kur'an*, thk. Faize bint Ömer el-Müeyyed, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd, 1995/1414, s. 26.

⁴⁰³ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Mişbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfî'i*, Cilt 1, thk. Abdulazim eş-Şenâvî, Kahire: Darü'l-Meârif, 1991, s. 19.

⁴⁰⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 677.

⁴⁰⁵ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Muhtesab fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*, Cilt 1, thk. Ali en-Necdî Nâsîf – Abdülfettâh İsmâil Şelebî – Abdülhalîm en-Neccâr, Kahire: Daru Sezgin, 1414/1994, s. 54-55. İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, s. 134.

⁴⁰⁶ Bakara 2/16.

⁴⁰⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 576.

⁴⁰⁸ Ali İmran 3/1-2.

4. Ebû Muhammed (Ebü'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî'nin eş-Şâtıbiyye ismi ile bilinen *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* adlı eseri.

Arrânî idğam konusuna değinirken “Müellif kârilerin reyî dendiğinde Şâtıbî'nin sözüne işaret etmiştir.⁴¹² Şâtıbî'ye göre bu iki rey arasında uygunu ve kârilerin de bu konuda idğamdan maksatları ihfadır.”⁴¹³ açıklamasını yapar.

b. Gramer kitapları

1. Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârîsî *Sîbeveyhi'nin Kitâbü Sîbeveyhi* ismiyle meşhur olan *el-Kitâb* adlı eseri.

Arap grameri alanında kitap telif eden herhangi bir ilim adamının istifade edeceği ilk eserlerden olan bu kitaptan Arrânî de *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* eserinde yararlanmıştı. Örneğin Arrânî mastar konusuna “Sîbeveyhî demiştir:” sözüyle başlar ve devam eder. “Vav” harfiyle misal olan harflerde “fe”ul fiili hazfedilir ve “مَفْعِلٌ” vezninde kesreli olur.”⁴¹⁴ Yine Arrânî “zu ziyade” konusunda da “Sîbeveyhi, جَاءَنِي“ cümlesindeki gibi sonu ‘ye’ harfiyle biten sözcüklerde ‘ye’nin üzerinde durulduğunu ve hazfedilmediğini söylemiştir.”⁴¹⁵ şeklinde nakleder.

2. İbnü's-Serrâc adı ile bilinen Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî'nin günümüzde mevcut olmayan *el-Mukni* adlı kitabı. el-Arrânî şerhinde bu kitabın ismini iki defa zikretmiştir. Bunlardan birincisi, “cem-i teksir”, ikincisi ise “ilal” konusundadır. Cem-i teksir konusunda “Âlimler رَجُلَةٌ” sözcüğünde ihtilaf etmiş ve bir kısmı onun “مَرَأَةٌ” sözünün zıddı olan “رَجُلٌ” sözcüğünün çoğulu olduğunu; başka bir kısım âlim ise “فَارِسٌ” sözünün zıddı olan “رَجُلٌ” sözcüğünün çoğulu olduğunu söylemişlerdir. Bunu İbnü's-Serrâc *el-Mukni* isimli eserinde zikretmiştir.”⁴¹⁶ Arrânî “ilal” konusunda da şöyle der: “Ben de derim ki, İbnü's-Serrâc *el-Mukni* eserinde إِنَّ { ٤١٧ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ } âyetinde “نِعْمَ” nin “إِنَّ” mânâsına geldiğini söylemiş ve ashabın böyle dediğini zikretmiştir.”⁴¹⁸

3. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'nin *el-Îzâh fî'n-Nahv* adlı kitabı.

⁴⁰⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve l'râbüh*, Cilt 1, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Beyrut: Alemul-kutub, 1988/1408, s. 373.

⁴¹⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmi'zi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Halil Memun Şeyha, Beyrut: Darü'l-Marife, 2002/1423, s. 160.

⁴¹¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 573.

⁴¹² Ebû Muhammed (Ebü'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, thk. Muhammed Temîm, Medinetü'l-Münevver: Mektebetü'l-Darü'l-Hüda, 1417/1996, s. 13.

⁴¹³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 890.

⁴¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4, s. 92.

⁴¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4, s. 183.

⁴¹⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 491.

⁴¹⁷ Taha 20/63.

⁴¹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, s. 791.

el- Arrânî vakf konusunu işlerken şöyle der: “Sîbeveyhî ve Ebû Alî el-Fârisî *el-Îzâh* adlı kitabında⁴¹⁹ nasp halinde ‘elifin’ tenvinin bedeli olduğunu söylemişlerdir.”⁴²⁰

4. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî’nin *el-Mesâ’ilü’l-Helebiyyât* adlı kitabı.

el-Arrânî temrin meselelerini açıklarken şöyle diyor: “Âlimlerin bir kısmı ve Ebû Alî el-Fârisî’nin görüşüne göre⁴²¹, eğer sen bir sözden diğer bir kelime türetmek istersen onu terkibi durumda kullanmış olursan ve o zaman onun için bir kalıp ortaya koymuş olursun. Bununla da kıyasa uygun bir şey yapmış olursun. Sonra kıyasa uygun olarak ondan hazfedilmesi gerekeni hazfediyorsun. Sonra bu sözü nasıl telaffuz ettiğine bak ve bu tam şekilde verilen bir cevaptır.”⁴²²

5. Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî’nin “*Esrârü’l-‘Arabiyye*” isimli kitabı.

Arrânî bu kitaptan şerhinde birçok yerde istifade etmiştir ve bunlardan biri “tasğir” konusundadır. Arrânî şöyle der: “İbnü’l-Enbârî demiştir:⁴²³ Burada ‘te’nin geri döndürülmesi müzekkerle müennes arasındaki karışıklığı ortadan kaldırmak içindir. Çünkü “الْقَدَامُ” sözünde hem müzekker hemde müennes kastedilir. “الْوَرَاءُ” sözcüğü de böyledir.”⁴²⁴

6. Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü’l-Hâcibin *el-Kâfiye* adlı kitabı.

Arrânî “vakf” konusunu işlerken şöyle diyor: “Müellifin “هَاهُنَا” sözü yukarıda geçen “لَمْ يَحْشَ” sözüne atıftır. Bu üzerinde durulması caiz olan “هَاءُ” nin eklenmesi caiz olan dördüncü kısımdır: Yani sükunlu ‘he’ harfinin “هَاهُنَا” ve “هَوْلَا” gibi sözcüklere eklenmesi daha uygundur. Çünkü sonu ‘elif’ ile biten sözcüklerde ‘elif’ in hafif bir harf olmasından dolayı durulurken ‘he’ eklenmesi caizdir. Onlara göre bu kelimedeki ‘he’ sadece elifle biten sözcüklere has bir durumdur. ‘vav’ ve ‘ye’ ile biten “هَوَ” ve “هَيْهَ” gibi sözcüklere eklenmez. Ancak müellifin *el-Kâfiye* kitabındaki sözünden⁴²⁵ anlaşılan bunun ‘vav’ ve ‘ye’ ile biten sözcüklere de eklenmesinin caiz olduğudur.”⁴²⁶

7. Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü’l-Hâcibin *el-Îzâh fî Şerhi’l-Mufaşşal* adlı kitabı.

⁴¹⁹ Ebû Alî el-Fârisî, *et-Tekmile*, s. 215.

⁴²⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 610.

⁴²¹ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, “*el-Mesâ’ilü’l-Helebiyyât*, thk. Hasan Hindavi, Dimaşk: Darü’l-Kalem, 1987/1408, s. 324-332.

⁴²² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 950.

⁴²³ Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Esrârü’l-‘Arabiyye*, thk. Bereket Yusuf Hebbûd, Beyrut: Darü’l-Erkam, 1999/1420, s. 256.

⁴²⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 397.

⁴²⁵ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Saleh Abdulazim eş-Şair, Kahire: Mektebetü’l-Edeb, 2010/1431, s. 21.

⁴²⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, s. 629.

Arrânî ism-i zaman ve mekân konularında şöyle bir açıklama yapar: “Müellifin *Şerhi'l-Mufasssal* eserinde dediği gibi,⁴²⁷ kıyasa uygun olarak “المَرْئَة” ve “المَقْبَرَة” gibi sözlere müenneslik ‘te’si eklenir.”⁴²⁸

c. Sarf kitapları

1. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî’nin *et-Tekmile* adlı kitabı.

Arrânî birçok yerde bu kitaptan istifade etmesine rağmen sadece bir yerde kitabın ismini açık bir şekilde vermiştir. “İ’lâl” konusunu açıklarken şöyle der: “Müellif bazı harflerin ‘elif’e dönüşmesi konusunu bitirdikten sonra bazı harflerin ‘hemze’ye dönüşmesi konusuna başlamıştır. Bize göre, ‘vav’ ve ‘ye’ harflerinin ‘hemze’ye dönüşmesi birkaç yerde olur. Bunlardan, ‘ayn-ul-fiili’ illetli harflerden olup ism-i fail babında olan kelimeler. Örnek olarak “قَائِلٌ” ve “بَائِعٌ” sözcüklerini verebiliriz. Burada harfin değişmesi, hazf ve sükunlu edilmesinin mümkün olmadığı ve ‘elifin’ hareke kabul etmediği içindir. ‘Hemze’ ye dönüşmesinin sebebi kendisinden önce gelen ‘elif’ ile benzerliği ve münasebetinden dolayısıdır. Bu görüş Ebû Alî el-Fârisî’nin *et-Tekmile* eserindeki⁴²⁹ sözünün hülasasıdır.”⁴³⁰

d. Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü’l-Hâcib’in *eş-Şâfiye* kitabına yazılan şerhler

eş-Şâfiye’nin Arrânî’den önce kaleme alınmış birkaç şerhi vardır. Lakin onun kendi şerhinde kullanmış olduğu şerhleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

-İbnü’l Hâcib’in kendisinin yazdığı şerh.

-Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî’nin yazdığı şerh.

-İbnü’n-Nâzım ismi ile meşhur olan Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mâlik et-Dımaşkî’nin yazdığı şerh.

-es-Seyyid Rüknuddîn Hasen b. Şerefşâh Esterâbâdî’nin yazdığı şerh.

-Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed en-Nîsâbûrînin yazdığı şerh.

-Ebü’l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdi’nin yazdığı şerh.

Arrânî eserinde bu şerhlere atıflar yapmasına rağmen hiçbirinin yazar ve eser adını açıkça vermemiştir. Bu çalışmanın dördüncü bölümü bu konuyla ilgili olduğu için bu konuya burada değinmeyip daha sonra geniş bir şekilde temas edilecektir.

e. Dil ve edebiyat kitapları

1. Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî’nin *ez-Ziyadat* adlı eseri.

⁴²⁷ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü’l-Hâcib, *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*, thk. Mûsâ Binây el-Alîlî, Bağdad: 1402/1982, s. ????????

⁴²⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, s. 353.

⁴²⁹ el-Fârisî, *et-Tekmile*, s. 602.

⁴³⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, s. 807.

Arrânî sarfî ölçüt bahsinde bu esere atıf yaparak görüşünü şöyle açıklar: “Eğer dersin ki, kendi babında nadir olan "صَعْفُوق" sözüne mulhak olanlar varmı? Derim ki, onun nadir olması mulhaklarının olmasına mani değil ve mulhakları kıyasıdır. Eğer, o acem bir kişinin sözü olduğu için bazı nahiv âlimleri onun acem sözü ve alem olduğundan dolayı gayr-i munsarif olduğunu demişlerdir dersin ben de derim ki, müellif Halîl b. Ahmedin *ez-Ziyadat* isimli kitabında da geçtiği gibi bu sözün Arap bir kabileden rivâyet edildiğini, alem ve müennes olduğu için gayr-i munsarif olmuştur. Bu konu üzerinde ihtilaf edilmesine rağmen, onun Arapça asıllı bir kelime olduğu, ancak nadir kullanılan bir kelimedir. Böylece bir sorunun kalmadığını ortaya koymuş olur.”⁴³¹ Yine sarfî ölçüt konusunda Arrânî görüşüne şöyle devam eder: “Eğer dersin ki, "زَرْوُوق" kelimesi kova için kullanılır. "غَرْوُوق" kelimesi ise su kuşu için. "غَرْمُول" kelimesi ise tenasül organının başı için kullanılır ve diğerleri de onun mulhaklarıdır. Derim ki, Halîl b. Ahmed *ez-Ziyadat* isimli kitabında bunların ‘fe’ ul fiilinin zammeli olanının fasih olduğunu söylemiştir.”⁴³²

2. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdînin *Kitâbü'l- Ayn* isimli meşhur lügatı.

Arrânî bu kitabı idğam konusunu açıklarken harflerin mahreçleri konusunda zikretmiştir ve şöyle der: “el-Ferrâ,⁴³³ el-Cermî⁴³⁴ ve *Ayn*⁴³⁵ kitabının sahibi ‘lam’, ‘ra’ ve ‘nun’ harflerinin dilin yan tarafından çıktığını söylemişlerdir. Ancak ‘lam’ harfinde dilin birazı ve ön dişlere doğru yöneldiğini, nefesin sağ taraftan çıktığını, ‘nun’ harfinde dilin ön dişlere yapışarak nefesin genizden çıktığını ve ‘ra’ harfinde ise dilin ön dişlere yapışarak nefesin sol taraftan çıktığını söylemişlerdir.”⁴³⁶

3. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybânî Sa’leb’in *Kitâbü'l-Faşîh (İhtiyâru Faşîhi 'l-Kelâm* adlı kitabı.

Arrânî, bu eserden İltikâ-i sâkineyn konusunda bahsetmiş ve şöyle demiştir: “Müellifin ”لُغَيْة“ demesinin sebebi onun azlığına delil olması içindir. Sonra ”غُلُط“ dedikte, Sa’leb⁴³⁷ ve dilbilimcilerden bir grubun burada müzekker zamirin fethalı olmasının caiz olduğunu bildirmek içindir.”⁴³⁸

⁴³¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 167.

⁴³² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 169.

⁴³³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-Darab min Lisâni'l- Arab*, s. 6 -7.

⁴³⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l- Aşr*, Cilt 1, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ, Kahire: 1976, s. 198-199.

⁴³⁵ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l- Ayn*, Cilt 1, thk. Mehdi Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâi, Beyrut, 1408/1988, s. 58.

⁴³⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 900.

⁴³⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybânî Sa’leb, *“Kitâbü'l-Faşîh*, thk. Âtîf Medkûr, Kahire: Daru'l-Maarîf, s. 267.

⁴³⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, s. 580.

4. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî'nin *el-Cemhere fi'l-Luga* isimli kitabı.

Arrânî bu eserden kendi şerhinde çeşitli konularda istifade etmiştir. Bunlardan biri de “zu ziyade” konusudur. Yazar bu konuda şöyle der: “‘Ye’ harfî yalnız rübailerin önüne eklenebilir. Yani ondan sonra "الْيَسْتَعُور" sözünde olduğu gibi dört tane harfîn olması gerekir. Nitekim ‘ye’ ‘mim’ gibi beşinci harf olarak isimlere eklenemez. Sadece İbn Düreyd⁴³⁹ ‘ye’nin eklenebileceğini söylemiştir.”⁴⁴⁰

5. İbn Dürüsteveyh adı ile meşhur Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el-Fesevî'nin *Kitâbü'l-Küttâb* isimli eseri.

el- Arrânî “ibtida” konusunu açıklarken şöyle diyor: “Eğer sen, İbn Dürüsteveyh şöyle demiştir: ‘Arapça hariç Fars, Rum ve diğer dilllerde sükunlu harfle başlamak mümkündür. Bunun diğer dillerde mümkün olması kendisinde mümkün olduğunu gösterir ve Arapların bir söze böyle başlamamaları mümkün değildir.’⁴⁴¹ dersin, ben de derim ki, bu bir vehimdir. Çünkü hareke kendi kendine ne gizlene bilir ne de ortaya çıka bilir. Bu durumda sen de onun var olmadığını düşünebilirsin.”⁴⁴²

6. Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâînin *Dîvânü'l-Hamâse* adlı kitabı.

Arrânî birçok yerde kendi görüşünü desteklemek için bu eserden istifade etmiştir. Ebû Temmâm *Dîvânü'l-Hamâse*’den kaleme aldığı şiirleri kullanmıştır. Onlardan biri de ismin yapıları konusunda olup⁴⁴³ şöyle demektedir: “Hemâsi’nin sözünde geçtiği gibi:⁴⁴⁴ "إِذَا لَقَامَ بُنْصَرِي مَعَشَرَ خُسْنٍ" Bu beytte geçen "خُسْنٍ" sözcüğü "أَخْسَنُ" sözcüğünün çoğuludur. (فُعْل) sıfatları (فُعْل) vezninde, ‘fe’ ul fiilin zammeli ve ‘ayn’ul fiilin sükunlu olması ile "أَلْحَمَر" sözcüğünün "الأَحْمَر" olarak çoğulu yapılır.”⁴⁴⁵ Yine başka bir örnek ise cem-i teksir konusudur. Arrânî şöyle der:⁴⁴⁶ “Küfe nahiv âlimlerinden bir grup⁴⁴⁷ onun "الْفُعْل" -‘fe’ul fiili zammeli ve ‘ayn’ul fiili şeddeli fethalı olan vezninden tahfif edilmıştır. Onun aslı "جُهْل" gibi olup "قُضَى" dır. Sonra ‘ayn’ ul fiilin biri hazfedilmîş ve ‘lam’ul fiili değişmiş ve hazfolunan harf müenneslik ‘te’si ile değiştirilmîştir. Bu görüşü daha çok muteahhir (sonraki dönem) âlimleri

⁴³⁹ İbn Düreyd el-Basrî, *el-Cemhere fi'l-Luga* 2, s. 1222.

⁴⁴⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye* 2, s. 704.

⁴⁴¹ İbn Dürüsteveyhin *Taşîhu'l-Faşiḥ* adlı eserinde bu görüşün eksik tarafına işaret etmiştir. Nitekim şöyle diyor: “Tüm kelimelerin aslında ilk harflerinin harekesi fethadır, çünkü kelimelerde sükunla başlamak mümkün olmadığı için ve sonradan sözün devam ettirilmesi için kelimelerin ilk harfinin hareketli olması gerekir. (Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el, *Kitâbü'l-Küttâb*, thk. ‘Muhammed Bedevi el-Mehtun, Kahire, 1975, s. 285. Bu görüşün asıl sahibi Ebû Ali el-Fârisî’dir. Talebesi İbn Cinnî onun bu düşüncesine katılmamış ve onu eleştirmek için *el-Haşâ’iş* kitabında özel bir bab açmıştır.

⁴⁴² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, s. 585.

⁴⁴³ Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî, *Dîvânü'l-Hamâse*, thk. Ahmed Hasan Besec, Darül-Kutubu'l-İlmiyye, 1998/1418, s. 11.

⁴⁴⁴ Bu şiir Ben-i Enber şairlerinden Kurbet b. Uneyf’e nispet edilmiştir. (Ebû Temmâm, *Dîvânü'l-Hamâse*, s. 11.)

⁴⁴⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye* 1, s. 216-217.

⁴⁴⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye* 1, s. 543.

⁴⁴⁷ İbn Usfur, *el-Mumtî fi't-Tasrif*, s. 322.

desteklemektedir. Şiirdeki zarurettten dolayı ‘te’ hazfedilmıştır. Hemâsî’nin sözünde⁴⁴⁸ geçtiği gibi:

نَحْنُ مَنَعْنَا بِالْقَنَا يَابْنَ جَنْدَلٍ عَزَا أَرْضُنَا مِنْ كُلِّ فَحٍّ يُرِيدُهَا

Ya ibn Cendel, Topraklarımızı savaşıarak koruruz;

Her yönden saldırmak isteseler bile.”

Bir diğeri ise yine cem-i teksir konusudur. Arrânî bu konuda şöyle der: “Sonra deriz ki, sıfatlarda " الْفَاعِلُ " babı, akil ve gayr-i akiller için kullanılır. Gayr-i akillerde daha çok " الشَّاهِقُ " sözcüğünde; " الْبَازِلُ " ve " الشَّوَاهِقُ " sözünde " الْيَوَازِلُ " olarak, " الْفَوَاعِلُ " vezninde çoğul yapılmaktadır. Ancak bazı kelimeler ise " فَارَسٌ " kelimesinde olduğu gibi " الْفَوَارِسُ " şeklinde çoğul yapılır. Hemâsî’nin aşağıdaki beytinde⁴⁴⁹ geçtiği gibi:⁴⁵⁰

فَدَتِ نَفْسِي وَ مَا مَلَكَتْ يَمِينِي فَوَارِسَ صَدَقُوا فِيهِمْ ظُنُونِي

فَوَارِسٌ لَا يَمْلُونَ الْمَنَآيَا إِذَا دَارَتْ رَحَى الْحَرْبِ الرَّبُونِي

Ruhumu ve sahip olduklarını kurtarıyorum

Kendilerine inanan süvarilerden.

Zebuni savaşı tüm hızıyla devam ederken,

Ölümden yorulmayan savaşçılardan.”

7. Arrânî Ebû Temmâm’ın *Dîvânü’l-Ḥamâse* isimli eserine yazılmış olan *Şerhu Dîvânî*(*Eş’ârî*)’l-Ḥamâse kitabından istifade ettiğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Kaynaklarda bu eserin elliye yakın şerhinin olduğu bilinmektedir. Bunlardan otuzdan fazlasının, lügat ve gramer meselelerini incelediği bilinmektedir. *el-Ḥamâse*’nin en meşhur şerhleri Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946), Ebû Ca’fer en-Nehhâs, Ebü’l-Hasan Ali b. Hâris el-Biyârî, Âmidî, İbn Cinnî, Ebû Hilâl el-Askerî, Muhammed b. Âdem el-Herevî, Ebû Ali el-Merzûkî, Ebü’l-Alâ el-Maarri, İbn Sîde, A’lem eş-Şentemerî, Hatîb et-Tebrîzî, Şümeym el-Hillî ve Ebü’l-Bekâ el-Ukberî’nin (ö. 616/1219) yazdıkları şerhlerdir. Arrânî’nin bu şerhlerden hangisini kullandığı bilinmemektedir. O, yararlandığı eserin ismini verirken şöyle demektedir: “Bazı fazilet sahipleri *el-Ḥamâse* şerhlerinde bu sözün aslının " جُهَالٌ " sözünde olduğu gibi " غُرَاوٌ " olduğunu bildirmiştir.”⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Bu şiiri *Dîvânü’l-Ḥamâse*’de bulamadık.

⁴⁴⁹ Ebû Temmâm, *Dîvânü’l-Ḥamâse*, s. 12.

⁴⁵⁰ Bu şiir Ebul Govl et-Tahavi’ye nispet edilmektedir.

⁴⁵¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye* 1, s. 541.

Arrânî bu eserlerle beraber ismini zikretmediği birçok kaynaktan istifade etmiş ve şerhini kendisinden önceki âlimlerin görüşleri ile bezemiştir. Bu kitaplara Ebû Osman el-Mâzinî'nin *et-Taşrîf* adlı eserine İbn Cinnî (ö. 392/1002) tarafından yazılan *el-Münsif* adlı şerhi, yine aynı müellifin *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* ve *et-Taşrîfü'l-Mülûkî* adlı kitaplarını, İbn Usfûr el-İşbîlî'nin *el-Mümti' fî't-taşrîf* adlı eserini ve Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245)'nin *Şerhu'l-Mufasssal* isimli eserini örnek verebiliriz.⁴⁵²

Bunlarla birlikte, Arrânî'nin eserinde yazarını zikrettiği, lakin eserlerinin adını vermediği âlimleri de kaynakları arasında kaydedebiliriz. Bunlar arasında Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' el-Mâzinî, Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş, Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Keysân, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc gibi âlimlerin isimlerini verebiliriz. Yazarın bu âlimlere karşı tutumunu, çalışmanın "Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin Eski Âlimlere Karşı Tutumu" başlıklı üçüncü bölümünde daha geniş bir şekilde ele alacağız.

⁴⁵² Muhammed b. Mubarek el-Uteybi, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye*, Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1997/1417, s. 96.

4. MAHMÛD BİN MUHAMMED el-ARRÂNÎ'NİN METNİN MÜELLİFİ İBNU'L-HÂCİB'E VE ÖNCEKİ ÂLİMLERE KARŞI TUTUMU

4.1. Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib'e Karşı Tutumu

Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bu kitabın esasını oluşturan eş-Şâfiye'nin müellifi Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib'e (ö. 646/1249) karşı farklı tutumlar sergilemiştir. Yazar, şerhinde altmış yedi yerde İbnü'l-Hâcib'e atıfta bulunmuş, ancak ismini açık bir şekilde yazmayarak, ondan sadece "müellif" diye söz etmiş, çoğu yerde sadece müellifin görüşlerini naklederek hiçbir fikir belirtmemiştir.⁴⁵³ Bununla beraber bazı konularda İbnü'l-Hâcib'in görüşlerini teyid etmiş, onun görüşünün doğru olduğunu vurgulamış, bazen karşı görüş beyan ederek i'tirâzlarda bulunmuş, bazen de eksik gördüğü görüşleri eklemeler yaparak tamamlamaya çalışmıştır.

Arrânî'nin İbnü'l-Hâcib'e muvafakat ettiği konuların bazıları şöyledir:

Arrânî, iltika-i sakineyn konusunu açıklarken şöyle demektedir: "Âlimlerden bazıları⁴⁵⁴ { وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُخْشِ اللَّهَ وَيَتَّقِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ } 'Allah'a ve resulüne itaat eden, Allah'a itaatsizlikten korkan, O'na saygısızlıktan korunanlar var ya, işte asıl kazananlar bunlardır!'⁴⁵⁵ âyetindeki "يَتَّقِهِ" sözünün sükunlu, 'ye' harfinin mahzûf ve 'he' harfinin ise üzerinde durulması için olduğunu belirtmişlerdir. Sonradan 'Kaf' harfi sükunlu olmuş ve 'he' harfi iki sükunlu harfin yan yana gelmesinden dolayı kesreli olmuştur. Bu görüşün araştırılması lazımdır. Çünkü bu konu, iki problemi kapsamaktadır: Birincisi, sükunlu 'he' harfinin harekelenmesi, ikincisi ise olmayan bir şeyin sonradan ortaya çıkması. Bu ikisi de açıktır. Diğer bir grup âlim ise 'ye' harfinin sükunlu olduğu için hazfedildiğini, 'he' harfinin ise 'me'fulün bihi' için kullanılan zamir olduğunu söylemişlerdir.⁴⁵⁶ Bu, hiçbir sorun taşımayan daha doğru görüştür. Müellif de bu görüşü tercih etmiştir."⁴⁵⁷

⁴⁵³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 136, 296, 385, 386, 407, 409, 413, 427, 438, 448, 473, 492, 495, 512, 517, 519, 521, 545, 557, 564, 574, 589, 603, el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 2, 618, 619, 621, 627, 634, 691, 709, 710, 725, 726, 726, 738, 739, 755, 765, 771, 803, 809, 828, 892, 949, 971.

⁴⁵⁴ Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, el-Hüce li'l-Kurrâ'i's Seb'a, (thk. Bedreddin Kahveci ve Beşir Cüveycâtî), Beyrut: Darü'l-Memun li't-tures, 1404-1413/1984-1993/327-329. ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal fi 'İlmi'l-'Arabiyye*, s. 353.

⁴⁵⁵ Nur suresi – 24/52.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fi şerhi'l-Mufaşşal*, 2, s. 357-358.

⁴⁵⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 571.

Arrânî el-ilal konusunu açıklarken şöyle demektedir: “Bil ki, fe’ul fiili illetli olanlar, müellifin de zikrettiği gibi iki kısımdır: Birincisi, dönüştürme ile olanlar, ikincisi ise hazf ile olanlar.”⁴⁵⁸

Yine el-i’lal konusunda şöyle devam eder: “Müellif, iki kısmı⁴⁵⁹ bitirdikten sonra üçüncü kısım olan ‘vav’ harfinin ‘ye’ harfine ve ‘ye’ harfinin ‘vav’ harfine dönüşmesi konusuna başlamıştır. Buna misal olarak rahatlık veya Cennet mânâsına gelen "طُوبَى"sözcüğünü verebiliriz. Onun aslı "طَيِّبٌ" dır. ‘Ye’ harfi sükunlu olduğu için ve ondan önceki hareke zamme olduğu için ‘vav’a çevrilmiştir. Müellifin metinde bunlara isim demesi zammenin kesreye çevrilmesini gerektirir. Bu konuda ileride bilgi vereceğiz. "طُوبَى"sözcüğü "أَطْيَبٌ" sözcüğünün müennesi olduğu için bazı âlimler⁴⁶⁰ onları sıfat olarak kabul ederler. Bize göre ise bu sözcükler ‘elif ve lam’ ile kullanıldığı zaman sıfat ve bunlarsız kullanıldığında isim olurlar. Doğru olan onların isim olduğu gibi sıfat olarak da kullanılmalarıdır. Bunu müellifin sözü de desteklemektedir.”⁴⁶¹

Arrânî el-ibdal konusunu şöyle açıklar: “Bazı nahiv âlimleri ibdal harflerinin on üç olduğunu söylemişlerdir. Bu harfler; hemze, sin, te, nun, cim, dal, he, ye, vav, mim, ta, el-elif, el-lam harfleridir. Bunları kısaca; "إِسْتَنْجَدَ يَوْمَ طَالٍ" cümlesinde toplamışlardır. Müellif şöyle der: Bu yanlıştır. Çünkü sad ve ze ibdal harflerindendir, ancak onlar sin harfini eklemişlerdir. Sin ibdal harflerinden değildir. Doğru olan da budur.”⁴⁶²

Arrânî, el-idğam konusunu açıklarken şöyle demektedir: “Müellif harflerin mahreçleri ve onunla irtibatlı olan konuları bitirdikten sonra harflerin sıfatları konusuna başlamıştır. Harflerin sıfatları müellifin de zikrettiği gibi on sekiz tanedir.⁴⁶³ Müellif bu sıfatları özetleyerek veya detaylı olarak açıklamıştır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için özeti bırakıp detaylı şekilde ele alacağız.”⁴⁶⁴

Yine, el-idğam konusunda Arrânî şöyle devam eder: “Basra ve Kûfe âlimlerinin mütekaddim ve müteahhirlerinden birçoğu itbak harflerinin⁴⁶⁵ onlara yakın mahreçli harflerle itbak sıfatının kalması şartıyla idğam olmasının caiz olduğunu söylemişlerdir.⁴⁶⁶ Müellif buna itiraz etmiştir. Çünkü itbak harflerinin onlara yakın olan harflerle idğam olması caiz değildir.”⁴⁶⁷

⁴⁵⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 779.

⁴⁵⁹ Bunlar “vav” ve “ye” harfinin elife ve sonra da hemzeye dönüşmesidir.

⁴⁶⁰ Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-Muhtâ’l-A’zam*, Cilt 9, thk. Abdulhamîd Hindâvi, Beyrut: Darü’l-kutubi’l-ilmîyye, 2000/1421, 9/225.

⁴⁶¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 814.

⁴⁶² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 861.

⁴⁶³ Bazı âlimler bunların kırk dörd, bazıları daha fazla veya az olduğunu söylemişlerdir. Müellifin zikrettiği en meşhur görüştür. (el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 906)

⁴⁶⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 906-907.

⁴⁶⁵ Kelime manası bitişmek demektir. Terim olarak, dört harf telaffuz edilirken dilin üst damağa yapışmasıdır. Bunlar: ط, ظ, ض, ص harfleridir.

⁴⁶⁶ el-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâ’âti’l-’Aşr*, 1, s. 220-221.

⁴⁶⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 931.

Arrânî, eserinde kimi zaman da İbnü'l-Hâcib'e muhalefet etmiştir. Yazarın ettiği konuların bazıları şöyledir:

Arrânî muzari fiillerden “vav” harfiyle başlayan misal fiiller hakkında şöyle der: “Bu fiiller şimdiki zamanda olduğunda ‘ayn’ul fiili kesreli olur. Örnek olarak – وَمَقْ – ”*وَمَقْ* ve *يَمَقْ* ve *وَرِثْ – يَرِثْ* fiillerini verebiliriz. Bazı mütekaddim⁴⁶⁸ ve müteahhir âlimlere⁴⁶⁹ ve Basra ve Kûfe âlimlerinin müteahhirlerinin çoğuna göre bu şâz olan bir haldir. Doğru olan da budur. Ancak musannif bu görüşü benimsememiştir.”⁴⁷⁰

Arrânî ism-i zaman ve mekân konusunda ise şöyle demektedir: “Müellifin *Şerhu'l-Mufaşşal* kitabında⁴⁷¹ bahsettiği, “المُظَنَّة” sözcüğüne muhalif olarak “المَزَلَّة” ve “المُفَبَّرَة” gibi bazı sözcüklerin sonuna kesreli olmak şartıyla müenneslik ‘te’si gelir. Bu yanlıştır. Bu kelimelerin kesreli olması o kelimelerden kastedilen mânâyâ göredir ve bu da kıyâsladır. Bu konuda uzun bir açıklama gerektiğinden burada bu konuya değinmeyi uygun görmedik.”⁴⁷²

Arrânî nesep konusunu açıklarken de şöyle der: “Burada müellif “أُخْتُ” ve “بِنْتُ” kelimelerini kullanmıştır. el-Halîl ve Sîbeveyhî’nin⁴⁷³ bu sözcükleri “أَخ” ve “إِبن” sözcüklerinde olduğu gibi nispet ettiklerini kastetmektedir. Yani müenneslik ‘te’si hazfolunur ve ‘lâmu’l-fiili geri getirilir.”*أَخ*” ve “إِبن” sözlerinde olduğu gibi “أَخَوِي” ve “بَنَوِي” olur. Müellifin sözünden anlaşılan budur. Ancak bu konunun araştırılması gerekir. Bildiğimiz gibi ism-i mensup konusunda hazfolunmuş harfin geri döndürülmesi birinci kısma ait sözcüklerdendir. Ancak müellifin misal verdiği “إِبن” sözü ise hazfedilen harfin geri döndürülmesi gerekmeyen üçüncü kısımdandır. Bu durumda “إِبن” sözünü misal vermesi doğru değildir. Burada “أَخ” kelimesinde hazfolunan harfin geri getirileceğini kastetmiş ve “إِبن” sözü ile hazfedilen harfin geri gelmeyeceğini, yani hazfının ve geri döndürülmesinin caiz olduğunu kastetmiştir. Bize göre, bu iki hüküm “إِبن” ve “عَد” sözcüklerini kapsamaktadır. Bu halde müellifin; “أُخْتُ” ve “بِنْتُ” sözcükleri “إِبن” ve “عَد” sözcükleri gibidir demesi gerekirdi. Bize göre, burada “إِبن” sözcüğünü vermesi yanlıştır. Doğru olan ise müellifin burada Sîbeveyhî’ye göre “أَخ” ve “أَب” demesi gerekirdi.”⁴⁷⁴

Arrânî vakf konusunda da şöyle bir açıklama getirir: “Müellifin; “الْكَلاُ” – ot, “الْخُبْ” – gizlenmiş mühimmat, “الرَدُّوُ” – yardım, “البَطُوُ” – yavaş sözcüklerine geldiğimizde, bunlar

⁴⁶⁸ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fî'n-Nehv*, 3, s. 226.

⁴⁶⁹ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübâb fî 'İleli'l-Binâ'i ve'l-İ'râb*, Cilt 1, thk. Abdülilâh Nebhân, I-II, Dimaşk; Darü'l-Fikir, 1416/1995, s. 355.

⁴⁷⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye*, 1, s. 308.

⁴⁷¹ İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*, 1, s. 665.

⁴⁷² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye*, 1, s. 353.

⁴⁷³ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 360-363.

⁴⁷⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye*, 1, s. 470.

ibdal konusudur, neden burada zikredilmıştır? Ben de derim ki, burada bunların zikredilmesinin sebebi asıl olan kıyâsa muhalefet ettiği içindir. Müellif önce hemzenin üzerinde durulacağını zikretmişti. Şimdi ise hemzeden sonra durulacağını söylüyor. Bu iki görüş birbiriyle çelişmiyor mu? Eğer hemzeden önce sükûnlu harf gelirse o zaman durulması konusunda üç görüş vardır: Birincisi, âlimlerin bazılarının görüşüne göre hemze hafifedilir ve ondan sonraki harf sükûnlu olur. Misal: "هَذَا الْخَبْرُ وَالرَّدُّ" (Bu yardım ve gizlenmiş mühimmandır.).⁴⁷⁵ İkincisi, âlimlerin bazılarına göre hemzenin harekesi kendisinden önceki harfe nakledilir ve hemzenin üzerinde sükûnla durulur. Misal: "هَذَا الْخَيْرُ" (Bu gizlenmiş mühimmandır.).⁴⁷⁶ Üçüncüsü ise, başka bir kısım âlimlere göre ise hemze kendisinden önceki harfe nakledilerek kendi cinsinden olan hareke ile ibdal edilmiştir. Müellif de bu görüşü tercih etmiş ve buna göre de metinde “âlimlere göre” sözünü kullanmıştır. Burada her bir akıl sahibinin anlayacağı bir sorun vardır. Bana göre doğru olan, onun üzerinde sükunla durulur ve hemze kendi cinsinden olan hareke ile ibdal edilir. Burada iltika-i sakineyn ortaya çıktığı için birinci harf kendi cinsinden olan hareke ile harekelenmiş olur.”⁴⁷⁷

Arrânî'nin İbnü'l-Hâcib'de eksik gördüğü görüşleri tamamlamaya çalıştığı konular ise aşağıdakilerdir:

Arrânî iltika-i sakineyn konusunu açıklarken şöyle demektedir: “Arapların "مَسْتُ" ve "ظَلْتُ" – Beni Süleym kabilesinin dilinde böyle sözcükler de birinci harf fethalı ve kesreli okunur-⁴⁷⁸ Bu tür sözcüklerde harekeli olması vacib olmasına rağmen harf hafifolunmuştur. Bize göre bu tür sözcüklerde harekelemeden kaçınılmıştır. Burada harfin düşmesinin sebebi zamirden önceki harfin harekesinin zamirin harekesi ile aynı olduğundandır. "رَضُوا" sözcüğü bu dediğimize uygun gelmemektedir. Bu kelimenin "رَضُوا" şeklindedir. Burada zamme “ye” harfinden “dad” harfine nakledilmiş sonra iki sükunlu harfin yanyana gelmesi sebebiyle harekelenmesi vacib olmasına rağmen ‘ye’ harfi hafifedilmiştir. Bize göre, bu durum müellifin zikretmediği ve bizim yukarıda⁴⁷⁹ zikrettiğimiz dört kısımdan biridir.”⁴⁸⁰

Arrânî i'lal konusunu açıklarken harflerin düşmesiyle ilgili olarak şöyle der: “يُوسِرُ” sözcüğünde ‘vav’ harfi kalmalıdır görüşüne karşı derim ki, ‘vav’ harfinin ‘ye’

⁴⁷⁵ Bu Hicazlıların görüşüdür. (Bkz. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfî 'd-Darab*, 2, s. 814).

⁴⁷⁶ İbn Akîl el-Hemedânî, *el-Müsâ'id 'alâ Teshîlî'l-Fevâ'id*, 4, s. 319.

⁴⁷⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 2, s. 635.

⁴⁷⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfî 'd-Darab*, 1, s. 247.

⁴⁷⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 566 “el- Arrânî bu halde gelen harflerin hafifedilmesinin vacib olduğunu söylemiştir. Bunlar aşağıdakilerdir:

1- İletli iki harfin arasında olan harf.

2- Sahih herfle medd harfinin arasında olan harf.

3- Sahih harfle “lin” harfi arasında olan harf.

4- Birinci iki nevde hafz ile ikinci iki nevde ise hareke ile olması.”

⁴⁸⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 568-569.

ve kesrenin arasında kalması mümkün değildir. Ya da şöyle de diyebiliriz. ‘Ye’nin hazfolmasının şartı onun fethalı olmasıdır. Bunu müellif zikretmemiştir.”⁴⁸¹

Arrânî yine i’lal bahsinde harflerin dönüşmesi konusunu şöyle açıklamaktadır: “بُيْعٌ” ve “ضُيْعٌ” sözcüklerinin durumu nedir? Bu kelimelerdeki harfler dönüşmemektedir ve kurallara uymadığından şâz kalmamaktadır. Kelimelerdeki harflerin dönüşmesinin şartlarından biri de diğer kalıplarla karışmamasıdır. Bunu müellif burada zikretmemiştir. Eğer bu harfler dönüşmüş olsaydı o zaman “التَّغْيِيلُ” babının meçhul sigası ile karışmış olacaktı.⁴⁸² Mantiken bu durum oldukça açıktır.”⁴⁸³

4.2. Ebû Ömer Îsâ Bin Ömer’e Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî’nin. *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde mutekaddim âlimlerden Ebû Ömer Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafî el-Basrî en-Nahvîden (ö. 149/766)⁴⁸⁴ yalnız bir yerde söz etmiştir. O, “tasğir” konusunu işlerken “أَحْوَى” sözcüğünün küçültme ismi olan “أَحْيَى” sözcüğünden tasrif edilmesi hakkında şöyle diyor: “Îsâ b. Ömer ve bazı nahiv âlimleri⁴⁸⁵ onun bir kaç yönden munsarif olduğunu söylemişlerdir.

Birincisi, onun ölçütü, tasğir ve “vav” harfî hazfolunca ortadan kalkmıştır. Eger bu gayr-i munsarif olsaydı illet olmadan sarf-ı ölçütü ortadan kalkmazdı. Buna şöyle cevap verilmiştir. Onun binası “hemze” üzerinedir ve onun “tasğir” olması ona mani değildir.

İkincisi, tasğir olması onun munsarif olmasına manidir. Nasıl ki, “ثَلَاثٌ” ve “مَثَلٌ” doğru olan görüşe göre ve “عُمَرُ” ittifakla küçültme isimleridir.⁴⁸⁶

Üçüncüsü, sıfatın aslı tasğir ile birlikte ortadan kalkarı ve arız bir sıfata dönüşür. Buna cevap olarak, bir sıfatın diğer bir sıfatı ortadan kaldımadığı söylenmiştir. Bize göre bu kelimenin munsarif olduğudur ve yukarıda geçen bilgilerden de bu anlaşılmaktadır.”⁴⁸⁷

Burada gördüğümüz gibi Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî Îsâ b. Ömer’in görüşünü desteklemiş ve ona muvafakat etmiştir. O, “أَحْيَى” kelimesinin munsarif

⁴⁸¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 784.

⁴⁸² Çünkü, eğer “بُيْعٌ” ve “ضُيْعٌ” denilirse onların “بُيْعٌ” yoksa “بُيْعٌ” nin, “ضُيْعٌ” yoksa “ضُيْعٌ” fiilinin mechulu olduğu karışmış olur.

⁴⁸³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 822.

⁴⁸⁴ Bkz. Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbin Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâ’ü Ebnâ’i’z-Zamân*, Cilt 3, thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâr Sâdir, 1974, s. 486 – 488.

⁴⁸⁵ Bunlardan biri Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî’dir. Onun görüşleri için Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî’nin *Mecâlisü’l-‘Ulemâ* isimli kitabına bakınız. (Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Mecâlisü’l-‘Ulemâ*, Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebü’tü’l-Hanaci, 1403/1983, s. 70-71.)

⁴⁸⁶ Sibeveyhî, *el-Kitâb* 4, s. 224.

⁴⁸⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye* 1, s. 390-391.

olduğuna şu üç temel dilbilimsel ilkeye dayanarak karar vermiştir: Birincisi, morfolojik dönüşüm: Tasğir, kelimenin asıl yapısını değiştirir, önceki gayr-i munsariflik gerekçelerini ortadan kaldırabilir. İkincisi, kategori değişimi: Kelime yeni bir tür veya sıfat haline gelmişse, çekim durumu yeniden değerlendirilir. Üçüncüsü, kural istisnaları ve içtihat: Önceki nahivciler arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte, Arrânî kendi kıyas ve içtihadıyla munsarifliğe hükmetmiştir. Bu yaklaşım, Arapça morfoloji ve nahiv kuralları ışığında kıyas ve mantık yürütme ile yapılmış klasik bir dilsel içtihatır.

4.3. Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' el-Mâzinî el-Basrî'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771)⁴⁸⁸dir. Arrânî, bu eserinde Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ''nın görüşüne on üç yerde atıf yapmıştır. Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ''nın düşüncelerini zikretmekle yetinmiş ve hiçbirinde onun görüşüne karşı fikir bildirmemiştir.⁴⁸⁹

4.4. Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed'e Karşı Tutumu

Arrânî *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde mutekaddim âlimlerden Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî'den (ö. 175/791)⁴⁹⁰ birçok defa bahsetmiştir. Bazı görüşlerinde ona muhalefet etmiş ve bazı görüşlerinde ise ona katılmıştır. Muhalefet etmiş olduğu görüşlerine aşağıdaki örnekleri verebiliriz.

Arrânî “binanın çeşitleri” konusunu açıklarken şöyle demektedir: “Halîl'e muhalif olarak deriz ki, harflerin kelimelerinin hepsi asıldır. Bina halleri sözcüklerdeki ziyadelere göre araştırılır. Harflerde ziyade olmadığı için bu meseleler araştırılmaz.”⁴⁹¹

Arrânî'nin bu görüşü, özellikle Halîl b. Ahmed'e muhalif olarak ortaya koyduğu “harflerin kelimelerinin hepsi asıldır” ve “harflerde ziyade (ekleme) olmaz” önermeleri, onun dilsel yapıya dair ontolojik ve morfolojik bir yaklaşımla meseleye baktığını gösterir. Bu görüşün temeli harfler türevlenemez, morfolojik işlem görmez, ziyade harfler binanın temel kriteridir, harflerde ziyade olmadığından bina söz konusu değildir gibi bilimsel/linguistik gerekçelere dayanır. Kelime yapısını belirlemede subjektif “asıl/ziyade” ayrımı yerine sabitlik tercih edilmelidir. Arrânî'nin bu yaklaşımı, morfolojik tutarlılığı ve nesnelliği öne çıkaran bir dil felsefesi anlayışına dayanır.

⁴⁸⁸ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân* 3, s. 3136-139.

⁴⁸⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 1, s. 385, 391, 456, 574, 575. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 2, s. 600, 610, 615, 626, 774, 876, 925.

⁴⁹⁰ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân* 2, s. 244.

⁴⁹¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 1, s. 149.

Arrânî “tasğir” konusunda “أَحْوَى” sözünün küçültme ismi olan “أَحْيَى” kelimeleri hakkına şöyle der: “Halîl ve Sîbeveyhî onun sıfat ve ölçütüne göre gayr-i munsarif olduğunu söylemişlerdir. Ancak küçültme ismi olması onun ölçütünü ortadan kaldırmıştır. Eğer onu gayr-i munsarif olarak kabul edersek tasrif olmamasına bir gerekçe belirtmeyiz. Bu durum da doğru olmayan bir yaklaşımdır.”⁴⁹²

Arrânî, “ibtida” konusunda “lâm-ı tarif” hakkında şöyle der: “Sîbeveyhî ve bir grup nahiv âlimi ‘lam’ harfinin marife almeti ve ‘hemze’ nin ise fazlalık olduğunu derler.”⁴⁹³ Diğer âlimler ve onlardan Halîl⁴⁹⁴ ‘elif’ ve ‘lam’ın marife almeti olduğunu⁴⁹⁵ ve ‘elif’in fazlalık olmadığını belirtir. Kitabın müellifinin görüşü Sîbeveyhî’nin görüşüne uygundur. Ancak, eş-Şâfiye’ye şerh yazanlar, Halîl’in görüşünü esas alarak şöyle derler:⁴⁹⁶ “Sözlerden tek harfli ve sükunlu olanı yoktur. Dolayısıyla bu kural var olmayan şeylere de hamledilmesi lazımdır.” Bu apaçık bir hatadır. Çünkü harflerden tenvin ve sükunlu “te”, isimlerden zamir olan “elif”, “vav” ve “ye” tek ve sükunlu harflerden oluşan kelimelerdir.”⁴⁹⁷ Arrânî’nin, “ibtidâ” ve “lâm-ı tarif” konusundaki bu değerlendirmesi, özellikle Sîbeveyhî’nin görüşünü tercih edip Halîl b. Ahmed’in görüşüne karşı çıkması, onun morfoloji, fonetik ve dil mantığı açısından meseleye sistemli bir yaklaşım getirdiğini gösterir. Müellifin görüşünü şekillendiren bilimsel/linguistik gerekçeler şunlardır: Anlamsal katkı ve morfolojik işlev üzerinden değerlendirme yaparak “lâm”ın anlam taşıdığını, “elif”in ise anlam taşımadığını bildirerek onun fazlalık olduğuna karar verir. Fonetik gerçeklikleri göz önünde bulundurarak tek ve sükunlu harflerin Arapçada olduğunu söyler. Kıyas hatalarına karşı çıkarak dildeki tüm yapıların genellemeyle açıklanmayacağını der. Sîbeveyhî’nin mantıksal, gözleme dayalı yaklaşımını esas alarak normatif (idealci) değil, deskriptif (betimleyici) bir tavır takınır. Sonuç olarak, Arrânî’nin tercihi, dilsel gerçekliği esas alan, anlam-işlev ilişkisine odaklı, sistemli bir linguistik yaklaşımı yansıtır.

Arrânî’nin, Halîl b. Ahmed’le aynı görüşte olduğu durumları aşağıdaki örneklerle açıklayabiliriz:

Arrânî sarfî ölçüt konusunu açıkladığı zaman, kova kelimesi için “zernûk” زَرْئُوق – su kuşu için, “garnûk” غَرْئُوق ve tenasül organının baş kısmı için –, “غَرْمُول” kelimesi kullanıldığın ve diğer harflerin de onun mulhakları (ekleri) olduğunu der. Sonra Halîl b.

⁴⁹² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi ’ş-Şâfiye* 1, s. 389.

⁴⁹³ Yani “lam” tek başına marife almetidir ve “hemze” ise vesleli hemze olup sükunlu harfle başlamamak için ona artırılmıştır.

⁴⁹⁴ Sîbeveyhî, *el-Kitâb* 3, s. 324.

⁴⁹⁵ Yani “lif ve lam” ikisi birlikte marife almetidir ve ondaki “hemze” hemzet-i kat olup “هـ” و “ق” و “ب” harfleri gibidir.

⁴⁹⁶ el-Çârperdî, *Şerhü ’ş-Şâfiye* 1, 607.

⁴⁹⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi ’ş-Şâfiye* 2, s. 590-591.

Ahmedin *ez-Ziyadat* isimli kitabında belirttiği üzere bu kelimelerin “fe”ul fiilinin dammeli olanının fasih olduğunu söyleyerek kendi görüşünün de bu olduğunu belirtir.”⁴⁹⁸

Arrânî “taşğir” konusunda, “Eğer küçültme isminde sözün sonundaki zaide (fazlalık) olan elif ve hemze ‘ye’ ye çevrilirse üç tane aynı harf yan yana geldiği için sondaki ‘ye’ iki sebepten ittifakla hazfedilir” görüşünü savunur.

Birincisi hazfedilen harfin kalması durumunda dilde ağırlık oluşturmaktadır.

İkincisi ise, "عطاء" gibi bazı sözlerin sonunun kısa olması daha uygundur. Burada “ye” nin kalp olmasıyla “hemze” “vav” olarak geri dönmüş ve "عطي" olmuştur. Sonra ise “vav” harfinden önce kesre olduğu için “ye” harfine dönüşmüş ve üç tane “ye”nin ard arda geldiğinden kelime "عطي" şekline dönüşmüştür. Son olarak da kelimenin sonundaki “ye” hazfedilmıştır. Ancak âlimler bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Halîl, Sibeveyhî⁴⁹⁹ ve birçok nahiv âlimi bu kelimelerin humasi, yani kök harfî beş kelimeden oluşan kelimelere benzerliğinden dolayı bu durumun arızî olduğunu söylemişlerdir ve bizim görüşümüz de bu yöndedir.”⁵⁰⁰

Arrânî “zu ziyade” konusunu açıklarken şöyle der: “Müellifin: ‘İkinci ziyade’ sözünde ‘ziyade’ mübteda ve ‘ikinci’ ise haberdur. Yani "كَرَّمَ تَكْرِيْمًا" gibi fiillerde ikinci ziyade olan harf idğam olmuştur. Çünkü kendisinden önceki harfe yakın olan budur.”⁵⁰¹ Halîl, ‘burada idğam olan birincisidir çünkü o sakindir’ görüşünü savunur. Bizim katıldığımız görüş de budur.”⁵⁰²

Arrânî yine “zu ziyade” konusunda harflerin mahreçleri hakkında şu görüştedir: “el-Ahfeşe göre ‘elif’ mahreçte ‘he’ den öncedir. Bazıları onların ikisini de aynı mahreçten çıktığını söylemişlerdir. Ancak bu doğru bir görüş değildir. Çünkü her ikisinin aynı mahreçten çıkması bir olmasını gerektirir. Diğerleri ise onların yakın mahreçli olduklarından dolayı hangisinin önden hangisinin arkadan çıktığını konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bundan dolayı Halîl ‘hemze’nin boğazın en arkasından ve ‘he’ ve ‘elifin’ ise boğazın önünden çıktığını söylemiştir. Başka bir yerde ise, ‘elif’ ve ‘he’nin boğazın en aşağısından çıktığını demiştir. Bu Sibeveyhî’nin ondan bir rivayetidir. Doğru olan birincisidir.”⁵⁰³

⁴⁹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye* 1, s. 169.

⁴⁹⁹ Sibeveyhî, *el-Kitâb* 3, s. 471.

⁵⁰⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye* 1, s. 384.

⁵⁰¹ Bu Yunus’un görüşüdür. Daha fazla malumat almak için bkz. İbn Cinnî el-Mevsîlî, *el-Haşâ’iş* 2, s. 63.

⁵⁰² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye* 2, s. 698.

⁵⁰³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye* 2, s. 896.

Ayrıca, Arrânî kitabının birçok yerinde Halîl b. Ahmed'in ismini vererek veya kitaplarına atıf yaparak onu zikretmiş, ancak bazı konularda ona muhalefet etmeksizin veya aynı görüşte olduğunu da belirtmeksizin sadece görüşlerine yer vermiştir.

4.5. Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhî'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde en çok bahsettiği önceki âlimlerden biri de Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhî'dir (ö. 180/796)⁵⁰⁴. Sîbeveyhî'nin Arap dilbilimi ilmîndeki yerini dikkate aldığımız zaman Arrânî'nin bu konuda ne kadar haklı olduğunu görmüş oluruz. Nitekim Sîbeveyhî, Arap dilbilimindeki ilk kaleme alınmış kitabın müellifi olarak Arapça nahiv ilmîne kendi damgasını vurmuş ve günümüze kadar da bu alanda kendi şöhretini ve konumunu korumuştur. Bununla birlikte Arrânî'nin Basra gramer ekoluna mensup bir âlim olduğunu da göz önünde bulundurmuş olursak, neden Sîbeveyhî'ye bu kadar önem verdiğini daha iyi anlamış oluruz. Bu eserde Arrânî'nin Sîbeveyhî'ye yaklaşımı ise daha çok onun görüşlerini tercih etmek, bazen ona muhalefet etmek yönünde olmuştur. Ayrıca bazen görüşlerini tashih etmiş ve bazen de sadece görüşlerini nakletmiştir.

Arrânî'nin Sîbeveyhî'ye muhalefet ettiği konulara şöyle örnekler verebiliriz:

“Tasğîr” konusunda "أَحْوَى" sözcüğünün küçültme ismi olan "أَحْيَ" tasrifî hakkında şöyle der: “Halîl ve Sîbeveyhî onun sıfat ve sarf ölçütünden dolayı gayr-i munsarif olduğunu söylemişler. Îsâ b. Ömer ve bazı nahiv âlimleri⁵⁰⁵ ise onun bir kaç yönden munsarif olduğunu söylemişler. Bize göre doğru olan görüş onun munsarif olmasıdır.”⁵⁰⁶

Arrânî ismi mensûb (ilgi ismi) konusunda şöyle der: “عَدُوَّة” sözüne geldiğimizde ise onun ismi mensûbunun nasıl düzenlediği konusunda âlimler arasında görüş ayrılığı vardır. el-Müberred⁵⁰⁷ ve bir takım nahiv âlimleri onun müzekkeri gibi "عَدُوِّي" şeklinde olduğunu ve ikinci “vav” harfinin hazfedilmediğini ve iki “vav” harfinin iki “ye” ile kullanımının dile ağır gelmediği görüşündedirler. Sîbeveyhî⁵⁰⁸ ve el-Ahfeş⁵⁰⁹ ise kelimenin "عَدُوِّي" olarak müzekkeri ile farklı olması için bu şekilde düzeltildiğini

⁵⁰⁴ Bkz. Mehmet Reşit Özbalıkçı, “Sîbeveyhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 130-134.

⁵⁰⁵ Bunlardan biri Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî'dir. Onun görüşleri için Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî'nin *Mecâlisü'l- 'Ulemâ* isimli kitabına bakınız. (Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l- 'Ulemâ*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hanaci, 1403/1983, s. 70-71.)

⁵⁰⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 1, s. 389.

⁵⁰⁷ İbn Yaîş el-Esedî el-Halebî, *Şerhu'l-Mufaşşal* 3, s. 446.

⁵⁰⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb* 3, s. 345.

⁵⁰⁹ el-Fârisî, *el-Mesâ'ilü'l- 'Adudiyyât*, s. 22.

söylemiştir. Diğer bir grup âlim ise her iki şekilde olmasının caiz olduğunu belirtirler. Bizim bu konudaki tercihimiz de bu son görüştür.”⁵¹⁰ Arrânî’nin "عَدُوَّة" kelimesinin ismi mensûbu konusunda üç farklı görüşü aktardıktan sonra her iki şeklin (عَدُوِّي ve عَدُوِّي) de caiz olduğunu belirtmesi, onun meseleye katı bir normatiflik yerine esnek, kullanım temelli ve fonetik/morfolojik dengeyi gözetten bir yaklaşımla baktığını gösterir. Bu tercihin ardında yatan bilimsel/linguistik gerekçeler şu şekilde açıklanabilir: Birincisi, fonetik denge: İki vav ve iki ye harfiyle oluşan yapı Arapça fonetik sisteminde mümkün ve kabul edilebilir. İkincisi, deskriptif yaklaşım: Dilin farklı kullanım biçimlerini meşru kabul eden esnek bir dil anlayışı benimser. Üçüncüsü, morfolojik varyasyon: Cinsiyet farkı veya kelime yapısı farklılıklarının nisbet şekillerine yansımaları zorunlu değildir. Klasik dil otoriteleri arasında ihtilaf varsa, dildeki farklı kullanımları dışlamadan orta bir yol benimsemek daha isabetli olur. Bu yönüyle Arrânî, kuralcı değil gözlemci, tek biçimli değil çoğulcu, zorlayıcı değil kolaylaştırıcı bir dil yaklaşımını tercih etmiştir.

Arrânî’nin Sîbeveyhî ile aynı görüşte olduğu konulara gelince aşağıdaki örneklerle açıklayabiliriz:

Arrânî, “binanın çeşitleri” konusunu ele alırken şöyle bir açıklama getirir: “Deriz ki, Sîbeveyhî şöyle demiştir: ‘Fîillerdeki mânânın ağırlığı ona eklenmiş olan harflerden dolaydır. Herhangi bir humasi fiil merfu ve muteharrik zamir ile birleştiği zaman subai olması gerekirdi ki bu da ferî’in asıldan daha fazla harfli olması anlamına gelir.’⁵¹¹ Bu da caiz değildir.”⁵¹²

Arrânî yine tasğir konusunu işlerken şöyle der: “Eğer sen "يَصْغُ" ve "يَسْغُ" gibi insan isimlerinin tasğir vezninde nasıl olacağını sorarsansa bende derim ki, Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhî onun aslen "يُصْغِ" ve "يُسْغِ" olduğunu ve hazfolunan harfin geri dönderilmeyeceğini söylemiştir.”⁵¹³ Ancak Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî⁵¹⁴ (ö. 249/863) ve Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred⁵¹⁵ (ö. 286/900) bu sözlerin tasğir vezninde "يُؤْصِغُ" ve "يُؤْسِغُ" olduğunu söyleyerek bu sözlerde hazfın olmadığını iddia etmişlerdir. Bize göre doğru görüş Sîbeveyhî’nin görüşüdür.”⁵¹⁶

Diğer bir yerde ise şöyle demektedir: “Eğer, İbrâhîm ve İsmâil sözcüklerinde terhîm (bir kişiye sevgi ifadesi için kelimeni son kısmının hazfedilmesi) nasıl yapılır diye sorulacak olursa, derim ki, Sibeveyhî "بُرَيْهِيمُ" ‘büreyhimü’ ve "سُمَيْعِيلُ”

⁵¹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye* 2, s. 444-445.

⁵¹¹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb* 4, s. 301.

⁵¹² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye* 1, s. 154.

⁵¹³ Sîbeveyhî, *el-Kitâb* 3, s. 496.

⁵¹⁴ İbn Cinnî el-Mevsîlî, *el-Haşâ’iş*, 3/, s. 71. es-Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 166.

⁵¹⁵ İbn Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 5, s. 426.

⁵¹⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 381.

‘sümeý’ilün’ şeklinde kelimenin başındaki ‘elif’in ve ‘hemze’nin hazfedilerek yapılacağını söylemiştir.⁵¹⁷ Müberred ise "أُبَيْرُهُ" ‘übeyrihun’ ve "أُسَيِّمِعُ" ‘üseymiun’ olarak kelimenin başındaki ‘elif’in diğer iki harfle birlikte hazfedilerek yapıldığı ifade eder. Doğrusu birinci görüşür. Çünkü "أُبَيْرُهُ" sözcüğü büyükler için kullanıldığı için "أُسَيِّمِعُ" sözcüğünden daha uygundur.”⁵¹⁸

Arrânî “ibtida” konusunda hemzetü’l-vaslın harekesi nasıl harekeleneceğini şöyle açıklar: “Hemzetü’l-vasl ilk kullanılığında normalde kesra ile harekelir. Fethalı ve dammeli olması onun kullanımına uygun değildir. Bu görüş Sîbeveyhî’nin görüşüdür.”⁵¹⁹ Bir kısım âlimler bir ise hemzetü’l-vaslın aslen soru edatı gibi fethalı olduğunu savunur. Kesralı veya dammeli olması ise karışıklığa sebebiyet vermemek içindir. Diğer bir kısım âlimler ise vasl hemzesinin harekesinin birilerince ta’yîn edilmeksizin aslen harekeli olduğunu ve kendinden sonra gelen sözcüğe göre harekelendiğini söylemişlerdir. Bize göre doğru olan görüş Sîbeveyhî’nin görüşüdür. Diğer görüşler ise batıldır.”⁵²⁰

Arrânî yine “zu ziyade” konusunu açıklarken “sin” harfinin artırılması konusunda şöyle der: “Müellif ‘sin’ harfinin ‘te’ harfi ile birlikte sadece "إِسْتَفْعَلَ" babında ola bileceğini söylemiştir. Bunları bu babdan başka bir babda kullanmak mümkün değildir. Ancak "أَسْطَاعَ" sözcüğüne ek yapılması ise şazdır. Onun aslı Sîbeveyhî’ye göre itaat etmek mânâsına gelen "أَطَاعَ يُطِيعُ" kökündendir. Bu görüşe göre onun şimdiki zaman (muzari) fiili "يُسَيِّطِيعُ" olması gerekir. el-Ferrâ şöyle demiştir: Burada şaz olan “hemze” nin fethalı olması ve ‘te’ harfinin hazfedilmesidir. Çünkü bu sözcük "الِاسْتِطَاعَةُ" kelimesindendir. Bu görüşe göre sözcüğün aslı "أَسْطَاعَ" kökünden olup ‘te’ harfi hazfolunmuştur. Ayrıca ‘hemze mevsule’si fethalı olmuştur. Bu durumda onun şimdiki zamanı (muzarisi) "يُسَطِيعُ" şeklinde olmuş olur. Bize göre doğru olan birinci görüştür.”⁵²¹

Bununla birlikte Arrânî kitabının birçok yerinde Sîbeveyhî’nin ismini vererek⁵²² veya kitaplarına atıf yaparak onu zikretmiş, ancak onun görüşüne katılıp katılmadığını belirtmeksizin sadece görüşlerine yer vermiştir.

⁵¹⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 496.

⁵¹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 417.

⁵¹⁹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 146.

⁵²⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 592.

⁵²¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 2, s. 707.

⁵²² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 253, 1/260.

4.6. Ebû Abdîrrahmân Yûnus b. Habîb'e Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden biri de Ebû Abdîrrahmân Yûnus b. Habîb⁵²³ ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî (ö. 182/798) dir. Arrânî kitabında yedi ayrı yerde⁵²⁴ onun ismini zikretmiştir. Bunların sadece birinde ona muhalefet ettiğini belirtmiş ve kendi görüşünü açıklayarak savunmuştur. Diğer yerlerde ise kendisinin de mensubu olduğu Basra dil ekolünün temsilcisi olarak Yûnus b. Habîb'den nakiller yapmıştır. Arrânî bu nakilleri yaparken sadece onun görüşlerine yer vermiştir. Bu da onun görüşlerini desteklediğine işaret etmektedir. Ancak bu nakillerden sadece bir yerde onun görüşünün kitap şârihleri nin görüşlerinden daha doğru olduğunu söylemiş ve onun görüşünü zikrederek şarihler reddiyye vermiştir. Bu aşağıdaki şekildedir:

Arrânî ismi mensûb (ilgi ismi) konusunu açıklarken şöyle der: “Yunus ve birçok nahiv âlimine göre "أخت" ve "بنت" gibi sözcüklerin sonundaki ‘te’ harfi hazfolunmaz. Onlara göre bu isimlerin ismi mensûbu “أُخْتِي” ve “بِنْتِي” şeklindedir. Bu görüşe göre de “ذات” sözünün ismi mensûbu “ذَاتِي” şeklinde olur. Şarihler bu şekilde olmasının yanlış olduğunu ve “كُؤِي” şeklinde olacağını söylemişler. Bu hatadır. Çünkü “ذات” sözcüğü de “أخت” ve “بنت” gibidir ve sondaki ‘te’ harfinin hazfedilmesi mümkün değildir.”⁵²⁵ Arrânî'nin burada yaptığı değerlendirme, Arapça'da dişil isimlerin ismi mensûb yapılması konusundaki nahiv kuralları ve isim morfolojisi (kelime biçimbilimi) bağlamında değerlendirilmelidir. Yukarıdaki açıklamaya göre, Arrânî “ذات” kelimesinin ismi mensûbunun “ذَاتِي” şeklinde olması gerektiğini savunurken, kök yapının korunması, aslî dişil oluş ve benzer yapıdaki kelimelerle (أخت, بنت) analogi kurulması gibi linguistik gerekçelere dayanır. Ona göre, “te” harfinin hazfedilmesi hem morfolojik açıdan hatalı olur hem de anlam bozulmasına yol açar. Bu, onun nahiv ve sarf ilkelerine sıkı bağlılığının bir göstergesidir.

Arrânî'nin Yûnus b. Habîb ile farklı görüşlerde olduğu konu da ismi mensûb (ilgi ismi) konusudur. Arrânî şöyle der: “ Yunus "المُنْتَى" ve "المُعْلَى" gibi sözcüklerin sonunda bulunan ‘elif’ harfi ‘vav’ harfine dönüşür der. Ancak kitabın müellifi buna muhalif olarak sondaki harfin hazfedildiğini ve bu sözcüklerin ilgi isimlerinin “مُنْتَوِي” ve “مُعْلَوِي” şeklinde olduğunu söyler. Bu tür kelimelerin hepsinde ‘elif’ harfinin hükmü hazfedilmesi yani düşmesi yönündedir.”⁵²⁶ Arrânî'nin, Yûnus b. Habîb'e muhalif olarak “مُنْتَوِي” ve “مُعْلَوِي” gibi sonu uzatma elifi ile biten kelimelerin ismi mensûblarının “المُنْتَى” ve “المُعْلَى”

⁵²³ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 2, s. 365.

⁵²⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 378, 444, 454, 455. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 2, s. 630, 688.

⁵²⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 472.

⁵²⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 451.

ve “مَعْلُويٌّ” şeklinde yapmasının ardındaki bilimsel/linguistik gerekçe, kelime sonundaki elifi aslî bir harf olarak değil, yardımcı/zaruri bir ses uzatması olarak değerlendirmesidir. O, “الْمُعْلَى” ve “الْمُعْلَى” gibi kelimelerin ismi mensûblarını “مَعْلُويٌّ” şeklinde yaparken şu bilimsel/linguistik gerekçelere dayanır: Sonundaki elifin kökten olmaması (zâid oluşu), dolayısıyla hazfedilebilirliği, sarf kurallarının köke sadakati esas alması, vezin açısından uygunluk, fazladan harf ihdasını doğru bulmaması (vav’a dönüştürmeyi reddetmesi). Bu yaklaşımla Arrânî, nahivde sistematik ve kök esaslı bir morfoloji anlayışını savunur.

4.7. Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî'ye Karşı Tutumu

Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden biri de Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö. 189/805) dir.⁵²⁷ Basra ekolü nahiv âlimlerinin aksine kıyas yoluna giderek dildeki farklı yaklaşımlarıyla Kûfe nahiv mektebinin kurucusu olarak bilinen el-Kisâî'ye karşı genellikle Arrânî'nin tutumu, ayrıştığı noktalarda reddiye getirmek şeklinde olmuştur. Bu reddiyeleri aşağıdaki açıklamalarda olduğu gibi örneklendirebiliriz:

Arrânî el-kalb el-mekani yani harflerin yer değişimi konusunu şöyle açıklamaktadır: “Şerh yazarlarının söylemiş oldukları ‘daha doğru olan’ sözü el-Kisâî'nin; ‘sonu iki hemze ile biten sözcüklerde harflerin yer değişimi eğer takdir edilmezse hiçbir illet olmadan bu sözler memnu mine's-sarf (gayrı munsarîf) olmuş olur’ görüşüne aiddir.⁵²⁸ Bu görüş birkaç yönden doğru değildir. Birincisi, nahiv âlimlerinin icması ile bir illet olmadan sözcük gayr-i munsarîf olamaz. İkincisi, burada harflerin yer değişiminin olmaması her iki mezhebin görüşüne değil bu iki mezhebin ittifakına delalet eder. Üçüncüsü, burada doğru olan el-Ferrâ'nın görüşüdür⁵²⁹ ve ondan başkasının görüşü doğru değildir.”⁵³⁰ Arrânî'nin burada Kisâî'nin görüşünü reddederek el-Ferrâ'nın görüşünü tercih etmesinin ardındaki bilimsel/linguistik gerekçeler, hem sarf (morfoloji) hem de nahiv (sentaks) açısından değerlendirilebilir. Müellifin yaklaşımı, özellikle memnu mine's-sarf (gayr-i munsarîflik) konusundaki köklü prensiplere dayanır. Arrânî'nin Kisâî'ye muhalefet edip el-Ferrâ'nın görüşünü tercih etmesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Gayr-i munsarîflik için illet şarttır, illet olmadan yapılamaz. Kalb-i mekanî, bir illet değil, yapısal bir dönüşümdür, tek başına nahiv hükmü doğurmaz. Dil kuralları takdirî ihtimallere değil, icmaya ve sabit kurallara

⁵²⁷ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 1, s. 163.

⁵²⁸ Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, Cilt 1, (M. Nûr el-Hasan vd.), Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1395/1975, s. 25.

⁵²⁹ el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâ'ilî'l-Hilâf*, 2, s. 256.

⁵³⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 187.

dayanır. Mezhepler arasında ittifak varken ihtilaf varmış gibi sunmak ilmî açıdan yanlıştır. El-Ferrâ'nın görüşü dilsel istikrar ve tutarlılığa daha uygundur. Bu tutum, Arrânî'nin dilin yapısal sistemine sadık kaldığını ve metodolojik olarak nahiv kaidelerine öncelik verdiğini gösterir.

Arrânî yine el-kalb el-mekani (harflerin yer değişimi) konusunda yaptığı açıklamalarda "أَشْيَاءٌ" sözcüğünün çoğulunun kalıbı hakkında şöyle der: "el-Kisâî'ye göre⁵³¹ onun kalıbı "أَفْعَالٌ" dur. Çünkü "شَيْءٌ" sözcüğünün ceminde olduğu gibi "الْأَقْوَالُ" ve "الْأَثْوَابُ" gibi sözcüklerde olduğu gibi aynı kalıp üzere çoğul yapılır. Bu görüş iki yönden zayıf bir görüştür. Birincisi, onun bir illet olmadan gayri munsarif olmasıdır. İkincisi ise, şerh kitapları yazan âlimlerin dediği gibi, bu sözcük "أَشَاوَى" kalıbı üzerine cemlenir ve "أَفْعَالٌ" sözcüğü "أَفَاعِلٌ" kalıbı üzere cemi olmaz. Eger bir isimde iki illet harfî bulunursa Basra ve Kûfe ekolü âlimlerinin ittifakı ile o kelime 'memnu mine's-sarf' tır. Bu bir illetin şartları doldurması ile de mümkündür."⁵³² Arrânî'nin "أَشْيَاءٌ" kelimesinin çoğul kalıbına dair el-Kisâî'ye muhalefet ederek onun görüşünü reddetmesinin ardındaki bilimsel/linguistik gerekçeler, hem sarf (morfoloji), hem nahiv (sentaks), hem de cem' (çoğul yapımı) kuralları çerçevesinde değerlendirilebilir. Onun "أَشْيَاءٌ" kelimesinin kalıbı ve gayr-i munsarifliği konusunda el-Kisâî'ye muhalefet etmesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, nahiv icmasına aykırı olduğu için illetsiz gayr-i munsariflik olmaz. İkincisi, kökteki kalıp "أَفْعَالٌ" değil, "أَشَاوَى" gibi dönüşmüş yapılardır. Üçüncüsü, kalb el-mekânî lafzî değil, yapısal bir mesele olarak ele alınmalıdır. Dördüncüsü, Basra ve Kûfe ekollerinin ittifakı, el-Kisâî'nin görüşünü geçersiz kılar. Beşincisi, sarf ve nahiv kuralları sadece dış görünüşle değil, iç yapıyla değerlendirilmelidir. Bu yaklaşımla Arrânî, dilsel analizde yüzeysel benzerlikleri değil, derin morfolojik yapıları esas alarak metodolojik bir tutarlılık ortaya koyar.

Arrânî fiil yapılarının anlamları konusunu açıklarken el-Kisâî'nin, muğâlebe (mücadele ve üstün gelme) anlamına gelen ve müşâreket ifade eden fiillerin ikinci ve üçüncü harfleri halk (boğaz harfleri: أ، غ، خ، هـ، ح، ع) harfleri olduğundan bu harflerin fethaalı olmasının vacib olduğunu söylemektedir.⁵³³ Bu görüşün zayıf bir görüş olduğunu savunarak şöyle der: "el-Kisâî bu tür fiillerde ikinci ve üçüncü harfî halk harfleri olan fiillerin fethaalı olmasının vacib olduğunu söylemiştir. Bu zayıf bir

⁵³¹ İbn Uşfur el-İşbili, *el-Mumti fi't-Tasrif*, 1, s. 513-514.

⁵³² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 190.

⁵³³ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mâlik ed-Dımaşkî, *Şerhu Lâmiyyeti'l-Ef'âl*, thk. Adil Abdulmunim Ebul-Abbas, Kahira: Dar İbn Sina, 2017, s. 38.

görüştür. Çünkü bazı sika (güvenilir) ravilerin rivayetinde⁵³⁴ onların dammeli olduğu bilinmektedir.”⁵³⁵ Arrânî’nin, el-Kisâî’nin muğâlebe anlamı taşıyan fiillerde ikinci ve üçüncü harf halk harflerinden olduğu takdirde bu harflerin fetha (üstün) harekesiyle okunmasının vacip olduğu yönündeki görüşünü reddetmesinin ardında şu bilimsel/linguistik gerekçeler yer alır: Birincisi, sika râvilerden gelen rivayetlerde dammeli kullanım mevcuttur. İkincisi, boğaz harflerine fetha verme zorunluluğu kıyasla sabitlenemez. Üçüncüsü, fonetik özellikler, gramer açısından vaciplik doğurmaz. Dördüncüsü, semâî deliller, kıyastan önceliklidir. Beşincisi, dil kullanımı çeşitlidir, istisnalar mutlak kurallarla bastırılamaz. Bu yaklaşım, Arrânî’nin dil anlayışında rivayet öncelikli, fonetik-gramatik dengeli ve kuraldan çok kullanım temelli bir yöntemi benimsediğini gösterir.

Arrânî yine zu ziyade konusunda ise "ملك" sözünün aslı hakkında konuşurken Ebu Übeyde’nin görüşünü el-Kisâî’nin görüşüne tercih etmiş ve şöyle demiştir: “Âlimler melek sözünün hangi sözcükten türediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. el-Kisâî ve bir grup nahiv âlimi⁵³⁶ melek kelimesindeki “mim” harfinin fazlalık olduğunu ve o kelimenin "الْمَلَكَةُ" sözcüğünden türediğini söylemiştir. Sözcüğün “ayn”ul fiili “fa”ul fiilinin önüne geçmiş ve "مَلَكًا" olmuş, sonrasında ise fethalı olmuştur. İbni Keysan ve bazı nahiv âlimleri⁵³⁷ ise bu sözcükte zaide olanın “hemze” olduğunu ve sözcüğün aslının kuvvet mânâsına gelen "الْمَلَكَةُ" olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bunun için oradaki “mim” harfî kelimenin aslındandır demişlerdir. Bu görüşe göre onun cemisinde ki “hemze” zaide fazlalıktır. Ebu Übeyde ise “hemze”nin kelimenin aslından ve “mim” harfinin zaide olduğunu ileri sürerek bu sözcüğün "أُرْسَل" mânâsına gelen "لَأَكْ" fiilinden türediğini söylemiştir. Hemzenin harekesi “lam”a dönüşmüş ve sonra “hemze” hazfedilmıştır. Bu tür sözcüklerin çoğulu yapıldığında "مَلَائِكَةٌ" sözcüğünde olduğu gibi “hemze”si geri gelmiş olur. Doğru olan görüş bu sonuncu görüştür.”⁵³⁸ Arrânî’nin, "ملك" (melek) kelimesinin kökenine dair el-Kisâî ve diğer nahivcilerin görüşlerini reddederek Ebû Ubeyde’nin görüşünü tercih etmesi, onun dilsel analizde etimolojik tutarlılık, türetim zinciri, morfolojik sabitlik ve çoğul yapımındaki mantıkî süreklilik gibi bazı temel bilimsel/linguistik ilkelere dayandığını gösterir. Arrânî’nin, "ملك" kelimesinin kökeni hakkında Ebû Ubeyde’nin görüşünü el-Kisâî’ye tercih etmesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, çoğul formda ortaya çıkan hemzenin,

⁵³⁴ Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî, *Kitâbü’n-Nevâdir fî’l-Luğa*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed, Beyrut: Daruş-Şuruq, 1981, s. 557. Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, thk. Fahr Saleh Qadare, Amman: Daru İmar, 2003, s. 370.

⁵³⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 254.

⁵³⁶ Râdiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 2, s. 335.

⁵³⁷ el-İsfahânî, *İ’râbü’l-Kur’ân*, s. 26.

⁵³⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 2, s. 677-678.

aslî kökten türediğinin göstergesi olması. İkincisi, ses değişimi (kalb el-mekânî) ve hazif süreçlerinin tutarlı bir şekilde izah edilmesi. Üçüncüsü, zaide harflerin belirlenmesinde fonksiyonel ölçütlerin esas alınması. Dördüncüsü, kökle anlam arasında semantik bağ kurulabilmesi. Beşincisi, nadir, marjinal köklere dayalı zorlama açıklamaların reddedilmesi. Bu tercih, Arrânî'nin sadece biçimsel kıyasa değil, kullanım, anlam, ses ve yapısal türetim zincirine dayalı daha derin bir dil anlayışı benimsediğini ortaya koyar.

Bu konularda Arrânî, bazen reddiyyeler sunmuş olmakla birlikte bazen de el-Kisâî'nin görüşlerini sadece nakletmiş ve hiçbir fikir belirtmemiştir.⁵³⁹

4.8. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'ya Karşı Tutumu

Arrânî *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde Arrânî'nin bahsettiği mutekaddim âlimlerden biri de Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (ö. 207/822) dır.⁵⁴⁰ Eserinde el-Ferrâ'nın da görüşlerini naklederek ona katıldığı veya katılmadığı görüşlerini beyan etmiştir. Bazı konularda ise sadece nakiller yapmıştır.

Arrânî'nin el-Ferrâ'nın görüşüne katıldığı meseleler aşağıda belirtilmiştir:

Arrânî el-kalb el-mekani (harflerin yer değişimi) konusunu açıklarken şöyle der: “Şerh yazarlarının söylemiş oldukları ‘daha doğru olan’ sözü el-Kisâî'nin; sonu iki hemze ile biten sözcüklerde harflerin yer değişimi eğer takdir edilmezse hiçbir illet olmadan bu sözler memnu mine's-sarf veya gayrı munsarîf olmuş olur görüşüne aiddir. Bu birkaç yönden doğru değildir. Bunun kendisi el-Kisâî'nin görüşün fasit olduğunu gösterir. Birincisi, nahiv âlimlerinin icması ile bir illet olmadan söz gayr-i munsarîf olamaz. İkincisi, burada harflerin yer değişimin olmaması her iki mezhebe değil bu iki mezhebin ittifakına delalet eder. Üçüncüsü, burada doğru olan el-Ferrâ'nın görüşüdür⁵⁴¹ ve ondan başkasının görüşü doğru değildir.”⁵⁴²

Arrânî yine el-kalb el-mekani (harflerin yer değişimi) konusunu açıklarken "أَشْيَاءُ" sözcüğünün ceminin kalıbı hakkında şöyle der: “Biz deriz ki, nahiv âlimleri "أَشْيَاءُ" sözcüğünde farklı görüşlere sahiptir.⁵⁴³ Sîbeveyhî, el-Ahfeş, el-Mâzinî ve birçok nahiv âlimine göre⁵⁴⁴ onun aslı "حَمْرَاءُ" sözcüğünde olduğu gibi "أَشْيَاءُ" şeklindedir. Ancak bunların aralarındaki fark; "أَشْيَاءُ" sözünün sonunda iki hemze gelmiş ve aralarına bir elif

⁵³⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 261, 574, 575. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 2, s. 610, 615.

⁵⁴⁰ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 2, s. 333.

⁵⁴¹ el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf*, 2, s. 256.

⁵⁴² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 187.

⁵⁴³ İbn Cinnî el-Mevsîlî, *el-Münşif*, 2, s. 94 – 101.

⁵⁴⁴ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Maşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Cilt 4, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât , Dimaş: Darul-Kalem, 1406-1415/1986-1994, s. 436.

girmiştir. Bu elif çok güçlü bir ayırıcı olmadığı için kelimenin “lam”ul fiili “fe”ul fiile kalb olmuş yani dönüşmüştür. Bu sözcük "أَفْعَاءُ" vezninde "أَشْيَاءُ" şeklinde gelmiş ve sonundaki müenneslik elifinden dolayı da memnu mines-sarf olmuştur. Kitabın müellifine göre de, harflerin yer değişimine en az muhalefet ettiği için ve bu kullanım daha yaygın olduğundan en doğru görüş yukarıdaki bu üç görüştür. Bu kelimenin küçültme ismi "حُمَيْرَاءُ" kelimesinde olduğu gibi "شُيْنَاءُ" şeklinde olmalıdır; - çünkü küçültme babı her bir ismi aslına döndürür - görüşünü savunanlara cevabımız budur ki, eğer böyle olursa bu kelimenin vezninin "أَفْعَاءُ" olması gerekir. Ancak bu kelimenin vezni "أَفْعَالٌ" ve ya "أَفْعَاءُ" şeklindedir. Bize göre "أَشْيَاءُ" sözcüğünün "أَفْعَاءُ" kalıbında olması iki hemzenin arasında elifin gelmesinin beğenilmemesi nedeniyle uygun görülmemiştir. Kisâî'ye göre "أَفْعَالٌ" ve "أَفْعَاءُ" şeklindedir. el-Ferrâ, ez-Zeccâc ve birçok nahiv âlimlerine göre ise⁵⁴⁵ onun kalıbı "أَفْعَاءُ" şeklindedir, çünkü aslı "أَشْيَاءُ" şeklinde olup "أَفْعَاءُ" veznindedir.”⁵⁴⁶

Arrânî master konusunu şöyle der: “Bazı âlimlere göre⁵⁴⁷ "التَّرَدُّدُ" – çok cevap vermek, "التَّجَوُّلُ" – çok dolaşmak, "الحَنَيْئَةُ" – çok teşvik etmek, "الرَّيْمَاءُ" – çok atmak, "الخُلَيْفَى" – emirlik ve hilafet işleriyle çok ilgilenmek gibi sözcükler çoğaltma mânâsında olup mücerred sülasi fiillerin mubalağa sığasındadır. el-Ferrâ onların "التَّرْدِيدُ" ve "التَّحْيِيَّةُ" sülasi fiillerden olduğu için master olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁸ Bana göre ikinci görüş daha doğrudur. Çünkü onun çoğaltma mânâsında olması "النَّفْعِيلُ" babının özelliklerindendir ve o kıyasi mezid masterlardandır.”⁵⁴⁹

Arrânî'nin el-Ferrâ'nın görüşlerine katılmadığı meseleler ise aşağıda açıklandığı gibidir:

Arrânî fiillerin yapıları hakkında konuşurken "إِسْتَخْرَجَ" fiili hakkında şöyle der: “el-Ferrâ "إِسْتَخْرَجَ" ve "إِعْدَوْدَنَ" fiilinin hareke ve sükunları uygun geldiği ve masterlarının da aynı kalıpta olduğu için "إِحْرُجَمَ" fiilinin mulhaklarından (eklenen fiil kalıbı) olduğunu demiştir. Bazı âlimler ise bunların hareke ve sükunlarının aynı olduğu için kalıplarının bir olduğunu, ancak zaide harfleri farklı olduğu için mulhak olmadığını söylerler.⁵⁵⁰ Bu gayet açık bir meseledir. Bana görede en doğrusu budur.”⁵⁵¹ Arrânî'nin, el-Ferrâ'nın "إِسْتَخْرَجَ" ve "إِعْدَوْدَنَ" fiillerini "إِحْرُجَمَ" fiilinin mulhakı olarak değerlendirmesini reddetmesi ve bu fiillerin aynı kalıpta değil, sadece benzer hareke ve

⁵⁴⁵ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu't-Taşrifî'l-Mülûkî*, Cilt 4, thk. Fahreddin Kabâve, Halep: Mektebetu'l-Arabiyye, 1973, s. 62.

⁵⁴⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 188.

⁵⁴⁷ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 84.

⁵⁴⁸ İbn Akîl el-Hemedânî, *el-Müsâ'id 'alâ Teshîlî'l-Fevâ'id*, 2, s. 628.

⁵⁴⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 335.

⁵⁵⁰ Nukrekâr, *Şerhu's-Şâfiye*, s. 97.

⁵⁵¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 245.

sükûna sahip olduğunu söylemesi, dilbilimsel olarak sarf kurallarına, zaid harflerin işlevine ve ölçü-kalıp sistematığına dayalı çok önemli bir yaklaşımdır. Arrânî bu tercihini yaparken aşağıdaki bilimsel ve linguistik gerekçelere dayanmıştır: Birincisi, zaid harflerin türü ve dizilişi kalıbın belirlenmesinde temel ölçüttür. İkincisi, hareke/sükûn benzerliği, kalıp birliği için yeterli değildir. Üçüncüsü, mastarların benzerliği, morfolojik sistemin ortaklığını kanıtlamaz. Dördüncüsü, fiil türetiminde yapısal (sistemik) farklılık, kalıp farklılığı doğurur. Beşincisi, mulhaklık, sadece dış benzerlikle değil, iç yapıyla belirlenir. Arrânî'nin bu yaklaşımı, şekilsel benzerlikleri aşan derin morfolojik analiz anlayışını benimsediğini gösterir. Bu da onu, sadece kıyas yapan değil, yapısal tutarlılığı esas alan bir dilci olarak öne çıkarır.

Arrânî ism-i tasğirin (küçültme ismi) sonunun terhim edilmesi hakkında şöyle der: “Bu isimler üç kısımdan oluşmaktadır. Üçüncü kısımdaki bu isimlerin, aslî harfleri hafzedildiğinde üç harften daha az olurlar. Bu tür isimler de münâdâ olduğu için onlara eklenen son harf onun aslı gibi sayılır ve bu harfler kaldırılmaz. Örneğin "مَيْتٌ" ve "نَّاسٌ" kelimeleri bu kabildendir. Bunların terhim edilmesi mümkün değildir. Burada şöyle bir soru sorulabilir. Bu kural sadece alem isimlerde mi, yoksa genel olarak bu tür isimlerin hepsinde mi geçerlidir? Basra ekolü âlimleri bunun alem ve diğer tüm sözleri kapsadığını söylemişlerdir.⁵⁵² el-Ferrâ⁵⁵³ ve bazı Küfe ekolü âlimler ise bunun sadece alem isimlere aid olduğunu söylerler.⁵⁵⁴ Doğru görüş birincisidir.”⁵⁵⁵ Arrânî'nin, ism-i tasğîr konusundaki bu tercihi, özellikle terhîm meselesinde Basra ekolünü tercih ederek el-Ferrâ ve Küfe âlimlerine muhalefet etmesi, dilsel olarak hem morfolojik tutarlılık hem de kavramın gramer işlevine bağlılığı gibi temel bilimsel gerekçelere dayanmaktadır. Arrânî'nin, "مَيْتٌ" ve "نَّاسٌ" gibi kelimelerde terhîm yapılamaz hükmünü sadece alem (özel isim) değil, genel kelimeler için de geçerli sayması ve Basra ekolünü tercih etmesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, kelimenin aslı harfleri hafzedilirse üç harften az kalırsa yapısal bozulma olur. İkincisi, morfolojik kurallar işlev değil, yapı esasına göre işler. Üçüncüsü, istikrarlı kıyas anlayışı, gramerin güvenliğini sağlar. Dördüncüsü, zâhiren zâid olan harf, mânen aslî olabilir ve bu da onun korunmasını gerektirir. Beşincisi, sarf ilmînde yapı, anlamdan daha önce gelir. Bu yaklaşımıyla Arrânî, yüzeyde değil derin yapıda istikrarı esas alan, sistematik ve kıyas temelli bir dil anlayışını ortaya koyar.

⁵⁵² Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Müeddib, *Dekâiku't-Tasrîf*, thk. Hatim Sâlih ed-Dâmin, Dimaşk, Darül-Beşair, 2004/1425, s. 230.

⁵⁵³ Ebü'l-Hasen Nûruddîn Âlî b. Muhammed el-Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Darül-kutubil-Arabi, 1955/1375, 3/719.

⁵⁵⁴ Ebû Muhammed Bedrûddîn Hasen b. Kâsım el-Murâdî, *Tavzîhu'l-Makâsîd ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfîyyeti İbn Mâlik*, Cilt 5, thk. Abdurrahman Âli Süleyman, Kahira: Darü'l-Fikri'l-Arabi, 2001/1422, s. 1437.

⁵⁵⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye*, 1, s. 417.

Cem-i teksir (kırık çoğul) konusunda ise Arrânî şöyle der: “Müellif üçüncü meddin artırılması konusunu bitirdikten sonra ikinci meddin artırılması konusunu açıklamaya başlamış ve bu dört kısımdır: Çünkü kelime, ya müennestir, ya da müzekkerdir, ya isimdir ya da sıfattır. Birinci kısma, "أَهْلٌ" sözünü örnek vermiştir. Yani bu kısımda olan isimlerin müfredlerinin sondan birinci harflerinin harekesi "الْحَاتَمُ" ve "الدَّائِقُ" gibi ister fethalı isterse "أَهْلٌ" kelimesinde olduğu gibi kesralı olsun, bu kelimelerin cemlerinde sondan birinci harfleri "وَاهِلٌ" ve "دَوَائِقُ" sözcüklerinde olduğu gibi her zaman kesreli olur. "دَوَائِقُ" ve "خَوَائِمُ" sözcüklerini bazıları el-Ferrâ'ya muhalif olarak 'işba'⁵⁵⁶ ile de kullanmışlardır. el-Ferrâ işba'nın müvelled şairlerin sözü olduğunu iddia etmiştir.”⁵⁵⁷ Arrânî'nin, cem'-i teksîr konusundaki bu değerlendirmesinde el-Ferrâ'nın “işbâ” yorumunu reddetmesi ve onun görüşüne muhalif olanların tutumunu zayıf bulması, dilin hem fonolojik (ses bilgisel) hem de morfo-fonolojik (şekil-ses etkileşimli) kuralları açısından şekillenen bilimsel bir tercih olarak okunmalıdır. Arrânî, bu değerlendirmesinde, el-Ferrâ'nın işbâ'yı reddeden yaklaşımını tercih ederken şu bilimsel/linguistik gerekçelere dayanmıştır: Birincisi, cem' vezinleri sabittir, işbâ bu kalıpları bozar. İkincisi, işbâ, müvelled şairlerin tercihi olup klasik dilin doğal yapısına aykırıdır. Üçüncüsü, cem'-i teksîrde hareke sabitliği yapısal bir zorunluluktur. Dördüncüsü, şiirsel/sanatsal uzatmalar gramerin kaynağı olamaz. Beşincisi, Arapça'da kural ancak semâî rivayetle veya kıyasla sabitlenir, keyfî varyasyonla değil. Bu yaklaşımıyla Arrânî, dilde sistematik ve yapısal tutarlılığı, bireysel/sanatsal tercihlere üstün tutan klasik gramerci bir dil anlayışını temsil eder.

Arrânî maksur ve memdud konusu hakkında konuşurken şöyle der: “Bilki, "مُؤْنَةٌ" sözcüğünün aslı konusunda âlimler arasında üç görüş⁵⁵⁸ vardır. Bir kısım âlimler onun "فَعُولَةٌ" babından (مَنْ، يَمُونُ) olduğunu söylemişlerdir. Böyle olduğu zaman iki ardışık 'vav' ile olmuş ve sonradan 'vav' harfinden birisi 'hemze'ye dönüşerek "مُؤْنَةٌ" şeklini almış olur. Diğer bir kısım âlimler ise onun ağırlık mânâsına gerlen "الْأَوْنُ" sözcüğünden olduğunu savunurlar. Böyle olursa 'hemze' ve 'vav' asli harfler olup, "مَقْبَرَةٌ" vezninde olup "مَأْوِنَةٌ" şeklindedir ve damme 'vav' harfinden önceki harfe nakledilmiş olur. Yine başka bir kısım âlimler ve bunlardan el-Ferrâ'ya⁵⁵⁹ göre onun aslı yorgunluk mânâsına gelen "الْمَقْبَرَةُ" sözcüğündendir. Bu şekilde olursa o zaman 'mim' zaide olup "الْمَقْبَرَةُ" babında "مَأْيُونَةٌ" şeklinde olacaktır. Böyle olunca 'damme,' 'ye' harfin kendisinden önceki harfe nakledilmiş olur ve sonra ise 'vav' sükunlu olduğu için 'ye' harfine

⁵⁵⁶ İşba sondaki harekenin harf şeklinde uzatılarak med şeklinde söylenmesidir.

⁵⁵⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 538.

⁵⁵⁸ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-Nehv*, 3, s. 349 -350.

⁵⁵⁹ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Münşif*, 1, s. 301.

çevrilmîş olur. Bu görüşlerin arasında daha açık ve daha az değişikliğe uğradığı için tercih ettiğim birincisidir.”⁵⁶⁰ Arrânî’nin "مَوْئَةٌ" kelimesinin kökeni hakkında üç görüşü değerlendirip, birinci görüşü—yani kelimenin "فَعُولَةٌ" vezninde, kökü "مَنْ، يَمُونُ" olan bir fiilden türediğini savunan görüşü—tercih etmesinin arkasında çok net ve güçlü bilimsel/linguistik gerekçeler vardır. Bu gerekçeler şunlardır: Birincisi, türetim süreci en sade ve sistemli olan görüştür. İkincisi, vav’ın hemzeye dönüşmesi, Arapça’da yaygın ve kurallı bir fonolojik hadîsedir. Üçüncüsü, vezin (فَعُولَةٌ) ile kelime anlamı arasında semantik uyum vardır. Dördüncüsü, diğer iki görüş morfolojik olarak daha fazla dönüşüm, hazf, nakil ve kıyas gerektirir. Beşincisi, dil ilmînde “az değişimle açıklanabilen yapı” önceliklidir. Bu tercihle Arrânî, morfoloji-fonoloji uyumunu, anlam yapısıyla destekleyen ve fazla kıyasa başvurmadan açıklanabilen yapıların tercih edilmesini savunan klasik dilci bir yöntemi takip eder.

Arrânî “zu ziyade” konusunda kelimelere “sin” harfinin eklenmesi konusunda şöyle der: “Müellif ‘sin’ harfinin ‘e’ harfi ile birlikte sadece "إِسْتَفْعَلَ" babında olabileceğini söylemiştir. Bunları bu babdan başka bir yerde getirmek mümkün değildir. Ancak "أَسْطَاعَ" sözcüğüne eklenmesi ise şazdır. Onun aslı Sîbeveyhî’ye göre itaat mânâsına gelen "أَطَاعَ يُطِيعُ" kökündendir. Bu görüşe göre onun şimdiki zaman (muzari) fiili "يُسَيِّطِيعُ" olması lazımdır. el-Ferrâ şöyle demiştir: Burada şaz olan ‘hemze’nin fethalı olması ile ‘te’ harfinin hazfîdir. Çünkü bu sözcük "الْإِسْطِطَاعَةُ" kelimesindendir. Bu görüşe göre onun aslı "أَسْطَاعَ" kökünden olup ‘te’ harfi hazfolunmuş ve ‘hemze mevsule’si fethalı olmuştur. Öyleyse bu kelimenin şimdiki zaman kalıbı "يُسَيِّطِيعُ" şeklinde olmuş olur. Doğru olan birinci görüştür.”⁵⁶¹ Arrânî’nin, "أَسْطَاعَ" fiilinin kökenine dair el-Ferrâ’nın yorumunu reddederek Sîbeveyhî’nin görüşünü tercih etmesi, onun dilsel açıklamada hem sarfî yapı tutarlılığına hem de fiil kalıplarındaki zaid harflerin sabit kullanımı ilkesine dayanmasıyla açıklanır. Bu tercihi yaparken Arrânî’nin dayandığı bilimsel/linguistik gerekçeleri aşağıda sistematik biçimde açıklıyoruz: Birincisi, "س" ve "ت" harfleri yalnızca "استفعل" babında birlikte gelir, biri hazfedilip kalıp bozulamaz. İkincisi, fiilin kökü olan "أَطَاعَ" fiilinden türetme süreci yapısal olarak tutarlıdır. Üçüncüsü, el-Ferrâ’nın görüşü sarf kaidelerine aykırı olan tekil harf hazfîni içerir. Dördüncüsü, şimdiki zaman (muzari) çekimi kurallı olan yapılar tercih edilir ("يُسَيِّطِيعُ" gibi). Beşincisi, türetim sisteminde istikrar ve kıyas esas alınır; şaz (nadir) kullanımlar genelleştirilemez. Bu tutum, Arrânî’nin sarf kurallarına sıkı bağlılığını,

⁵⁶⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi ’ş-Şâfiye*, 2, s. 683.

⁵⁶¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi ’ş-Şâfiye*, 2, s. 707.

morfolojik tutarlılığı esas aldığını ve şekil-işlev uyumunu gözeten sistemli bir dilci yaklaşıma sahip olduğunu ortaya koyar.

“İdğam” konusunda ise Arrânî, “fe” harfinin mahreci konusunda el-Ferrâ’ya muhalif olarak bu harfin çıkış noktası aşağı dudağın içerisinden ve yan taraftaki dişlerin yukarisındandır görüşünü savunur. el-Ferrâ ise onun “mim” harfî gibi iki dudağın arasından çıktığını söylemiştir. Arrânî’nin “fe” (ف) harfinin mahreci (çıkış yeri) konusunda el-Ferrâ’ya muhalefet ederken kullandığı bilimsel/linguistik gerekçe, doğrudan fonetik gözlem, artikülasyon analizi ve fonetik ayırt edicilik prensibine dayanmaktadır. Bu görüş, Sîbeveyh, hatta modern Arap fonetikçileri tarafından da dolaylı biçimde desteklenmiştir. Özellikle Sîbeveyh⁵⁶², fe harfini “el-asnân ve’s-şafeteyn” (diş ve dudak) arasında tanımlar.⁵⁶³

Burada belirttiğimiz gibi el-Ferrâ’nın görüşüne katıldığı ve katılmadığı görüşlerinin yanı sıra sadece nakledip hiçbir fikir belirtmediği durumlar da olmuştur.⁵⁶⁴

4.9. Ebu Übeyde Ma’mer b. el-Müsennâ’ya Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden biri de Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]) dir.⁵⁶⁵ Bu âlim hakkında sadece bir defa görüş beyan etmiş olup bu görüşünde de Ebû Ubeyde el-Basrî’nin görüşüne katıldığını belirtmiştir. Arrânî zu ziyade bahsinde "ملك" sözünün aslı hakkında, Ebu Übeyde’nin görüşünü el-Kisâî’nin görüşüne tercih ederek şöyle der: “Âlimler melek sözcüğünün hangi kelimedenden türediği hakkında ihtilaf etmişlerdir. el-Kisâî ve bir grup nahiv âlimi⁵⁶⁶ melek kelimesindeki ‘mim’ harfinin zaide olduğunu ve bu kelimenin "الْمَلَكَةُ" sözcüğünden türediğini söylemiştir. Sözcüğün ‘aynu’l fiil’i ‘fe’ul fiili’nin önüne geçmiş ve "مَلَأَ" olmuş ve sonra ise fethaalı olmuştur. İbni Keysan’ın içinde bulunduğu bazı nahiv âlimleri⁵⁶⁷ ise bu sözde zaide olan harfin ‘hemze’ olduğunu söylemiştir. Kelimenin aslının ise kuvvet anlamına gelen "الْمَلَكَةُ" olduğu için oradaki ‘mim’ harfinin o kelimenin aslından olduğunu söylemiştir. Bu görüşe göre kelimenin cemisinde bulunan ‘hemze’ zaidedir. Ebu Übeyde ise “hemze”nin kelimenin aslından ve “mim” harfinin ise fazlalık olduğunu bildirmiştir. Bu sözcüğün "أَرْسَلْ" mânâsına gelen "لَأَكْ" filinden türediğini söylemiştir. Hemzenin

⁵⁶² Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 1, s. 45.

⁵⁶³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 901.

⁵⁶⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 334, 327, 406, 480. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye* 2, s. 604, 611, 900.

⁵⁶⁵Bkz. Süleyman Tülücü, “Ma’mer b. Müsennâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 551-552.

⁵⁶⁶ el-Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 2, s. 335.

⁵⁶⁷ el-İsfahânî, *İ’râbü’l-Kur’ân*, s. 26.

harekesi ‘lam’ harfine naklölümü ve ‘hemze’ hazfedilmüştür. Bu türlü sözcükler çoğul yapılmıca "مَلَائِكَةُ" sözcüğünde olduğı gibi ‘hemze’si geri gelmiş olur. Doğru olan bu sonuncu görüştür.”⁵⁶⁸

4.10. Ebü’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Ahfeş el-Evsat’a Karşı Tutumu

Arrânî’nin eserinde bahsetmiş olduğı mutekaddim âlimlerden bir diğeri de Ebü’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) tır.⁵⁶⁹ Arrânî’nin Basra ekölü nahiv âlimlerinden olması ve el-Ahfeş’in de bu ekölün en bariz âlimlerinden biri olması bu eserde Sîbeveyhî’den sonra en çok atıf yapılan âlim olmasına sebep olmuştur. Arrânî *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde otuz dokuz yerde el-Ahfeş’in ismini zikrederek konu hakkında onun görüşlerine başvurmuştur. Yine yukarıda zikredildiğı gibi bazen el-Ahfeş’in görüşlerini hiç bir fikir belirtmeksizin nakletmiş,⁵⁷⁰ eğer Ahfeş’le aynı fikirde olduğı görüş varsa o görüşü destekleyen açıklmalar yapmıştır. Pek tabi katılmadığı görüşlere muhalefet ederek kendi görüşünü beyan etmiştir. Arrânî’nin el-Ahfeş’e katılmadığı konulardan bazı örnekler şöyledir:

Arrânî, eserinde ismi mensûb (ilgi ismi) konusunu açıklarken şöyle der: “Müellif sülasi mücerret konusunu bitirdikten sonra kalan diğerkonularla devam etmiştir. Bu konular sülasi mezt, rübai mücerret, rübai mezt, humasî mücerred ve humasî mezt olmak üzere beş kısımdır. Bu babdaki kelimelerin ismi mensûb oldukları zaman hükmü; "مُسْتَحْرَجِي" ve "فَعْلِي" sözcüklerinde olduğı gibi herhengi bir değışikliğe uğramaksızın asılları üzere kalmalarıdır. Ancak bu kaideden "تَغْلِبُ" ve "يُثْرِبُ" gibi rübai mücerret babların istisna olduğunu söyleyen âlimler bulunduğundan aralarında ihtilaf vardır. Ahfeş⁵⁷¹ ve el-Mâzinî bu babdaki kelimelerin sondan bir önceki harflerinin fethaalı ola bileceğini söylemişlerdir. Ancak bu görüşün açıklanmasına ihtiyaç vardır. Sîbeveyhî⁵⁷² ve birçok mütekaddimûn⁵⁷³ ve müteahhirûn⁵⁷⁴ âlimler kelimenin sondan bir önceki harfinin fethalı olmasının caiz olmadığını söylemişlerdir. Çünkü çok sayıda harften oluşan kelimelerin telaffuzunu ağırlaştıracağını savunmuşlardır. Bu yüzden harekelerin değışmesine gerek yoktur. Açık olan görüş de budur. Bize göre de sahih olan,

⁵⁶⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 677-678.

⁵⁶⁹ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü’l-Vu’ât fi Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nühât*, 1, s. 590-591.

⁵⁷⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 173, 189, 201, 203, 219, 220, 253, 262, 380, 406, 421, 467, 469, 579, 2/690. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye* 2, s. 713, 726, 729, 762, 815. 825, 896, 948, 960.

⁵⁷¹ Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî, *el-Kifâyetü’l-Müfriîn*, thk. Niyaz Muhammed, Pişever Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 2000)

⁵⁷² Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 340-342.

⁵⁷³ Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî, *el-Lüma’ fi’l-‘Arabiyye*, thk. Semîh Ebü Muğlî, Amman: Daru Mecdlevi, 1409/1988, s. 135.

⁵⁷⁴ Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, Cilt 2, thk. Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Darül-Kutubi’l-İlmiyye, 1420/2000, s. 310.

harekelerin dönüştürülmesi sadece sülasi bablarda caiz olduğunu düşündüğümüzden sülasi babların dışındakilerde caiz değildir.”⁵⁷⁵ Arrânî’nin, ismi mensûb (ilgi ismi) yapılırken sülâsî mücerret dışındaki (yani sülâsî mezîd, rubâî, humâsî gibi çok harfli) fiil veya isimlerde, kelimenin hareke düzeninin değiştirilmemesi gerektiği yönündeki görüşünü tercih etmesi, onun sarf sistematığına, fonetik dengeye ve kıyas ilkelerine sıkı bağlılığından kaynaklanmaktadır. Aşağıda Arrânî’nin bu tercihi yaparken dayandığı bilimsel ve linguistik gerekçeleri şöyle verebiliriz: Birincisi, çok harfli kelimelerde hareke değişikliği telaffuzu ağırlaştırır ve fonetik dengeyi bozar. İkincisi, sülâsî dışında hareke değişikliğini caiz kılan bir kıyas ya da semâî delil yoktur. Üçüncüsü, kelimenin morfolojik yapısının korunması, dilin yapısal tutarlılığı açısından esastır. Dördüncüsü, Sîbeveyhî ve çoğunluk âlimlerin görüşüne dayanmak, istikrarı ve geçerliliği artırır. Beşincisi, sarf ilmînde genelleme ancak delil ve kıyasla mümkündür; aksi şaz sayılır. Bu tutum, Arrânî’nin fonetik denge, yapı bütünlüğü ve kıyasî dil mantığını önceleyen klasik ve ilmî bir yaklaşımı benimsediğini açıkça gösterir.

Arrânî yine ism-i mensûb konusunda şöyle der: “عَدُوَّة (düşman kadın, dişil düşman) sözcüğünün ismi mensûbunun nasıl yapılacağı konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır; el-Müberred⁵⁷⁶ ve bir takım nahiv âliminin bu kelimenin müzekkerinde olduğu gibi "عَدُوِّي" şeklinde ism-i mensûb yapıldığını ve ikinci ‘vav’ harfinin hazfedilmediğini bildirmiş, kelimeye iki ‘vav’ harfinin iki ‘ye’ harfi ile bir araya gelmesinin dile ağır gelmediğini söylemişlerdir. Sîbeveyhî⁵⁷⁷ ve Ahfeş⁵⁷⁸ ise "عَدُوِّي" olarak müzekkerinden farklı olması gerektiğinden bu şekilde düzeltildiğini söylemiştir. Diğer bir takım âlimler ise her iki şekilde olmasının caiz olduğunu söylemişlerdir. Bize göre de doğru olan görüş budur.”⁵⁷⁹ Arrânî’nin "عَدُوَّة" kelimesinin ismi mensûb (ilgi ismi) yapılması meselesinde, üç farklı görüşü aktarıp en sonunda her iki şeklin de caiz olduğunu kabul etmesi, onun esneklik tanıyan, semâî kullanımlara dayalı, telaffuz-fonetik uyumu gözetken ve yapısal tutarlılığı dikkate alan dengeli bir dil yaklaşımını yansıtır. Onun, "عَدُوَّة" kelimesinin ismi mensûbunun hem "عَدُوِّي" hem de "عَدُوِّي" şeklinde yapılmasının caiz olduğunu söylemesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, her iki form da semâî olarak Araplar arasında kullanılmıştır. İkincisi, fonetik zorluk gerekçesi bağlayıcı değil, yoruma açıktır. Üçüncüsü, müennes formun müzekkerden farklılaştırılması şart değildir. Dördüncüsü, her iki yapı da sarf ve nahiv kurallarına uygundur. Beşincisi, dil kuralı, kullanım çeşitliliğini ve doğal

⁵⁷⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhü’ş-Şâfiye*, 1, s. 434.

⁵⁷⁶ İbn Yaîş el-Esedî el-Halebî, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 3, s. 446

⁵⁷⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3/345.

⁵⁷⁸ el-Fârisî, *el-Mesâ’ilü’l-‘Adudiyyât*, s. 22.

⁵⁷⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 2, s. 444-445.

söyleyişi dikkate almalıdır. Bu yaklaşımıyla Arrânî, sert kurallar koymak yerine semâî veriye ve gramer esnekliğine dayalı bir dil anlayışını benimseyen dengeli bir nahivcidir.

Arrânî'nin Ahfeş'e muvafakat ettiği konulardan bazı örnekler şöyledir:

Arrânî iltika-i sakineyin konusunda şöyle söylemektedir: "Müellif "عَنْ" kelimesinden sonra gelen ve sakın harfle başlayan sözcük nedeniyle "عَنْ" kelimesinin harekesinin kesre olarak değiştiğini ve asıl olanın da bu olduğunu söylemiştir. Ahfeş'in bazı Araplardan rivayet ettiği sükunlu 'lam' harfinden önce gelen "عَنْ" kelimesinin dammeli söylenmesi gerektiği görüşünü ise zayıf bir görüş olarak değerlendirmiştir. Misal olarak kelimenin son harfinin dammeli olması gerekir diyenler, "عَنْ الرَّجُلِ حَدِيثٌ", "عَنْ الْفَرَسِ رُمَحٌ", "عَنْ الْفِئْرِ طَعَامٌ" şeklinde okuyup söylerler. Burada belirtilmesi gereken; iki sükunlu harften birincisinin harekelenmesinden maksat o kelimedeki sükunun kaldırılmasıdır. Yani maksat harekelemek olduğu için hangi hareke olduğu birinci derecede önemli değildir.⁵⁸⁰

Arrânî zu ziyade konusunda ise şöyle der: "Yaşlı erkekler için kullanılan "هَمْرَشٌ" sözcüğü için, alimlerin çoğu onun rübai mezitlerden, 'ayn'ul fiili şeddeli olarak "فَعَّلٌ" vezninde olduğunu söylemişlerdir.⁵⁸¹ Ahfeş⁵⁸² ve ona tabi olan âlimlerin çoğu bu fiilin "جَحْمَرَشٌ" gibi humasî mücerredlerden olduğunu söylerler. Sonradan onda olan 'nun' harfi 'mime' çevrilerek idğam olmuştur. Bize göre bu, humasî fiilidir ve kelimedeki şedde "مَدَّ" ve "شَدَّ" fiillerinde olduğu gibi aslındandır."⁵⁸³

4.11. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden bir diğeri de Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831) dir.⁵⁸⁴ Arrânî bu eserde el-Asmaî'nin adını sadece üç defa vermiş ve bunlardan birinde onun görüşüne itiraz etmiştir. Bu itirazı şöyledir: Arrânî cem-i teksir konusunda şöyle der: "الحَجَلُ" meşhur bir kuş olan 'keklik' demektir.⁵⁸⁵ el-Asmaî "الحَجَلَى" sözcüğünün çoğul değil "الحَجَلُ" sözcüğünün başka lehcelerde kullanılan sinonimi (eş anlamlısı) olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁶ Ancak bunun araştırılması lazımdır. Çünkü "الحَجَلَى" sözcüğü aşağıdaki beyitte çoğul olarak geçmektedir:

⁵⁸⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 579.

⁵⁸¹ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 298.

⁵⁸² İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fî'n-Nehv*, 3, s. 345.

⁵⁸³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 2, s. 198.

⁵⁸⁴ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 2, s. 112-113.

⁵⁸⁵ Güverçine benzeyen bir kuş nevidir ve keklik olarak isimlendirilir.

⁵⁸⁶ İbn Akîl el-Hemedânî, *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâ'id*, 3, s. 443.

“Şimdiki zamanda boş topraklarda yürüyen küçük keklikler gibi olan çocuklarıma merhamet et!”

Eger burada çoğul olmasaydı teşbih gibi kullanılmazdı ve sondaki "وَقَعٌ"sözcüğü de çoğul kelimedede kullanılmazdı.”⁵⁸⁸ Arrânî’nin, "الْجَلَى" kelimesinin "الْجَلْ" (keklik) kelimesinin sadece bir lehçe varyantı değil, çoğul formu olduğunu savunması ve el-Esmaî’nin aksine bu kelimenin anlam ve yapısı üzerinde dikkatli bir değerlendirme yapması, onun semantik bağlam analizi, şairlerin dil kullanımına güven, nahiv/sarf kurallarının şiir metnine uygulanması ve mânâyâ dayalı morfolojik çıkarım ilkelerine dayanan bilimsel bir yöntem benimsediğini gösterir. Arrânî’nin, "الْجَلَى" kelimesinin "الْجَلْ"un eş anlamlısı değil, onun çoğul şekli olduğunu savunmasının bilimsel ve linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, beyitteki bağlam, kelimenin çoğul olduğunu nahvî olarak zorunlu kılar. İkincisi, "وَقَعٌ" kelimesi çoğul sıfat/isim olup, ancak çoğul özneyle kullanılabilir. Üçüncüsü, şiir, Arapça’da semâ delil kabul edilir; dolayısıyla bu tür kullanımlar bağlayıcıdır. Dördüncüsü, lehçesel sinonimlik ile türev/çoğul ilişkisi karıştırılmamalıdır. Beşincisi, kullarımdaki fonksiyon (özne, sıfat uyumu), kelimenin yapısını tanımlar. Bu değerlendirme, Arrânî’nin dil analizinde yalnızca sözlük bilgisini değil, bağlamı, gramer işleyişini ve şiir gibi güvenilir dil verilerini dikkate alan bütüncül bir yaklaşım benimsediğini ortaya koyar.

Arrânî diğer iki yerde ise el-Asmaî’den sadece rivayet etmiş ve hiç bir fikir bildirmemiştir. Bu rivayetlerden birincisi maksur ve memdud konusunda,⁵⁸⁹ ikincisi ise zu ziyade konusundadır.⁵⁹⁰

4.12. Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî’ye Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* adlı eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden bir diğeri de Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840) dir.⁵⁹¹ Arrânî eserinde el-Cermî’nin ismini sekiz defa zikretmiştir. Bunlardan birinde el-Cermî’nin görüşünü desteklemiş ve birinde ise onun görüşüne muhalefet etmiştir. Diğer altı yerde ise hiç bir fikir belirtmeyerek sadece görüşünü olduğu gibi zikretmiştir.⁵⁹² Arrânî’nin el-Cermî’ye muvafakat ettiği konu, ism-i tasğir konusundadır. Arrânî şöyle der: “Müellif

⁵⁸⁷ Bu beyti Abdullah bin Zübeyrin yardımcılarından olan Abdullah bin el-Heccac es-Salebi Emevi halifesi Abdulmalik bin Mervandan af dilemek için söylemiştir. (İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhtesab* 2, s. 271)

⁵⁸⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 489.

⁵⁸⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 646.

⁵⁹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 704.

⁵⁹¹ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 2, s. 8 -9.

⁵⁹² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 371, 380, 473. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye* 2, s. 900, s. 948.

tasğirde harflerin başka harflere dönüşmesi gerekli olmadığı konusunu bitirdikten sonra harflerin dönüşmesinin gerekli olduğu durumu açıklayan konulara başlamıştır. Buna örnek olarak "قَائِمٌ" sözcüğünü verebiliriz. Bu sözcüğün aslı "قَائِمٌ" şeklindedir. İsmi fail olduğu için burada illetli harf olan 'vav' harfi 'hemze'ye çevrilmiştir. Eger bu sözcüğü ismi-i tasğir yapacak olursak "قَوِيْمٌ" şeklinde olacaktır. el-Cermî bu kelimenin aslına döndürülerek idğam yapılmasını ve "قَوِيْمٌ" şeklinde idğam yapılarak söyleneceği görüşündedir. İletli fiillerden ism-i fail düzelendiği zaman bu fiillerde olan illet harfi ibdal yani başka bir harfe çevrilmiş olur. Burada ibdalın olmasının sebebi onun ism-i fail olması idi. Eğer bu sözcük ism-i tasğire çevrilirse o zaman artık ibdalın sebebi kalkmış olur ve harf aslına dönerek idğam olması gerekir.⁵⁹³ Bana göre de doğru olan el-Cermî'nin görüşüdür."⁵⁹⁴

Arrânî'nin el-Cermî'nin görüşüne muhalefet ettiği konu ise şöyledir. Arrânî zu ziyade konusunu işlerken şöyle der: "Müellifin 'el-lam' azdır" sözcüğünün mânâsı şudur ki; "lam" harfinin ziyade olarak Arapların dilinde kullanılması azdır.⁵⁹⁵ Buna göre de el-Cermî⁵⁹⁶ ve bir grup nahiv âlimi⁵⁹⁷ onu ziyade harflerden saymamışlardır. Ancak doğru olan onun az olmasına rağmen ziyade harflerden olmasıdır. Bunlara "زَيْدٌ" sözcüğünde "زَيْدٌ", "أَلْعَبْدُ" sözcüğünde "أَلْعَبْدُ" olmasını ve "كَذَلِكَ", "تِلْكَ", "أُولَئِكَ" sözcüklerini misal olarak ⁵⁹⁸ verebiliriz."⁵⁹⁹ Arrânî'nin, el-Cermî'nin "lâm harfi ziyade kabul edilmez" görüşüne muhalefet ederek, lâm harfinin nadir de olsa Arapçada ziyade (ek) harf olarak kullanıldığını savunması, onun semâî delil temelli, yapısal analizli ve fonksiyonel dil kullanımı esaslı bir yaklaşımla hareket ettiğini gösterir. Arrânî'nin, lâm harfinin ziyade (ek) harflerden biri olduğunu savunarak el-Cermî'ye muhalefet etmesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, ziyadelik, kullanım sıklığına değil, yapısal işlevsizliğe dayanır. İkincisi, semâî deliller (rivayet edilmiş örnekler) ziyadelik için yeterli kanıttır. Üçüncüsü, lâm harfinin eklendiği örneklerde anlam değişmediği için, bu harf ziyadedir. Dördüncüsü, dil kuralları kullanım temellidir; az kullanım, red için gerekçe olamaz. Beşincisi, el-Cermî'nin kuralcı yaklaşımı yerine, rivayet ve yapı analizi temelli esnek yaklaşım tercih edilmelidir. Bu görüş, Arrânî'nin dil kuralını bağlamdan ve kullanımdan koparmadan yorumlayan,

⁵⁹³ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdeli, Ali Seyyid Ali, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008, 4, s. 204.

⁵⁹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1/372.

⁵⁹⁵ Çünkü o, medd harflerine benzediği için ziyade harflerden en zayıfıdır. (el-Çârperdi, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 2, s. 114.)

⁵⁹⁶ İbn Yaîş el-Halebî, *Şerhu 't-Taşrîfi 'l-Mülûki*, s. 210.

⁵⁹⁷ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fi Şerhi 'l-Mufaşşal*, Cilt 2, thk. Mûsâ Binây el-Alilî, Bağdad: Dar ihyau't-Turas el-İslâmi, 1402/1982, s. 390 – 391.

⁵⁹⁸ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4, s. 237.

⁵⁹⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 708 – 709.

semâî veriye öncelik tanıyan ve sarf-nahiv ilkelerini dengeli kullanan bir dilci olduğunu gösterir.

4.13. Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî'ye Karşı Tutumu

Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği bir başka âlim, mutekaddim âlimlerden biri olan Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî (ö. 249/863) dir.⁶⁰⁰ O, eserinde on iki yerde el-Mâzinî'nin isminden bahsetmiştir. Bahsettiği konulardan bazılarında onun görüşlerine katılmadığını belirtmiş, bazılarında ise onun görüşlerine muvafakat ettiğini kaydetmiştir. Bazı yerlerde ise sadece görüşünü zikrederek hiçbir fikir belirtmemiştir.⁶⁰¹

Arrânî'nin el-Mâzinî'nin görüşlerine muhalefet ettiği konular aşağıda belirtildiği gibidir:

Arrânî tasgîr konusunu işlerken şöyle demektedir: “ "يَضَعُ" ve "يَسَعُ" gibi insan isimlerinin nasıl tasgîr veznine sokulacağı konusunda Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhî bu kelimenin aslında "يُضَيِّعُ" ve "يُسَيِّعُ" şeklinde olduğunu ve hazfolunan harfîn geri dönderilmeyeceğini söylemiştir.⁶⁰² Ancak Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî⁶⁰³ (ö. 249/863) ve Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred⁶⁰⁴ (ö. 286/900) bu sözcüklerin tasgîr vezninde "يُؤَيِّضُ" ve "يُؤَيِّسُ" olduğunu söyleyerek bu sözcüklerde herhengi bir hazfîn olmadığını iddia etmişlerdir. Doğru görüş Sîbeveyhînin görüşüdür.”⁶⁰⁵ Arrânî'nin "يَضَعُ" ve "يَسَعُ" gibi özel isimlerin tasgîr (küçültme) veznine sokulmasında, el-Mâzinî ve el-Müberred gibi dilcilerin görüşünü reddederek Sîbeveyhî'nin görüşünü tercih etmesi, onun sarf kurallarına, kelime kökenine sadakate ve hazif-iltizam prensibine bağlı yaklaşımını gösterir. Arrânî'nin, Sîbeveyhî'nin görüşünü tercih ederek el-Mâzinî ve el-Müberred'in görüşlerini reddetmesinin bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, aslı olmayan harflerin tasgîrde geri getirilmesi kıyasa aykırıdır. İkincisi, fiil kökenli özel isimlerde üç harfli yapı esas alınır; zorlama türetmeye gidilemez. Üçüncüsü, sabit bir hazf, sarfta iltizam doğurur; geri dönüşü olmaz. Dördüncüsü, Sîbeveyhî'nin görüşü, kıyasî ve semâî olarak daha tutarlıdır. Beşincisi, sarf kurallarında sistem ve yapı bütünlüğü, yapay genişletmeden önce gelir. Bu tutum, Arrânî'nin tarihsel kullanım örneklerine ve sarfî disipline sıkı

⁶⁰⁰ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 1, s. 463 – 466.

⁶⁰¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 253, el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 2, s. 611, 651, 679, 723, 778, 781, 782, 965.

⁶⁰² Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 496.

⁶⁰³ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, 3, s. 71. es-Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 166.

⁶⁰⁴ İbn Yâiş el-Halebî, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 5, s. 426.

⁶⁰⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 381.

sıkıya bağlı, türetim mantığını yapay genellemelerle değil, sağlam dil ilkeleriyle açıklayan klasik bir dilci anlayışa sahip olduğunu gösterir.

Arrânî yine tasğîr konusunda şöyle demektedir: “Âlimler zamirlerin ve yukarıda zikrettiğimiz matuf isimlerin, fiil gibi amel ettiği için ismi failin, ismi mefulun, sıfatu müşebhenin küçültülemeyeceğini yani ismi tasğîrinin yapılamayacağını söylemişlerdir. Bana göre de "ضَوِّرْبُ" sözcüğü hiç bir şey üzerinde amel etmediği için küçültmek mümkündür, ancak "ضَوِّرْبُ زَيْدًا" sözcüğü amili üzerinde amel ettiği için onu küçültmek caiz değildir. Kısacası, eğer şimdiki zaman ve gelecek zaman olarsa onun küçültülmesi caiz değildir. Ancak geçmiş zaman olarsa el-Mâzinî’ye muhalif olarak onun küçültülmesi caizdir.”⁶⁰⁶ Arrânî’nin, tasğîr (küçültme) konusunda özellikle âmil olan kelimelerin küçültülüp küçültülemeyeceği meselesinde el-Mâzinî’ye muhalefet ederek ortaya koyduğu yaklaşım, onun nahivsel işlevi (amel), sarfî yapıdan ayrılarak değerlendiren, işlev-temelli bir gramer anlayışı benimsediğini gösterir. Arrânî’nin, fiil gibi amel eden kelimelerin (özellikle ismi fâil, mef’ûl ve sıfat-ı müşebbehe türlerinin) tasğîr edilip edilemeyeceği konusundaki yaklaşımı, el-Mâzinî’ye muhalif şekilde şu bilimsel ve linguistik gerekçelere dayanır: Birincisi, kelime cümlede âmil olarak görev yapıyorsa, tasğîr yapılamaz; çünkü artık isim değil, fiil işlevi taşır. İkincisi, tasğîr, yapının nahivsel istikrarını bozmayacak şekilde, ancak amel etmeyen kelimelerde mümkündür. Üçüncüsü, şimdiki ve gelecek zaman anlamı taşıyan yapılarla tasğîr arasında anlam çelişkisi vardır. Dördüncüsü, geçmiş zamanlı yapılar, amel etkisini yitirmişse tasğîre açık hale gelir. Beşincisi isim-fiil ayrımında biçim değil, işlev (amel) esas alınmalıdır. Bu tutum, Arrânî’nin biçimsel değil işlevsel gramer anlayışını, anlam-ışlev-şekil ilişkisini dengeli değerlendiren bir dil yaklaşımını benimsediğini açıkça ortaya koyar.

İsmi mensûb (ilgi ismi) konusunda ise şöyle demektedir: “Müellif sülasi mücerred konusunu bitirdikten sonra kalan konulara başlamıştır. Bunlar. Sülasi mezt, rûbai mücerred, rûbai mezid, humasî mücerred ve humasî mezt olmak üzere beş kısımdır. Bunların hükmü ismi mensûb oldukları zaman "مُسْتَخْرَجِي" ve "فَدْعَالِي" sözcükleri gibi asılları üzerine kalmalarıdır. Ancak bu kaideden "تَغْلِبُ" ve "يُثْرِبُ" kelimeleri gibi rûbai mücerredler istisnadır ve bu konuda âlimler arasında ihtilaf vardır. Ahfeş⁶⁰⁷ ve el-Mâzinî onların sondan bir önceki harflerinin fethalı olabileceğini söylemiştir. Ancak bunun araştırılması gerekir. Sîbeveyhî⁶⁰⁸ ve birçok mütekaddimûn⁶⁰⁹ ve müteahhirûn⁶¹⁰

⁶⁰⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 422..

⁶⁰⁷ Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî, *el-Kifâyetü’l-Müfriîn*, thk. Niyaz Muhammed Pişever Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümü, Doktora Tezi, 2000.

⁶⁰⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 340-342.

⁶⁰⁹ İbn Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî, *el-Lüma’ fi’l-‘Arabiyye*, s. 135.

âlim fethanın caiz olmadığını söylemiştir. Çünkü çoklu harflerin olması sebebiyle telaffuza ağır gelir. Bu halde hareketlerin değişmesine gerek yoktur. Açık olan da budur. Bana göre sahih olan, bu işin hareketlerin döndürülmesi olduğu için ve bunun da sadece sülâsilerde caiz olduğunu bildiğimizden onlardan başkalarında caiz değildir.”⁶¹¹ Arrânî’nin, ismi mensûb (ilgi ismi) yapılırken sülâsî mücerred dışındaki kelimelerde (özellikle rubâî ve humâsî yapıdaki kelimelerde) hareke değişiminin caiz olmadığını savunması ve bu konuda Sîbeveyhî ile mütekaddim âlimlerin görüşünü tercih etmesi; onun sarf ve nahiv sistematiğine, fonetik dengeye, kıyas ilkelerine ve kullanım kolaylığına dayanan ilmî bir yaklaşımla hareket ettiğini gösterir. Bu yaklaşımıyla Arrânî, dilde kuralcılık ve sistematiklik esasını gözeten, gereksiz değişiklikten kaçınan, ve icma-kıyas dengesini esas alan klasik bir gramerci anlayışını temsil eder.

Arrânî’nin el-Mâzinî’nin görüşlerine katıldığı konulara şöyle örnekler verebiliriz. Kelimede harflerin değişimi konusunda "أَشْيَاءٌ" sözcüğünün çoğulunun kalıbı hakkında şöyle der: “Nahiv âlimleri "أَشْيَاءٌ" sözcüğünde farklı görüşlere sahiptirler⁶¹² Sîbeveyhî, Ahfeş, el-Mâzinî ve birçok nahiv âlimine göre⁶¹³ bu kelimenin aslı "حُمُرَاءٌ" sözcüğünde olduğu gibi "أَشْيَاءٌ" şeklinde gelir. Ancak aralarında biraz fark vardır. "أَشْيَاءٌ" sözcüğünün sonunda iki hemze gelmiş ve aralarına bir elif girmiştir. Bu elif çok güçlü bir ayırıcı olmadığı için ‘lam’ul fiili ‘fa’ul fiile çevrilmiş ve "أَفْعَاءٌ" vezninde olduğu gibi "أَشْيَاءٌ" şeklinde gelmiştir ve sonundaki müenneslik elifinden dolayı da memnu mines-sarf olmuştur. Kitabın müellifine göre de, harflerin yer değişimine en az muhalefet ettiği için ve daha yaygın olduğundan en doğru görüş bu görüştür.”⁶¹⁴

4.14. Ebû Hâtım Sehl b. Muhammed es-Sicistânî’ye Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden bir diğeri de Ebû Hâtım Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kāsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî (ö. 255/869) dir.⁶¹⁵ el- Arrânî bu eserinde ona sadece bir defa atıfta bulunmuştur. Bu da ismi mensup (ilgi ismi) konusunda olup aşağıdaki şekildedir: “İsmi mensup (ilgi ismi) konusunda zikredilen dokuzuncu bölüm mürekkep isimlere nispet edilmesidir. Mürekkep (bileşik) isimler üç şekilde olurlar: mezci, isnadi ve izafî. Birincisi yani mezci mürekkeplere "بَعْلَبَكَّ" ve "خُمْسَةُ عَشَرَ" gibi isimleri misal verebiliriz.

⁶¹⁰ İbn Mâlik et-Tâî el-Endelüsî, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 2, s. 310.

⁶¹¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 434.

⁶¹² İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Münşif*, 2, s. 94 – 101.

⁶¹³ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü’l-Maşûn fî ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, 4, s. 436.

⁶¹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 189.

⁶¹⁵ Bkz. Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuḥât*, Cilt 2, nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim, Kahire: Daru’l – Fikri’l-Arabi, 1406/1986, s. 58-64.

Bu isimlere nispet edilmesi konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Mütেকaddim⁶¹⁶ ve müteahhir⁶¹⁷ âlimlerin ekseriyyeti onun ilk kelimesine nisbet edildiğini söylemişlerdir. Bu durumda ikinci sözcük hazfedilir. Çünkü o harf tenis “ta”sı gibidir. öyleyse bu kelime "بَعْلِي" ve "خَمْسِي" şeklinde olur. Müellif de bu görüşü desteklemiştir. el-Cermî⁶¹⁸ ise bazen birinci isme ve bazenda ikinci isme nispet edildiğini söylemiştir. Eğer birinci isme nispet edilirse o zaman ikincinin, ikinci isme nispet edilirse birincinin hazfolacağı görüşündedir. es-Sicistânî⁶¹⁹ ise bu isimlerden birinin hazfedilmesinin karşılığa sebep olacağını söyleyerek mürekkep sözcüklerin açılarak iki kısmın ikisine de nispet edileceğini söylemiştir. Ancak bu durumun araştırılması gerekir. Çünkü, iki kelimeye de nisbet edilmesi daha fazla karışıklık yaratacaktır ve bize göre de bu görüş batıldır.”⁶²⁰ Arrânî’nin, mürekkep isimlerin ismi mensûb (ilgi ismi) yapılması konusunda el-Cermî ve es-Sicistânî gibi âlimlerin görüşlerine muhalefet ederek, ekser nahiv âlimlerinin görüşünü (yani ilk kelimeye nispet edilmesi ve ikinci kelimenin hazfedilmesi) benimsemesi; onun fonetik ekonomi, kullanımda açıklık, karışıklığı önleme, dilde yerleşik semâî örneklerle bağıllık gibi temel ilkelere dayandığını gösterir. Onun bu görüşünün bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, fonetik ekonomi ve hafiflik ilkesine uyar (dil kolaylaştırır, ağırlaştırmaz). İkincisi, anlamsal açıklık ve karışıklığın önlenmesi için gereklidir. Üçüncüsü, semâî kullanımlar daima ilk kelimeye nispeti göstermektedir. Dördüncüsü, ikinci kelimenin anlam bakımından asli değil, işlemsel olması, hazfîni meşru kılar. Beşincisi, mütেকaddim ve müteahhir ulemânın çoğunluk görüşüne dayanır, bu da görüşe kıymet kazandırır. Bu tercih, Arrânî’nin semâî-kıyas dengesine dayanan, sadeleştirme ve açıklık esaslı, dilde sistematikliği önceleyen klasik bir nahivci tavır sergilediğini ortaya koyar.

4.15. Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred’e Karşı Tutumu

el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye isimli eserinde Arrânî’nin bahsettiği mütেকaddim âlimlerden bir diğeri de Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî (ö. 286/900) dir.⁶²¹ el-Müberred’e bu eserinde on altı defa atıfta bulunmuş ve bunlardan sadece beşinde ona katılmadığını belirterek kendi görüşünü

⁶¹⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3/374, el-Müberred, *el-Muktedab*, 3/143, İbnü’s-Serrâc, *el-Uşûl fî’n-Nehv*, 3, s. 69.

⁶¹⁷ Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelüsî, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, Cilt 2, thk. Ali Muhammed Muavvid, Beyrut; Darü’l-kutubu’l-İlmiyye, 1420/2000, s. 312. Ebü’l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *et-Taşrih bi-Maẓmûni’t-Tavzîh*, Cilt 2, thk. Muhammed Basil Uyunsud, Beyrut; Darü’l-kutubi’l-İlmiyye, 1427/2006, s. 599.

⁶¹⁸ Ebü Muhammed (Ebü Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî, *Tavzîhu’l-Maḳâşid ve’l-Mesâlik bi-Şerhi’l-Elfiyyeti İbn Mâlik*, Cilt 5, thk. Abdurrahman Ali Süleyman, Kahire: Darü’l-Fikri’l-Arabi, 1422/2001, s. 1458.

⁶¹⁹ İbn Yaîş el-Halebî, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 6, s. 7.

⁶²⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 473 – 474.

⁶²¹ Bkz. el-Kiftî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, 3, s. 241 – 253.

açıklamıştır. Diğer yerlerde ise sadece el-Müberred'in görüşünü zikrederek hiçbir fikir belirtmemiştir.⁶²²

Arrânî'nin el-Müberred'e katılmadığı konular şunlardır:

Arrânî ismi tasğir konusunda şöyle der: "Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhî "يَضَعُ" ve "يَسَعُ" gibi insan isimlerinin ismi tasğir veznine nasıl sokulacağını şöyle açıklamıştır. Sîbeveyhî'nin "يَضَعُ" ve "يَسَعُ" olduğunu ve hazfolunan harfin geri dönderilmeyeceğini söylemiştir.⁶²³ Ancak Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî⁶²⁴ (ö. 249/863) ve Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred⁶²⁵ (ö. 286/900) bu sözlerin ismi tasğir vezninde "يُؤَيِّضُ" ve "يُؤَيِّسُ" olduğunu söyleyerek bu sözlerde hazfin olmadığını iddia etmişlerdir. Doğru görüş Sîbeveyhî'nin görüşüdür."⁶²⁶

Arrânî yine ismi tasğir konusudaki görüşüne şöyle devam etmektedir: "Müellif yukarıdaki iki kısmı açıkladıktan sonra üçüncü kısmı açıklamaya başlamıştır. Bunlar med kelimesi hariç, sözcüğün aslına üç harf artırılan sözcüklerdir. Burada sözcüğün özüne delalet eden harf kalır ve diğerleri hazfedilir. Misal, "مُفْعَلَسٌ" sözcüğünde bulunan 'mim' harfi hariç diğer harfler küçültme isminde hazfedilerek "مُفْعِيسٌ" şeklinde olur. Buradan da gördüğümüz gibi ismi faile delalet eden 'mim' hariç diğer zaid harfler hazfedilmıştır.⁶²⁷ el-Müberred ise böyle sözlerde 'sin' harfinin mülhak olduğunu, onun kalacağını ve diğer tüm harflerin hazfedileceğini söylemiştir.⁶²⁸ Ancak bunun araştırılması gerekir. Çünkü ilhak ancak yukarıda verdiğimiz üç zaide harfle olur."⁶²⁹ Arrânî'nin, "mücerred köke üç harf artırılmış kelimelerin tasğiri" (küçültme yapılması) sırasında yalnızca ismi fâil anlamı taşıyan "mîm" harfinin korunması, buna karşılık el-Müberred'in "sin" harfinin mülhak olduğunu ve kalması gerektiğini söylemesini reddetmesi; onun sarf ilmînde zaid harflerin sınırlı kullanımı, ilhak şartları, kıyasla sabit kurallar ve türetim mantığına bağlılık gibi temel ilkelere dayandığını gösterir. Arrânî'nin, "مُفْعَلَسٌ" gibi çok harfli türev sözcüklerde sadece "mîm" harfinin kalmasını ve diğer zaid harflerin tasğirde hazfedilmesini savunmasının bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, ilhak sınırlı ve kurallı bir işlemdir; sin harfi bu kapsama girmez. İkincisi, tasğir, sadece anlam taşıyıcı çekirdek unsurları korur. Üçüncüsü, kalıp yapısı kıyasla sabittir; yeni ilhaklarla genişletilemez. Dördüncüsü, sin harfi yapısal değil, işlevsel bir harftir; tasğirde hazfedilir. Beşincisi, Müberred'in görüşü, sabit kıyasa

⁶²² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 261, 407, 421, 432, 445. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye* 2, s. 610, 710, 782, 820.

⁶²³ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3/496.

⁶²⁴ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, 3, s. 71. es-Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 166.

⁶²⁵ İbn Yaîş el-Halebî, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 5, s. 426.

⁶²⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 381.

⁶²⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 436.

⁶²⁸ el-Müberred, *el-Muktedab*, 2, s. 251.

⁶²⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 381.

ve semâya aykırıdır. Bu yaklaşım, Arrânî'nin sarf kurallarına sıkı sıkıya bağlı, kıyas dışı yorumlara mesafeli, ve yapı merkezli bir dilbilimsel tutarlılığı savunan klasik dilci çizgisini açıkça ortaya koyar.

el- Arrânî yine ismi tasğir konusunu işlerken şöyle demektedir: “İbrâhîm ve İsmâîl sözlerinde terhim nasıl yapılır? Sibeveyhî "بُرَيْهِيمُ" ve "سُمَيْعِيلُ" olarak ‘elif’in ve ‘hemze’nin hazfolunacağını demektedir.⁶³⁰ Müberred ise "أَبِيرُهُ" ve "أَسْمِيعُ" olarak ‘elif’ in diğer iki harfle birlikte hazfedildiğini demektedir. Doğrusu birinci görüştür. Çünkü "بُرَيْهِيمُ" sözü büyükler için kullanılması "أَبِيرُهُ" sözünden daha yakın mânâlıdır. Buun üzerinde düşünmen gerekir.”⁶³¹ Arrânî'nin, “İbrâhîm” ve “İsmâîl” gibi özel isimlerde terhîm yapılırken Sibeveyhî'nin görüşünü (yani: بُرَيْهِيمُ, سُمَيْعِيلُ) tercih edip, Müberred’in görüşünü (yani: أَبِيرُهُ, أَسْمِيعُ) reddetmesi; onun terhîm uygulamasını sadece lafzî bir kısaltma değil, anlam ilişkisi, fonetik denge, hürmet ve kullanım örnekleriyle birlikte değerlendirdiğini gösterir. Onun bu konuda dayandığı bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, terhîm, sevgi ve hürmeti bozmayacak şekilde yapılmalıdır. İkincisi, Sibeveyhî'nin formu fonetik olarak daha yumuşak ve tanıdık bir sestir. Üçüncüsü, hazfedilen harfler yardımcı olmalı; kök harfler korunmalıdır. Dördüncüsü, bu tür formlar semâî örneklerle daha uyumludur. Beşincisi, anlam ve itibarı koruma açısından Sibeveyhî'nin şekli daha uygundur. Dolayısıyla Arrânî, burada yalnızca teknik bir tasarruf değil; anlam, hürmet, fonetik denge ve kullanım örneklerine dayalı bütüncül bir dil anlayışı ortaya koyar.

Arrânî ismi mensûb (ilgi ismi) konusunu açıklarken şöyle demektedir: “عَدْوَةٌ” sözüne geldiğimizde ise onun ismi mensûbunun nasıl düzeltildiğinde âlimler arasında ihtilaf vardır. el-Müberred⁶³² ve bir takım nahiv âlimleri onun müzekkeri gibi "عَدْوِيٌّ" şeklinde düzeltildiğini ve ikinci ‘vav’ harfinin hazfedilmediğini bildirerek iki “vav”ın iki ‘ye’ ile birlikte işletilmesinin dile ağır gelmediğini söylemişlerdir. Sibeveyhî⁶³³ ve Ahfeş⁶³⁴ ise "عَدْوِيٌّ" olarak müzekkeri ile farklı olması gerektiği için bu şekilde düzeltildiğini söylemiştir. Diğer bir takım âlimler ise her iki şekilde olmasının caiz olduğunu söylerler. Bana göre doğru olan görüş budur.”⁶³⁵

İdğam konusunda ise Arrânî şöyle demektedir: “Mütekaddim ve müteahhir âlimlerin çoğunluğu harflerin sayısının yirmi dokuz olduğunu söylemişlerdir.”⁶³⁶ Âlimlerden bir grup ‘lam-elif’le birlikte otuz tane olduğunu savunur. Ancak bu görüşün

⁶³⁰ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 496.

⁶³¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 417.

⁶³² İbn Yaîş el-Esedî el-Halebî, *Şerhu 'l-Mufaşşal*, 3, s. 446

⁶³³ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 345.

⁶³⁴ el-Fârisî, *el-Mesâ'ilü 'l-'Aşudîyyât*, s. 22.

⁶³⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 444.

⁶³⁶ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 431, İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fî 'n-Nehv*, 3, s. 69.

araştırılması lazımdır. Çünkü bizim konumuz basit harflerdir ve ‘lam-elif’ bileşik harflerdendir. Fakihler⁶³⁷, el-Müberred⁶³⁸ ve bazı mütekaddim âlimler⁶³⁹ onun bir harf az olduğunu ve yirmi sekiz olduğunu demiştirler. Âlimlerden bazıları bu nakıs olan harfin ‘elif’ olduğunu ve onun hareke üzerine koyulan uzatma işareti gibi olduğunu, ve ya onun aslının olmadığını ve ziyade olduğunu söylemişlerdir. Diğer bir grup ilim adamı⁶⁴⁰ ise bunun hemze olduğunu, harfin bir suretinin olması gerektiğini ve hemzenin bir sureti olmadığını söylemişlerdir.⁶⁴¹ Bana göre doğru olan birinci görüştür.”⁶⁴² Arrânî’nin, Arap harflerinin sayısını 29 olarak kabul eden görüşü tercih edip, “lam-elif”i harf saymayanlara ve “elif” ile “hemze” arasında ayırım yapanlara karşı çıkmasının gerekçesi, onun harfleri sadece yazı unsuru değil, ses ve yapı unsuru olarak ele alması, fonetik, yapısal ve pedagojik temellere dayalı bir yaklaşım benimsemesiyle açıklanabilir. Arrânî’nin harf sayısını 29 olarak kabul etmesi ve “lam-elif”i harf saymaması, elif’i harf kabul etmesi ve hemze’nin şekilsizliğine rağmen ses olarak bağımsız olduğunu savunması şu bilimsel/linguistik gerekçelere dayanır: Birincisi, lam-elif bir şekildir, ses değil, bu yüzden harf değildir. İkincisi, elif, fonetik ve morfolojik olarak asli görev taşır. Üçüncüsü, hemze’nin yazıdaki karmaşıklığı değil, sesi esastır. Dördüncüsü, çoğunluğun kabul ettiği sistem hem teorik hem pratik olarak güçlüdür. Beşincisi, alfabe, ses – yazı – yapı bütünlüğü gözetilerek sistemleşmelidir. Bu yaklaşımla Arrânî, dilin yapısal ve fonetik tutarlılığını esas alan; hem geleneksel ilme hem modern ses bilgisine yakın kapsayıcı ve sistematik bir anlayışı temsil eder.

4.16. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc’a Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden bir diğeri de Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923) dir.⁶⁴³ Arrânî, bu eserinde altı defa ez-Zeccâc’a atıfta bulunmuştur. Bunlardan sadece bir yerde ona reddiye vermiş ve kalan yerlerde ise hiç bir fikir bildirmeden görüşlerini zikretmiştir.⁶⁴⁴

el- Arrânî’nin ez-Zeccâc’a muhalefet ettiği konu aşağıdakidir. O, ismin binaları hakkında konuşurken şöyle diyor: “İsmin beş kalıbından birincisi ‘fe’ul fiili fethalı ve ‘ayn’ul fiili kesreli olan "فَعْلٌ" babındaki isimlerdir. Bunlar iki şekildedirler: Birincisi:

⁶³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbüri, *el-İknâ*, Cilt 1, thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Cibrîn, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, 1408, s. 326.

⁶³⁸ el-Müberred, *el-Muktedab*, 1, s. 328.

⁶³⁹ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbüh*, 1, s. 368.

⁶⁴⁰ Buradan müellifin maksadı el-Müberred’dir.

⁶⁴¹ el-Müberred, *el-Muktedab*, 1, s. 328.

⁶⁴² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 894.

⁶⁴³ Bkz. el-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, 1, s. 194 – 201.

⁶⁴⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 188, 1/261, 1/385, 1/573.

İkinci harfî ‘halk’ harflerinden olan "فَحْدُ" gibi isimler. Bunların üç şekilde olması caizdir. Birincisi, ‘fe’ul fiili fethalı ve ‘ayn’ul fiili sükunlu olan ve "الْقُلْسُ" gibi isimlere kıyas edilen "فَحْدُ" şeklinde olması. İkincisi, ‘fe’ul fiili kesralı ve ‘ayn’ul fiili sükunlu olan "الجِرْ" gibi isimlere kıyas edilen "فَحْدُ" şeklinde olması. Üçüncüsü ise "الإِبْلُ" gibi isimlere kıyasen ‘fe’ul fiili ve ‘ayn’ul fiili kesralı olan "فَحْدُ" şeklinde olması. "الجِرْ" gibi sözcüklere kıyas yapmak olurmu? Evet Ben ez-Zeccâc’a muhalif olarak bunun caiz olduğunu derim. Çünkü bu yukarıda saydığımız beş kalıptan birine döndürülmelidir. ez-Zeccâc ise karışıklık olacağı sebebiyle bunun ikinci defa başka bir sözcüğe kıyas edilmeyeceğini söylemiştir. Doğru olan döndürülebileceği görüşüdür.”⁶⁴⁵ Arrânî’nin burada ez-Zeccâc’a muhalefeti, Arapça’da isimlerin kip (vezin) yapısına kıyasla döndürülüp döndürülemeyeceği, özellikle de ikincil (dolaylı) kıyas yoluyla bir kelimenin başka bir örneğe benzetilerek şekillendirilip şekillendirilemeyeceği meselesine odaklanır. ez-Zeccâc, dolaylı kıyasa karşı çıkarken Arrânî, bunun caiz olduğunu savunur. Yani Arrânî, bir kelimeyi doğrudan semâî bir örneğe değil de, o örneğe benzetilmiş başka bir kıyasa dayandırmanın da meşru olacağını söyler. Arrânî’nin ez-Zeccâc’a muhalefet ederek "فَحْدُ" gibi kelimelerin "الجِرْ" gibi sözcüklere kıyasla oluşturulabileceğini savunmasının bilimsel/linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, kıyas silsileli olabilir; doğrudan semâ şart değildir. İkincisi, kelimeler sarf normlarına (beş kalıba) döndürülmelidir; bu yapı kıyası gerektirir. Üçüncüsü, fonetik yakınlık kıyasa zemin oluşturur. Dördüncüsü, karışıklık iddiası, yapısal kıyası iptal etmek için yeterli değildir. Beşincisi, kıyasın çok katmanlılığı, dilin doğal gelişim sürecine uygun bir yaklaşımdır. Bu tavrıyla Arrânî, dil sistematüğini korurken kıyasın kapsamını daraltmayan, yapıya sadık ama gelişmeye açık bir sarf yaklaşımı sergilemiştir.

4.17. Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü’s-Serrâc’a Karşı Tutumu

Yine Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği mutekaddim âlimlerden bir diğeri de İbnü’s-Serrâc künyesi ile meşhur olan Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 316/929) dir.⁶⁴⁶ Eserinde altı defa İbnü’s-Serrâc’a atıfta bulunmuştur. Bunlardan sadece bir yerde ona reddiye vermiş ve kalan yerlerde ise hiç bir fikir bildirmeden görüşlerini zikretmiştir.⁶⁴⁷

⁶⁴⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 206 – 207.

⁶⁴⁶ Bkz. el-Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, 2/145 – 150.

⁶⁴⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 224, 257, 337, 491, 518, 732.

el- Arrânî'nin İbnü's-Serrâc'a muhalefet ettiği konular şöyledir. Arrânî i'lâl konusunu işlerken şöyle der: "Kur'ân-ı Kerîm'de {إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ} ⁶⁴⁸ ayetinde geçen kelime örneği vardır. İbnü's-Serrâc *el-Mukni* eserinde {إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ} ayetinde "إِنَّ" kelimesinin "نَعَمْ" mânâsına geldiğini söylemiş ve ashabın böyle dediğini zikretmiştir. ⁶⁴⁹ Bu görüş Arapçada güçlü bir görüş değildir. Çünkü fasih olan "هَٰذَا عَالِمَانِ" denmesidir ve bu cümlelerin tekid 'lam'ı ile "نَعَمْ هَٰذَا لَعَالِمَانِ" şeklinde denmesi uygun değildir. İbnü's-Serrâc sonra Ebû Amr'ın sükûnlu 'ye' ve 'vav'ı elife dönüştüren kabilelerin diline uygun olarak 'ye' ve 'elif'le okuduğunu ⁶⁵⁰ söylemiştir. Bu Hâris b. Kâ'b kabilesinin dilindedir ve "أَخَذْتُ بِرِجْلَاهُ" ve "فِي أَذْنَاهُ وَفَرْ" şeklinde talaffüz etmektedirler. Bana göre ise doğrusu onun "إِنَّ سَاحِرَيْنِ لَهَٰذَا" şeklinde olmasıdır. Burada haber öne geçtiği için ameli iptal olmuştur." ⁶⁵¹ Arrânî'nin, İbnü's-Serrâc'a muhalefeti, özellikle Kur'ân'daki "إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ" ayetinin dilbilgisel Tahlîli konusunda öne çıkar. Bu ayetteki "هَٰذَا" kelimesinin, "إِنَّ" nin isminden sonra merfû olarak gelmesi klasik nahiv kurallarına aykırıdır. Bu yüzden birçok nahiv âlimi farklı açıklamalar yapmıştır. İbnü's-Serrâc bu yapıyı semantik ve lehçe temelli izah ederken, Arrânî buna itiraz eder ve farklı bir yapısal açıklama getirir. Arrânî'nin "إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ" ayetini "إِنَّ سَاحِرَيْنِ لَهَٰذَا" şeklinde yorumlaması ve İbnü's-Serrâc'a muhalefet etmesinin bilimsel ve linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, "إِنَّ" kelimesi anlam kaymasına uğratılamaz, amel edici yönü korunmalıdır. İkincisi, haberin öne geçmesiyle amel iptal olabilir; bu klasik kuraldır. Üçüncüsü, lehçelere dayalı açıklamalar genelleştirilemez, kural oluşturmaz. Dördüncüsü, Kur'ân lafzı, gramerle tutarlı biçimde yorumlanmalıdır. Beşincisi, nahiv sistematğinde yapı öncelikli yaklaşım geçerlidir, anlamdan gramer çıkmaz. Bu yönüyle Arrânî, semâî örnekleri kıyasa uygun açıklamaya çalışan, dilin yapısal bütünlüğünü koruyan ve lehçeyi istisna kabul eden klasik gramerci anlayışı temsil etmektedir.

4.18. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd'e Karşı Tutumu

Yine *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde Arrânî'nin bahsettiği mutekaddim âlimlerden bir diğeri de Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933) dir. ⁶⁵² İbn Düreyd'e, bu eserinde iki defa atıf yapmış, birinde sadece görüşünü zikrederek hiçbir fikir belirtmemiş ⁶⁵³ ve ikincisinde İbn Düreyd'in görüşünü zikrederek karşıt görüşte olduğunu açıklamıştır. Cem-i teksir konusundaki bu

⁶⁴⁸ Taha 20/63.

⁶⁴⁹ İbnü's-Serrâc'ın elimizde olan eserleri arasında *el-Mukni* isimli eserine rastlamadık. Elimizdeki konu ile ilgili eserlerinde ise bu konuda hiçbir kayıt yoktur.

⁶⁵⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Cilt 2, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr, Kahire: Alemül-kutub, 1374/1955, s. 184.

⁶⁵¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 2, s. 791.

⁶⁵² Bkz. el-Kiftî, *İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, 3, s. 92 -100.

⁶⁵³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 2, s. 704.

görüşünü Arrânî şöyle açıklar: “‘Fa’ul fiili dammeli ve üçüncü harfî ‘elif’ zaide olan kelimelerden, "شَجَاعٌ" örneğinde olduğu gibi sözcükler yukarda zikredilen her üç kalıpta kesralı olur. Aralarında İbn Düreyd’in de olduğu bazı dilbilimciler bu sözcüğün "شَجَعَاءٌ" şeklinde çoğul yapılmasının, "العَظِيمُ", "العَلِيمُ", "الكَرِيمُ" kelimelerinde olduğu gibi "فَعِيلٌ" babına has olan sıfatlardan olması sebebiyle hata olduğunu söylemişlerdir.⁶⁵⁴ Onlar fasih Arapçada böyle çoğul kalıpları olduğunu savunarak bu kelimelerin cemilerinin semâî olduğunu söylemişler. Akıl sahipleri bunun yanlış olduğunu bilir.”⁶⁵⁵ Arrânî’nin, İbn Düreyd’in "شَجَاعٌ" kelimesinin çoğul şekli olan "شَجَعَاءٌ" ifadesine itiraz eden görüşünü reddetmesi ve bu tür çoğulları doğru ve Arapça’da fasih kabul etmesi, onun cem-i teksîr (kırık çoğul) yapısına dair klasik dil anlayışını, semâî kullanıma ve sarf sistematiğine dayanarak ele aldığını gösterir. Arrânî’nin, İbn Düreyd’in "شَجَعَاءٌ" çoğulunu reddetmesine karşı çıkmasının bilimsel ve linguistik gerekçeleri şunlardır: Bu çoğul semâîdir; kıyas dışı kabul edilir. "شَجَاعٌ" anlam olarak "فَعِيلٌ" babına yakındır; çoğulu buna göre olur. Cem-i teksîr, sabit kurallarla değil, örf ve semâ ile şekillenir. Kurallar, kullanım örneklerine (semâya) feda edilmez. "شَجَعَاءٌ" ifadesi anlamı bozmaz; karışıklık doğurmaz. Bu görüşüyle Arrânî, dil sistematiğini korurken onu kullanım örneklerine açık ve esnek şekilde yorumlayan klasik dilci çizgisinde yer alır. Yani katı kurallar yerine, kullanım ve anlam dengesiyle yaklaşan bir sarf-nahiv anlayışı ortaya koyar.

4.19. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım el-Enbârî’ye Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940)dir.⁶⁵⁶ Bu eserinde el-Enbârî’ye iki defa atıfta bulunmuştur. Bunlardan birincisi ismi tasğir bölümünde⁶⁵⁷, ikincisi ise cem-i teksir konusundadır.⁶⁵⁸ Bunlardan birincisinde sadece onun görüşünü zikretmiş ve hiçbir fikir belirtmemiştir. İkincisinde ise onun görüşünü zayıf kabul ederek kendi görüşünü bildirmiştir. Bu aşağıdaki şekildedir: “الْفَاعِلُ” anlamında olan “الْفَعِيلُ” sözcüğü cem-i sâlim olarak çoğul yapılarak aralarındaki farkı belirtmek için “الْمَفْعُولُ” şeklinde çoğul yapılması gerekmektedir. Çünkü eğer o, “الْفَاعِلُ”

⁶⁵⁴ Eseri tahkik eden Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümü hocalarından Muhammed b. Mubarek el-Uteybi tahkikinin dipnotunda İbn Düreyd’in bu sözün "شَجَعَانٌ" şeklinde cemlenmesinin hata gördüğünü söylemiş ve buna delil olarak onun *Cemheretü'l-Luğa* ve *el-İstikâk* kitaplarından ilgili bölümü nakil etmiştir. Müellif İbn Düreyd’in hiçbir eserinde bu sözün "شَجَعَاءٌ" şeklinde cemlenmesinin hata olduğunu kaydetmediğine rastlamadığını belirtmiştir. (el-Uteybi, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş- Şâfiye*, (Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümü, Doktora tezi, 1997/1417, 424) Eserin diğer muhakkiki Rıda Ramadan İbrahim es-Sedani ise eserde bu sözün yanlış olarak "شَجَعَاءٌ" şeklinde gettiğini doğru olanın ise "شَجَعَانٌ" olması gerektiğini belirtmiştir. (el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 531.)

⁶⁵⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 531.

⁶⁵⁶ Bkz. el-Kiftî, *İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, 3, s. 201-208.

⁶⁵⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 397.

⁶⁵⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 533.

anlamında olurken "الْكُرَيْمَةُ" ve "الطَّرِيفَةُ" gibi sözcüklerde olduğu gibi müennesinde “kapalı te”nin gelmesi tasrif edilmesi ve sıfat olarak kullanılması için daha uygundur. el-Enbârî şöyle demiştir: “Bu sadece karışıklığı ortadan kaldırmak ve aralarındaki farkı göstermek içindir.⁶⁵⁹ Doğru olan, el-Enbârî’nin; çoğul tekilin bir bölümüdür, bilinen odur ki çoğullarda müzekker ve müennes arasında bir fark yoktur demesidir.”⁶⁶⁰ Arrânî’nin, el-Enbârî’nin cem-i teksîr (kırık çoğul) konusundaki görüşünü zayıf bularak reddetmesi ve kendi görüşünü savunması, onun dilsel ve mantıksal tutarlılık ilkelerine bağlı kaldığını, özellikle anlam ayrışmasını netleştirme, sıfat-isim ayrımı, çoğul ve cinsiyet kategorilerini sistematik olarak belirleme gibi temel linguistik ölçütlerle hareket ettiğini gösterir. Arrânî’nin el-Enbârî’ye muhalif olarak "الْفَعِيلُ" kalıbındaki kelimelerin fâil/ mef’ûl ayrımına göre farklı çoğul kalıplarıyla yapılması gerektiğini savunmasının bilimsel ve linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, "فَعِيل" kalıbı hem fâil hem mef’ûl anlamına gelir; bu karışıklık çoğulda da devam eder. İkincisi, sıfat/isim ayrımı çoğul biçimlerle desteklenmelidir. Üçüncüsü, cinsiyet ayrımı değil, anlam ayrımı esas alınmalıdır. Dördüncüsü, morfolojik köken birliği semantik ayrılığı geçersiz kılamaz. Beşincisi, dilsel açıklık, lafzın fonksiyonunu belirler. Arrânî bu yaklaşımıyla gramatik yapıların semantik netliğini önceleyen, kıyas ve kullanım arasındaki dengeyi gözetten, lafzın sadece form değil, anlam taşıyıcısı olduğunu esas alan bir dilci yaklaşımı sergilemiştir.

4.20. Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh’e Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el-Fesevî (ö. 347/958) dir.⁶⁶¹ İbn Dürüsteveyh’e bu eserinde sadece bir defa atıf yapmış ve bu konuda da ona muhalefet ederek reddiye vermiştir. Bu reddiye aşağıdaki gibidir: Arrânî “ibtida” konusunu açıklarken şöyle der: “İbn Dürüsteveyin, Arapça hariç Fars, Rum ve diğer dilllerde sükûnlu harfle başlamak mümkündür. Bunun diğer dillerde mümkün olması kendisinde mümkün olduğunu gösterir ve Arapların bir sözcüğe böyle sükûnla başlamaları mümkün değildir.”⁶⁶² iddiası bir vehmdir. Çünkü herhangi bir

⁶⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *el-Müzekker ve ’l-Mü’enneş*, Cilt 2, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme, Kahire, 1401/1981, s. 51.

⁶⁶⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 533.

⁶⁶¹ es-Süyûtî, *Buğyetü ’l-Vu’ât fî Tabakâti ’l-Luğaviyyîn ve ’n-Nühât*, 2, s. 36.

⁶⁶² İbn Dürüsteveyhin *Taşhihu ’l-Faşiḥ* adlı eserinde bu reyin eksini (bu görüşün aksini) söylemiştir. Nitekim o, böyle (şöyle) diyor: “Tüm kelimelerin aslında ilk harflerinin harekesi fethadır, çünkü sözlerde sükunlu başlamak mümkün olmadığı için ve sonradan sözün devam ettirilmesi için kelimelerin ilk harfinin harekeli olması gerekir. (Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el-*Kitâbü ’l-Küttâb*, thk. ’Muhammed Bedevi el-Mehtun, Kahire, 1975, 285.) Bu reyin asıl sahibi Ebû Alî el-Fârisî’dir. Talebesi İbn Cinnî onun bu düşüncesine katılmamış ve ona reddiye vermek için *el-Haşâ’iş* kitabında özel bir bab açmıştır.

hareke kendi kendine ne gizlenebilir ne de ortaya çıkabilir. Bu durumda sen de onun var olmadığını düşünebilirsin.⁶⁶³ Arrânî'nin, İbn Dürüsteveyh'in Arapçada kelimenin başında sükûn bulunabileceğine dair görüşünü reddetmesi, onun fonetik, mahreç ve sesbilimsel kurallara dayalı, katı kurallı bir dil yapısını benimsediğini açıkça ortaya koyar. Arrânî'nin İbn Dürüsteveyh'e muhalefet ederek, Arapça'da kelime başında sükûn olamayacağını savunmasının bilimsel ve linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, fonetik olarak, kelime başında sâkin harf telaffuz edilemez. İkincisi, harekeler sesin zorunlu unsurlarıdır; gizlenemezler. Üçüncüsü, Arapça'nın ibtida sistemi diğer dillerden bağımsızdır. Dördüncüsü, sarf yapısı, sükûnla başlayan kelime formuna izin vermez. Beşincisi, diller arası analogi, dil içi kuralın yerini tutmaz. Bu görüşüyle Arrânî, Arap dilinin iç tutarlılığına, fonetik mecburiyetlerine ve kıyasa kapalı semâî yönüne dikkat çeker; evrenselci değil, dile özgü kuralcı bir dilci duruş sergiler.

4.21. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987) dir.⁶⁶⁴ Ebû Alî el-Fârisî'ye bu eserinde on yerde atıf yapmış ve el-Fârisî'nin düşüncelerini sadece zikretmekle yetinip hiçbirinde onun görüşüne dair fikir bildirmemiştir.⁶⁶⁵

4.22. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî'ye Karşı Tutumu

el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye isimli eserinde Arrânî'nin bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) dir.⁶⁶⁶ Arrânî bu eserinde İbn Cinnî'ye dört defa atıfta bulunmuştur. Bunlardan birincisi ve ikincisi el-kalb el-mekani (harflerin yer değişimi) konusundadır.⁶⁶⁷ Bunlardan birincisinde sadece İbn Cinnî'nin görüşünü rivayet etmiş ve ikincisinde ise el-kalb el-mekani olan sözcüklerin nasıl biliniceğini açıklamıştır. İbn Cinnî⁶⁶⁸ ve el-A'lem'in⁶⁶⁹ harflerin yer değişiminin yaygın bir şey olmadığını dediklerine işaret etmiştir. Buna karşı Arrânî onlara mühalifet ederek bu meselenin yaygın olduğunu bildirmiştir.⁶⁷⁰ Üçüncüsü ise İltikâ-i sâkineyn konusundadır. O, bu konuda İbn Cinnî'ye muhalifet ederek şöyle der:

⁶⁶³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 585.

⁶⁶⁴ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât*, 1, s. 496 – 498.

⁶⁶⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 518. el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* 2, s. 610, 807, 811, 950, 951.

⁶⁶⁶ Bkz. el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nühât*, 2, s. 335 - 340.

⁶⁶⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 172, 1/176.

⁶⁶⁸ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, 2, s. 88.

⁶⁶⁹ Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân el-A'lem eş-Şentemerî, *Kitâbü'n-Nüket*, Cilt 2, thk. Reşid Bilhebib, el-Mağrib: Mektebetü'l-Fedale, 1342/1999, s. /37.

⁶⁷⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 176.

“İbn Cinnî⁶⁷¹ ve bir grup nahiv âlimleri ⁶⁷²{اَشْتَرُوا الصَّلَاةَ} gibi ayetlerde geçen bazı kelimelerde damme, kesra ve fethanın caiz olduğunu söylemişlerdir. Bana göre ise bu ve benzeri kelimelerde fethalı okunması şâzdır.”⁶⁷³ Dördüncüsü ise temrin meseleleri konusundadır.⁶⁷⁴ ki Arrânî bu konuda İbn Cinnî’nin görüşünü zikrederek hiçbir fikir bildirmemiştir.

4.23. Ebü’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz’a Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebü’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî (ö. 469/1077) dir.⁶⁷⁵ İbn Bâbeşâz’a bu eserinde iki defa atıfta bulunmuştur. Bunların her ikisi de idğam konusundadır. Birincisi kalkale harflerinin sayısı hakkındadır. Bu konuda kendisi bu harflerin beş tane olduğunu bildirdikten sonra İbn Bâbeşâz’ın “kef” harfini de onlardan sayarak altı olduğunu söylediğini rivayet etmiştir.⁶⁷⁶ İkincisi de aynı konuda harflerin sıfatları hakkında konuşurken İbn Bâbeşâz’ın “hemze” harfinin de “mehtut” harflerden olduğunu dediğini rivayet etmiştir.⁶⁷⁷ Görüldüğü üzere bu iki yerde Arrânî sadece İbn Bâbeşâz’ın görüşünü aktarmış ve hiçbir fikir belirtmemiştir.

4.24. Ebü’l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân el-A’lem eş-Şentemerî’ye Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde bahsettiği âlimlerden bir diğeri de Ebü’l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. Îsâ el-A’lem eş-Şentemerî en-Nahvî (ö. 476/1084) dir.⁶⁷⁸ Bu eserinde el-A’lem eş-Şentemerî’ye iki defa atıfta bulunmuştur. Bunların ikisi de el-kalb el-mekani (harflerin yer değişimi) konusundadır. el- Arrânî bunlardan birincisinde onun görüşünü zikretmiş ve hiçbir fikir bildirmemiştir.⁶⁷⁹ İkincisinde ise el-kalb el-mekani olan sözcüklerin nasıl biliniceğini açıklamıştır. İbn Cinnî⁶⁸⁰ ve el-A’lem’in⁶⁸¹ harflerin yer değişiminin yaygın bir şey olmadığı görüşüne işaret etmiş ve bu görüşe muhalif olarak, aksine harflerin yer değişiminin yaygın

⁶⁷¹ İbn Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, “*el-Muhtesab fî Tebyîni Vüçûhi Şevâzî l-Kirâ’ât ve l-îzâh ‘Anhâ*”, 1, s. 54-55. İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ’îş*, 3, s. 134.

⁶⁷² Bakara 2/16.

⁶⁷³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 576.

⁶⁷⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 959.

⁶⁷⁵ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü l-Vu’ât fî Tabakâti l-Luğaviyyîn ve n-Nühât*, 2, s. 17.

⁶⁷⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, 915.

⁶⁷⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 917.

⁶⁷⁸ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyetü l-Vu’ât fî Tabakâti l-Luğaviyyîn ve n-Nühât*, 2, s. 356.

⁶⁷⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 172.

⁶⁸⁰ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ’îş*, 2, s. 88.

⁶⁸¹ el-A’lem eş-Şentemerî, *Kitâbü n-Nüket*, 2, s. 37.

olduğunu bildirmiştir.⁶⁸² Arrânî'nin, İbn Cinnî ve el-A'lem gibi dil âlimlerinin “el-kalb el-mekânî” (harflerin yer değiştirmesi) olayının Arapça’da yaygın olmadığı yönündeki görüşlerine muhalefet ederek, bu tür harf yer değişimlerinin dilde sık rastlanan ve kayda değer bir fenomen olduğunu savunması, onun dilsel gözlem, semâî şahitlik, türev ilişkileri ve ses bilimsel zorunluluklar gibi temel linguistik kriterlere dayandığını gösterir. Arrânî'nin, İbn Cinnî ve el-A'lem'in “kalp yaygın değildir” görüşüne muhalif olup harf yer değişimlerinin Arap dilinde yaygın olduğunu savunmasının bilimsel ve linguistik gerekçeleri şunlardır: Birincisi, kalp olayı, semâî örneklerle sabittir. İkincisi, kök anlamlarının yakınlığı, kalbin rastlantı değil, sistematik olduğunu gösterir. Üçüncüsü, fonetik kolaylık (tahfif) ve mahreç uyumu, kalbi destekler. Dördüncüsü, kalp, şâz değil, türetme sisteminin bir parçasıdır. Beşincisi, lehçe farklılıkları, kalbin tarihî ve bölgesel yaygınlığını gösterir. Bu yönüyle Arrânî, dildeki harf değişimlerini istisna değil, sistemin bir sonucu olarak gören, semâî deliller, anlam ilişkileri ve fonetik yapı üzerine kurulu bütüncül ve realist bir dilcilik sergilemektedir.

⁶⁸² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 176.

5. ARRÂNÎ'NİN eş-ŞÂFİYE KİTABININ ŞÂRİHLERİNE KARŞI TUTUMU

Bilindiği üzere gibi İbnü'l Hâcib'in *Şâfiye* kitabına, Mahmut bin Muhammed el-Arrânî es-Sekînenî'den önce ve sonra birçok ilim adamı şerh yazmıştır. Ama bizi burada ilgilendiren bu kitabın es-Sekînenî'den önceki şârihleridir ve bunları şöyle sıralayabiliriz:

1- Necmü'l-Eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî'nin (ö. 688/1289) yazdığı şerh.

2- İbnü'n-Nâzım ismi ile meşhur olan Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkî eş-Şâfiî'nin (ö. 686/1287) yazdığı şerh.

3- es-Seyyid Rüknuddîn Hasen (b. Muhammed) b. Şerefşâh Esterâbâdî'nin (ö. 715/1315 ?) yazdığı şerh.

4- Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin (ö. 700/1301) yazdığı şerh.

5- Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 730/1329 [?]) yazdığı şerh.

6- Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el- Çârperdî'nin (ö. 746/1346) yazdığı şerh.

Yukarıda isimleri zikredilenlerden başka şerhler de bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada yukarıda zikredilen şârihler ve şerhleri üzerinde durulmuştur.

Arrânî'nin şerhinin mukaddimesinde de belirttiği gibi, bu eseri yazmaktaki maksatlarından birisi kendisinden önce şerh yazan âlimlerin yaptığı hataları düzeltmek ve onların çözemediği meseleleri açıklamaktır. Eser gözden geçirildiğinde Arrânî takriben iki yüz yerde önceki şârihlere itiraz etmiştir. Ama i'tirâzlarda isim vermemiştir. İtirazlarda “şerh edenler böyle demiş”, “bazı şerh yazarlar şöyle söylemiş”, “bazı şerh edenler şöyle zannetmiş”, “şerh edenlerin sözünün hülasası” gibi ibâreler kullanmıştır.

Eser dikkatle incelendiği zaman Arrânî'nin burada daha çok Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el- Çârperdî'ye itiraz ettiği görülür. Bundan başka birçok yerde Radiyyüddîn el-Esterâbâdî, Rüknuddîn Esterâbâdî ve Nizâmüddîn el-A'rec en-Nîsâbü'rî'ye de itirazları vardır. Ancak Bedrüddîn b. Mâlik ed-Dımaşkî ve Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin şerhleri üzerinde çok fazla durmamıştır. Bundan dolayı biz bu bölümde Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdî, Radiyyüddîn el-Esterâbâdî, Rüknuddîn Esterâbâdî ve Nizâmüddîn el-A'rec en-Nîsâbü'rî'ye yaptığı itirazlar üzerinde duracak ve el- Arrânî'nin, yukarıda isimlerini verdiğimiz şârihlere karşı tutumunu tespit

etmeye çalışacağız.

5.1. Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's- Şâfiye* isimli eserinde kendisinden önce *Şâfiye* eserine şerh yazmış Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî'ye⁶⁸³ (ö. 688/1289) atıflarda bulunmuş ve birçok yerde onun görüşlerine itiraz etmiştir. Bunlara aşağıdaki konuları örnek verebiliriz:

Arrânî kalıpların çeşitleri konusunu açıklarken şöyle der: “Eseri şerh edenlerin dediği, "جَلَّتْ" sözcüğündeki ‘te’ "قَدِيلٌ" sözüne mulhak olarak gelmiştir.⁶⁸⁴ Ancak bu açık değildir. Çünkü "جَلَّتْ" sözcüğü Arapçaya başka dillerden girmiş mu‘arreb bir kelimedir. Mu‘arreb sözcüklerin kalıplarında kıyasa başvurulmaz.”⁶⁸⁵ Arrânî'nin "جَلَّتْ" kelimesi üzerinden yaptığı değerlendirme, Arap gramerinde muarreb kelimelere kıyas uygulanamayacağı ilkesine dayanır. Müellifin bu görüşü benimsemesinin ilmi gerekçeleri şunlardır: Birincisi, muarreb kelimeler Arapça kurallarla türetilmediği için kıyasa uygun değildir. İkincisi, kıyas ve ilhak, sadece Arapça asıllı kelimelerde geçerlidir. Üçüncüsü, ses benzerliği morfolojik benzerlik anlamına gelmez. Dördüncüsü, yapısal kökeni bilinmeyen kelimelere gramatik hüküm verilemez. Beşincisi, gramerde kıyas, lafzî değil yapısal benzerlik temelinde yapılır. Bu tavrıyla Arrânî, gramerde kuralcılığı, kıyasın sınırlarını ve morfolojik tutarlılığı savunan bir yaklaşımı temsil eder. Onun bu tutumu klasik Arap gramer anlayışıyla da birkaç yönden uyumludur. Birincisi, Arap dilcileri, özellikle Sıbeveyhî,⁶⁸⁶ el-Müberred⁶⁸⁷ ve İbn Cinnî⁶⁸⁸ gibi otoriteler, mu‘arreb kelimelere kıyas yapılmayacağı prensibini benimsemiştir. İkincisi, fonetik benzerlik gramatik ilişki kurmaya yetmez, nitekim "جَلَّتْ" kelimesi görünüşte "قَدِيلٌ" kalıbına benziyor olabilir, ancak bu benzerlik yalnızca ses düzeyindedir. Gramerde kıyas yapabilmek için yapısal ve kökensel benzerlik gerekir. Üçüncüsü, klasik kaynaklarda bu ilkeye dair açık hükümler vardır. Nitekim,

⁶⁸³ Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî'nin (ö. 688/1289) hayatı hakkında çok az malumat vardır. Onun aslı, Taberistan'ın Esterâbâd (Esterâbâz) şehrinde ve Irak'ın Necef şehrinde yaşamıştır. Şia mezhebine mensup olduğu ve “necmü'l-eimme” lakabıyla tanındığı bilinir. 684 veya 686 (1285, 1287) yılında vefat ettiği değilse de onun 688/1289 yılında vefat ettiği tahmin edilir. O, şöhretini İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı kitaplarına yazdığı şerhlerle sağlamıştır. Radiyyüddîn el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye*, *Şerhu's-Şâfiye*, *Naẓmu'l-Le'âli'l-mübde'a fî şifati'l-kitâbeti'l-muhtere'a*, *Hâşiye 'alâ Şerhi Tecridi'l-'Akâ'idi'l-Cedide* ve *l-Hâşiyeti'l-Kadime*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl ed-Devvânî li-Tehzîbi'l-Manţık* ve *l-Kelâm* isimli eserleri vardır. (Bağdatlı. *Hediyetü'l-'Ârifîn, Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âşârü'l-Muşannifin*. 2, s. 134.)

⁶⁸⁴ Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, Cilt 1, thk. M. Nûr el-Hasan vd., Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402/1982, s. 10.

⁶⁸⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 164.

⁶⁸⁶ Sıbeveyhî, *el-Kitâb*, 2, s. 405 – 407.

⁶⁸⁷ el-Müberred, *el-Mukteḍab*, 2, s. 98 – 100.

⁶⁸⁸ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, 2, s. 21 – 24.

nahiv ve sarf kitaplarında mu‘arreb kelimelerin, vezinlere göre değerlendirilmemesi gerektiği özellikle belirtilmiştir. Misal olarak, yukarıda kaynaklarını verdiğimiz Sîbeveyhî’nin *el-Kitab* ve İbn Cinnî’nin *el-Ḥaṣâ’iş* isimli eserlerinde bu sınır net çizilmiştir.

Arrânî fiillerin yapıları konusunu açıklarken ise şöyle demektedir: “Bazı şârihlerin “تَمَسَّكَنَ” fiilinin mulhaklarından beşincisi olan “تَمَسَّكَنَ” gibi sözcüklerin başına ‘mim’ ve ‘te’ gibi harfler eklenmez⁶⁸⁹ düşüncesine geldiğimizde bu yanlıştır. Bu konuda ‘zû ziyade’ konusunu işlerken geniş bilgi vereceğiz.”⁶⁹⁰ Arrânî’nin bu meselede, yani “تَمَسَّكَنَ” gibi fiillere baştaki “te” ve “mim” harflerinin eklenebileceğini, bunun yanlış olmadığını savunurken başvurduğu bilimsel/linguistik gerekçeler, Arapça fiil yapıları ve özellikle zâid harflerin kabulü çerçevesinde değerlendirilebilir. Arrânî bu görüşüyle, fiil türetiminde anlam odaklı, sistemli ve klasik gramerle çelişmeyen bir yaklaşımı temsil etmektedir. Onun bu görüşü, dilbilimsel ve nahvî açıdan birkaç yönden isabetlidir ve doğrudur. Birincisi, bu fiil, “mim” ve “te” gibi zâid harflerle oluşturulmuş, beş harfli mezîd fiillerdendir. Arapçada bu tür türetmeler, fiillere, özellikle takalluf (yapmacıklık), müşâreket (ortaklaşma), tesebbüb (sebeplilik) gibi anlamlar katmak için sıkça yapılır. “تَمَسَّكَنَ” kelimesi de “fakirleşme numarası yapmak”, “sözde yoksullaşmak” anlamındadır. Bu anlam, dilin mantığına ve nahivsel kıyas kurallarına uygundur. İkincisi, Arrânî’nin, “تَمَسَّكَنَ” kalıbına “تَمَسَّكَنَ” gibi fiillerin de dahil edilebileceğini (yani mülhak sayılabileceğini) söylemesi, nahivde yerleşik olan mülhak anlayışına uygundur. “فَعَّلَ” babına aslen dört harfli olmayan ama kalıp bakımından benzer olan fiiller mülhak edilir. Örneğin: “تَزَلَّزَلَ”, “تَمَرَّغَ”, “تَدَحَّرَجَ” gibi fiiller buna örnektir. Dolayısıyla “تَمَسَّكَنَ” gibi fiillerin de bu bablara dahil edilmesi kıyasa uygundur. Üçüncüsü, Başta Sîbeveyhî,⁶⁹¹ el-Müberred⁶⁹² ve İbn Cinnî⁶⁹³ gibi dilciler, “تَمَسَّكَنَ” gibi türevleri semâî olarak kabul eder ve kıyasa açık görür, zâid harflerle fiil türetimini kabul eder ve bu harflerin anlam katkısı sağladığını belirtirler.

Arrânî ism-i mensub konusunu şöyle açıklar: “Şârihlerin dediği; el-A‘rab “الْعَرَبُ” sözü “el-Arab” ın cemi değil, çünkü el- A‘rab Araplar’ın badiye (çöl)de yaşayanlarıdır. el- A‘rab sözcüğü, ister badiyede yaşasın ister yaşamasın acem sözünün aksidir. Eğer bu kelimenin çoğulu alınmış olursa, tekili çoğulundan daha kapsamlı olur ki bu da mümkün değildir.”⁶⁹⁴ Bu görüş yanlıştır. Çünkü özel isim olmasının sebebi alem (özel

⁶⁸⁹ Radiyyüddin el-Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 1, s. 68.

⁶⁹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 240.

⁶⁹¹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 234.

⁶⁹² el-Müberred, *el-Mukteḍab*, 2, s. 100.

⁶⁹³ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Ḥaṣâ’iş*, 2, s. 157.

⁶⁹⁴ Radiyyüddin el-Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 1, s. 78.

isim) olması ve ittifakla bu söz çoğul olduğu için onun tekil (müfred)inin olması gerekir ve bu sözden başka da müfredi yoktur.”⁶⁹⁵ Arrânî’nin "الأعراب" (el-A‘rāb) kelimesinin çoğul olduğunu savunarak, bunun tekilinin bulunması gerektiği yönündeki değerlendirmesi, dilsel ve nahvî açıdan sağlam gerekçelere dayanır. Görüşünün dayandığı bilimsel ve linguistik gerekçeler şunlardır: Arap dilinin sarf ve nahiv kaidelerine uygun olarak “Çoğulun tekili olmalıdır” kuralına dayanır. Bu görüş Kur’ân’daki ve klasik lügatlerdeki kullanımla da desteklenir. “Alem” olsa dahi, yapısal olarak çoğul kalıbında olduğu için müfredi gereklidir. Dolayısıyla Arrânî’nin bu görüşü, hem linguistik hem de klasik dil kuralları bakımından doğrudur ve klasik Arap dil kurallarıyla da birkaç yönden uyumludur. Birincisi, "الأعراب" kelimesi, "أعرابي" kelimesinin çoğuludur, bu yapı, cem’ lafzı taşıdığı için, yapısal olarak bir müfrede (tekile) dayanmalıdır. İkincisi, Kur’ân’da da bu kelime çoğul anlamda geçer: { قَالَتْ } { الْأَعْرَابُ آمَنَّا } “Bedevîler «İnandık» dediler”⁶⁹⁶ Bu ayette “el-A‘rāb”, çoğul bir topluluğa hitaben geçer. Yani tek değil, bir grup insan kastedilir. Bu da çoğul olduğunu gösterir. Üçüncüsü, Arrânî’nin tenkîd ettiği görüş, “el-A‘rāb özel isimdir, çoğul kabul edilmez” şeklindedir. Ancak dilde alem bile olsa, lafzen çoğul olan bir kelimenin bir müfrede dayanması gerekir

Arrânî, cem-i teksir bahsinde, şârihlerin sıklıkla dile getirdiği “cemilerin ekseriyetle semâî olduğu ve semâî olmayan az sayıdaki cemi kelimenin dahi diğer cemi kelimelere tatbik edilmesi gerektiği” yönündeki mütalaanın isabetli olmadığını ileri sürmektedir.⁶⁹⁷ Zira ona göre, bir kelimenin çoğul formu, lafzî değişimi vasıtasıyla anlam alanının genişlemesine delalet ettiğinden, genel itibarıyla kıyas yoluyla kabul görmektedir. Ancak, bazı müstesna kalıpların ihtiva ettiği anlam derinliği, münhasıran işitilmîş ve nakledilmîş kullanımlara istinad etmekte olup semaîdir. Arrânî’nin, cem formlarının ekseriyetle kıyasa dayalı olduğunu, ancak bazı kalıpların sadece semâî (işitilmîş) olduğunu ileri sürmesi; klasik Arap dil biliminin sarf, kıyas ve semâ ilkelerine dayalı sistematik anlayışına uygundur. Arrânî bu yaklaşımıyla cem-i teksîr kalıplarını kıyasî ve semâî olarak ayırır ve kıyasın geçerli olduğu yerlerde genelleştirmeyi, semâî olan yerlerde ise sınırlamayı savunur. Onun bu görüşü Sîbeveyhî,⁶⁹⁸ el-Müberred,⁶⁹⁹ İbn Cinnî⁷⁰⁰ gibi otoritelerin sarf-kıyas dengesine uygun olduğu gibi, modern linguistikteki üretken morfoloji ve semantik fonksiyon teorileriyle de örtüşür. Bu sebeple Arrânî’nin

⁶⁹⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 478.

⁶⁹⁶ el-Hucurât - 49/14

⁶⁹⁷ Râdiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 2, s. 89.

⁶⁹⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2, s. 214 – 215.

⁶⁹⁹ el-Müberred, *el-Muktedab*, 2, s. 22 – 23.

⁷⁰⁰ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ’iş*, 2, s. 25.

bu görüşü, hem klasik hem modern dilbilim açısından sağlamdır.⁷⁰¹

Arrânî vakf konusunu açıklarken şöyle der: “Şârihlerin açıklamasına göre, "ثَلَاثَةٌ" (selâse) kelimesinin sonundaki ‘te’ harfî, bazı kelimelerle birleşirken ‘he’ gibi telaffuz edilmiştir. Ancak bu durumu, ‘vakıf (durak) hükmüne geçmiş bir vasl (birleştirme)’ olarak görmek doğru değildir.⁷⁰² Çünkü burada asıl belirleyici olan harflerin değişimi değil, harekedir. Bu yüzden müellif konuyu anlatırken ‘harekelenenler’ ifadesini kullanmıştır. Zira biz biliyoruz ki, harflerin değişimi vakıfla (durakla) olur.”⁷⁰³ Arrânî’nin bu yorumu yaparken dayandığı bilimsel ve linguistik gerekçeler, klasik Arap dili fonetik ve sarf (morfolojik) ilkelerine dayanır. O, burada dilsel ve fonetik olarak şunları savunmaktadır: "ثَلَاثَةٌ" gibi kelimelerdeki ‘te’ harfinin ‘he’ gibi okunması, vakfın doğal fonetik sonucudur. Bu durumu “vakıf hükmüne geçmiş vasl” olarak yorumlamak, sarf ve fonetik kurallarla çelişir. Doğru olan, hareke değişimine bağlı ses dönüşümü ile açıklamaktır. Onun bu görüşü klasik dilcilerde özellikle Sîbeveyhî’nin *el-Kitâb*’ında⁷⁰⁴ vakf ve hareke ilişkisini açıkladığı bölümlerle de uyumludur.

Arrânî imâle konusunda şöyle bir açıklama getirir: “Bazı dilbilimciler, Arapça’daki "إِلَى" (ilâ - -e, -a yönelme) harf-i cerinin elif harfinin, "إِلَيْكَ" (ileyke - sana) kelimesinde olduğu gibi ‘ye’ harfine dönüşerek imale (eğimli okuyuş) alacağını ileri sürmüşlerdir.⁷⁰⁵ Ancak bu görüş, temelsiz bir gerekçeye dayandığı için geçersizdir. Bu konuya ilişkin detaylı açıklamalar ilerleyen bölümlerde sunulacaktır.”⁷⁰⁶ Burada Arrânî "إِلَى" kelimesinde imâlenin caiz olmadığını savunurken dayandığı bilimsel ve linguistik gerekçeler, klasik Arap fonetiği ve kıraat prensipleri çerçevesindedir. O, "إِلَيْكَ" kelimesinde geçen “ye” harfinin, imâleye dayalı bir ses dönüşümü değil, zamir eki olduğuna işaret ederek, imâleye uygun fonetik ortamın olmadığını, gramer yapısının buna izin vermediğini, kıyasla değil sadece semâî olan yerlerde imâlenin caiz olduğunu, ve "إِلَى" gibi sabit edatların bu tür fonetik işlemlere konu edilemeyeceğini savunur. Onun bu yaklaşımı, hem nahiv hem sarf açısından yerinde bir değerlendirmedir ve klasik Arap dil otoritelerinin metodolojik sınırlarına uygundur. Bu görüşün neden doğru olduğuna dair temel dilbilimsel ve metodolojik gerekçeler şunlardır: Birincisi, Arapçada imâle (elifin ‘ye’leşmesi) sadece semâî örneklerde kabul edilir. Klasik dil otoriteleri imâleyi kurula bağlamaz, sadece rivayetle sabit olmuş kelimelerde uygular. "إِلَى" kelimesinde imâle yapıldığına dair hiçbir sahih semâî rivayet yoktur. İkincisi, "إِلَيْكَ"

⁷⁰¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 482

⁷⁰² Râdiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 2, s. 293.

⁷⁰³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 619.

⁷⁰⁴ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 241 - 245.

⁷⁰⁵ Râdiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 3/26

⁷⁰⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 2, s. 747.

kelimesindeki "ي" harfî, imâle değil, zamirdir. Bu harf sarfî bir yapı sonucu ortaya çıkar ve imâle yoluyla değil, gramer kurallarıyla gelir. Yani buradaki “ye” harfî, “elif”in eğrilip dönüşmesinden değil, kişiye aitlik zamirinden kaynaklanır. Üçüncüsü, "إِلَى" bir harf-i cerdir (yönelme edatı) ve Arap dilinde edatlar türetilemez, ek almaz ve onlara ses değişimi uygulanmaz. Bu nedenle imâle gibi fonetik değişimler, kelimenin türü gereği burada caiz değildir. Dördüncüsü, imâlenin gerçekleşmesi için genellikle gereken eliften önceki harfin kesreli olması ve eliften sonra gelen harfin de kesre veya “ye” benzeri olmasıdır. "إِلَى" kelimesindeyse eliften sonra gelen harf yoktur (son harftir) ve öncesindeki harf (ل) kesrelidir, ancak tek başına yeterli değildir. Ona göre de fonetik olarak “ye” sesine kayış” için uygun yapı oluşmaz. Beşincisi, yedi kıraat imamından hiçbirisi "إِلَى" kelimesinde imâle uygulamamıştır. Halbuki kıraat farklılıklarında imâle çok sık görülür (örnek: "مُوسَى" → "مُوسَى"). Bu da bu kelimenin semâî olarak sabit bir imâleye sahip olmadığını gösterir.

Arrânî, hemze konusunu açıklarken, müellifin "أَبُيُوبَ" (Ebû Eyyûb) örneği üzerinden iki kelimedeki harekelerin karşılıklı olarak birbirine aktarılabilceğini kastettiğini belirtir. Bu durumun "أَبُيُوبَ" kelimesinde görüldüğü gibi "ذُو مَرْهَمَ" (zû merhem) "قَاضُو بَيْكَ" (kâdî beyk) gibi birleşik ifadelerde de ortaya çıktığını ifade eder. "قَاضُو بَيْكَ" örneğinde ise “vav” harfî fethalandıktan sonra hemzenin hazfedildiğini ve izafet nedeniyle ‘nun’ harfinin düştüğünü açıklar. Hemzenin harekesinin “vav” harfine nakledildikten sonra hemzenin kendisinin de hazfedildiğini belirtir.⁷⁰⁷ Kitabı şerh eden bazı dilbilimcilerin, bu durumda harekenin harf değiştirdiğini (kalb) ve hemzenin hazfının, kendisine nakledilen harekeyi göstermek için olduğunu ileri sürdüklerini aktarır. Ancak Arrânî, bu görüşün hatalı olduğunu savunur. Zira ona göre, harekelerin harflere delalet etmesi durumu yalnızca illetli harflere özgüdür.⁷⁰⁸ Arrânî’nin "قَاضُو بَيْكَ" ve benzeri yapılarıdaki harekenin nakli ve hemzenin hazfı konusundaki yorumunda, hemze ile illetli harfler (vav, ye, elif) arasında ayırım yapması ve harekenin delalet ettiği harf türlerini sınırlaması, Arap dilinin fonetik ve morfolojik yapısına dayalı son derece yerinde bir tutumdur. O, bu meselede şunları esas alarak doğru bir linguistik değerlendirme yapmaktadır: Hemzenin harekesinin başka harfe delalet ettiği fikrinin illet harfleri dışında geçersiz olduğunu vurgular. İzafet, hazf ve hareke intikali gibi konuları birbirinden ayırır. Kalb, hazf ve hareke aktarımı gibi olayların sadece illet harflerinde geçerli olduğunu ispatlar. Hemzenin yapısı, onun bu tür dönüşümlere elverişli olmadığını gösterir. Bu da onun, Arapça’nın ses kurallarına, sarf yapısına ve

⁷⁰⁷ Radiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 3, s. 34.

⁷⁰⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 2, s. 757.

klasik dil mantığına uygun hareket ettiğini ortaya koyar. Onun bu görüşünün temel Arapça gramer kaynaklarında açık dayanakları vardır. Bu görüş, özellikle Sîbeveyhî,⁷⁰⁹ el-Müberred,⁷¹⁰ İbn Cinnî,⁷¹¹ Zemahşerî⁷¹² ve İbn Yaîş⁷¹³ gibi dil otoritelerinin eserlerinde desteklenmiştir.

5.2. es-Seyyid Rüknuddîn Hasen b. Şerefşâh Esterâbâdî'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* adlı eserinde, kendisinden önce *Şâfiye*'ye şerh yazan es-Seyyid Rüknuddîn Hasen b. Muhammed b. Şerefşâh'ın⁷¹⁴ (ö. 715/1315) bazı nakillerini aktarmış ve birçok noktada onun görüşlerine eleştirel yaklaşımlar sergileyerek i'tirâzlarda bulunmuştur. Bu karşı çıkışlardan birini tasrifin tanımı bağlamında örneklendirebiliriz:

Arrânî, tasrifin tanımını şerh ederken, bazı şârihlerin müellifin “kelimenin yapısı” ifadesi yerine “kelimenin yapısının durumları” demesinin tanımı daha kapsamlı kılmaya yönelik bir tercih olduğunu ileri sürdüklerini belirtir.⁷¹⁵ Ancak o bu açıklamaya katılmamakta ve bunun yeterli olmadığını savunmaktadır. Ona göre, yapının değişim hallerinin lafzın güzelleşmesi ve anlamın derinleşmesi amacını taşıdığı, izahtan varestedir. Bununla birlikte, “kelimenin yapısı” denildiğinde kelimeyi oluşturan harfler ile onların hareketli veya sükunlu oluşlarının kastedildiği açıktır. Bu bağlamda sarf ilmî, kelimenin yapısının çeşitli durumlarını inceleyen bir disiplin olarak tanımlanabilir. Dikkatli bir değerlendirme yapıldığında, sarf hükümlerinin bir kısmının hallere, bir kısmının ise yapılaraya göre ayrı ayrı kategorize edilmediği, aksine her ikisinin iç içe olduğu görülecektir. Şayet şârihlerin iddia ettiği gibi bir ayırım söz konusu olursa, bu durum sarf hükümlerinin bölünmesine yol açar ki, bunun da mantıken tutarsız olduğu aşîkardır.⁷¹⁶ Arrânî'nin, “tasrif” in tanımında “kelimenin yapısının durumları” ifadesini

⁷⁰⁹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 210 - 212.

⁷¹⁰ el-Müberred, *el-Mukteḍab*, 2, s. 56 - 58.

⁷¹¹ İbn Cinnî el-Mevsîlî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, 1, s. 325 - 330.

⁷¹² ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî 'ilmî'l-'Arabîyye*, 123 - 125.

⁷¹³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2, s. 321 - 322.

⁷¹⁴ es-Seyyid Rüknuddîn Hasen (b. Muhammed) b. Şerefşâhın, Esterâbâdî nisbesinden Esterâbâd'da doğduğu ve otuz yaşlarında Merâğa'ya giderek dönemin en büyük filozof ve âlimi Nasîrüddîn-i Tûsî'den ders almaya başladığı bilinmektedir. Üstün kabiliyeti ve zekâsı sayesinde Tûsî'nin gözde öğrencileri arasında yer aldı ve ondan birçok sahada tahsil gördü. 672'de (1273-74) Merâğa'dan ayrılarak Bağdat'a giden Tûsî bu öğrencisini de yanında götürdü. Hocasının aynı yılda vefat etmesi üzerine Musul'a yerleşen Hasan b. Şerefşâh buradaki Nûriyye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Büyük ihtimalle Musul'da, zayıf bir rivayete göre de yetmiş veya seksen yaşlarında Tebriz'de vefat eden Hasan b. Şerefşâh'ın ölüm tarihi olarak 715 (1315) yılı yanında 717 (1317) ve 718 (1318) yılları da zikredilir. Onun İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı nahiv kitabına üç şerhi, yine aynı müellifin eş-Şâfiye adlı sarf kitabıyla *Uşûlü'd-din*'ine, Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sine, Gazzâlî'nin *Kavâ'idü'l-'Akâ'id*'ine, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin felsefi-kelâmî mahiyetteki *Tecridü'l-'İ'tikâd*'ına, Sirâceddin el-Urmevî'nin *Meḫâli'u'l-Envâr*'ına yazdığı şerhleri vardır. (es-Süyûtî, *Buḡyetü'l-Vu'ât fî Tabâkâti'l-Luḡaviyyîn ve'n-Nühât*, 1, s. 521 - 522)

⁷¹⁵ es-Seyyid Rüknuddîn Hasen b. Şerefşâh Esterâbâdî, *Şerhi's-Şâfiye*, Cilt 1, thk. Abdulkasud Muhammed Abdulkasud, er-Riyad: Mektebetü Segafetu Diniyye, 1425/2004, s. 166-167.

⁷¹⁶ el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 145 -146.

tercih etmeyip doğrudan “kelimenin yapısı” ifadesinde ısrar etmesi, linguistik açıdan sağlam temellere dayanmaktadır. Nitekim, klasik Arap gramerinde sarf, “el-bahsu fî hey’âti’l-kelim” yani “kelimenin yapısı ile ilgilenen bir ilim” olarak tanımlanır. Bu tanıma göre sarf, kelimenin kök harfleri (fâ, ayn, lâm) üzerine eklenen harfler, hareke düzeni, zaid/nakıs unsurlar gibi yapısal öğeleri inceler. “Yapının halleri” gibi daha soyut ve ikincil bir tabir ise tanımın özünü dağıtmakta, kelimenin biçimsel/topolojik özüne odaklanmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, klasik Arap ilim geleneğinde, tanımlar en kısa ifadeyle en kapsamlı anlamı vermek üzere düzenlenir. Bu bağlamda “yapı” kelimenin şekli, biçimi, terkibi, “durumlar” ise yapıya tâbi yan etkiler mânâsına gelmektedir. Arrânî, burada “kelimenin yapısı” diyerek daha özlü, daha sahih ve daha teknik bir çerçeve çizmektedir. Bu yönüyle, onun yaklaşımı, klasik dilciliğin analitik ve disiplinler karakterine sadık kalırken, mantıki tutarlılık ve tanım bütünlüğü gibi temel usûl prensiplerine de uygundur.

Arrânî, sahih ve mu’tel fiiller konusunda, bazı şârihlerin müellifin “zû selâse” ifadesini açıklarken, orta harfî illetli olan fiillerin (ecvef) mazi formlarının üç harfli olduğunu belirtir. Bu durumun ancak muhatap için kullanılan harekeli (müteharrik) (te), mütekellim için (tü) ve muhataba için (ti) zamirlerinin fiile bitişmesiyle gerçekleştiğini iddia etmelerine karşı çıkar.⁷¹⁷ Arrânî’ye göre bu görüş yanlıştır. Zira bu tür fiillerin mazi formu aslında iki harften oluşur ve bunlara bitişen “te” fâil zamiridir (tâ-i fa’iliye). Bu durumda ortaya çıkan yapı, fiil ve fâilden müteşekkil bir cümledir ve artık mücerret bir mazi fiil olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla, bu tür bir yapı mürekkep bir cümledir ve her bir unsuru (fiil ve zamir) müstakil olarak incelenmelidir.⁷¹⁸ Arrânî’nin bu konuda benimsediği yaklaşım, Arap dilinde fiil-zamir birleşimlerinin morfolojik değil, sentaktik (nahvî) birer yapı oluşturduğu yönündeki klasik dilci anlayışa dayanmaktadır. Arrânî’ye göre, mazi fiile bitişen “ت، ت، ت” gibi şahıs ekleri (ta-i fâiliye), fiilin kök yapısına dâhil değildir. Bunlar birer fâil zamiridir ve fiille birleşerek mürekkep (bileşik) bir yapı oluşturur. Buradaki “فُلْتُ” bir kelime değil, fiil + failden oluşmuş bir cümledir. Fîl formu olan “فُلْ” sadece iki harflidir (kâf ve lâm). Zamir sonradan nahvî bağlamla ilişkilidir, sarfî köke dâhil değildir. Nitekim, Sîbeveyhî⁷¹⁹ gibi birçok mütekaddim alim mazi fiillerin kıyasını yaparken “fa’ala” kalıbını esas alır ve bu kalıpta fiil kökünü üç harfli olarak inceler ve fiile eklenen şahıs zamirleri kıyasın dışında tutarak, söz diziminde fâil olarak kabul eder, onları sarf açısından fiilin yapı bileşeni saymazlar. Şârihlerin, “فُلْتُ” gibi yapılara “üç harfli fiil” demesi, sarfî kıyas

⁷¹⁷ es-Seyyid Rüknuddîn Esterâbâdî, *Şerhü’ş-Şâfiye*, 1, s. 198.

⁷¹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 196.

⁷¹⁹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 1, s. 75.

yerine nahvî bağlantıyı karıştırmaları anlamına gelir. Bu açıklamalar doğrultusunda, Arrânî'nin bu şârihlere muhalefeti hem klasik dil anlayışı hem de modern linguistik açısından tutarlı, sahih ve sistematik bir yaklaşımı temsil eder.

Arrânî, mücerret rubaî (dört harfli köke sahip) isimlerin yapılarını şerh ederken, bazı dilbilimcilerin "جُنْدَلٌ" ve "عَلْبُطٌ" (cendel: iri taş; ulebit: gözü kara, iri, kaba adam) gibi kelimelerin kullanımlarının nadir olduğunu ileri sürmelerini⁷²⁰ eleştirir. Arrânî'ye göre bu görüş yanlıştır, zira bu türden kelimelerin örnekleri sayılamayacak kadar çoktur. Metin müellifinin bu kelimeleri örnek olarak vermesi de onların yaygınlığına işaret etmektedir. Nitekim bu tür rubâî mücerred kelimeler Arap şiirinde, bedevî lehçelerinde ve klasik metinlerde tevatür derecesinde işitilmiştir. "جُنْدَلٌ" (iri taş) ve "عَلْبُطٌ" (gözü kara, iri adam) gibi örneklerin yanında, "حَزْغٌ", "سَلْجَمٌ", "زَعْبُوطٌ" gibi çok sayıda benzer yapılar da vardır. Bu da kelimelerin tekil örnek olmaktan çıkıp, bir kalıp ve kök zenginliği oluşturduğunu gösterir.⁷²¹ Arrânî bununla birlikte, bu tür kelimelerin فَعْلٌ، فَعْلُوطٌ، فَعْلُوطٌ، فَعْلُوطٌ gibi belli kalıplar içinde geldiğine dikkat çekerek, bu kalıpların dört harfli köklere özgü kalıplar olduğunu, anlamı taşıma işlevlerinin sabit olduğunu ve bu kelimelerin istisnâî ya da anomalik değil, istikrarlı kalıp örnekleri olduğunu bildirir. Ona göre bu kelimelerin yapısı açık ve şeffaftır, dört harfli, kökü belli, kalıbı kıyas edilebilir kelimelerdir. Onların kullanım yeri bellidir ve kurallarla çelişmezler. Fîil olmayan rubâîler, Arapça'da zaten daha azdır; ama isim olarak bu tür yapıların varlığı olağandır. Arrânî, nahiv ve sarf ilmînde sadece kuramsal değil, gözlemsel (istiqrâî) veriye dayanır ve bu da onun dilbilime yaklaşımında deskriptif (betimleyici) bir yön izlediğini gösterir. Nitekim Arrânî'ye göre dilde örnekleri görülen yapılar nadir değil, kullanımdadır ve kuralları kullanım dışı bırakmak yerine kullanıma göre yorumlamak gerekir.

Arrânî, fiil yapılarının anlamları konusunu açıklarken ise, bazı şârihler, "رَحْبَتْ بِكْ" (rahubet bike - sana geniş gelsin/ferahlayasın) ifadesinin nadir kullanıldığını söylerler.⁷²² Oysa bu kelime çokça kullanılmakta olmasından dolayı kısaltma amacıyla cer harfî olan 'ب' (bi-)nin hafzedildiğini (رَحْبَتْكْ - rahubetke şeklinde) ve fiilin aslen müteaddî değil lazım (nesne almayan) bir fiil olduğunu iddia etmelerini çeşitli yönlerden geçersiz bulur. Öncelikle, eğer durum böyle olsaydı, müellif bu kullanımı şâz (kural dışı) olarak nitelendirmezdi. İkinci olarak, müellifin bu ifade hakkındaki soruya verdiği cevap, fiilin müteaddî (nesne alan) olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak, cer harfî hafzedildikten sonra anlamının takdirene var kabul edilmesi, fiilin müteaddî olduğunu gösterir. Dördüncü olarak ise, bu takdirle fiilin şâz olması, hafze

⁷²⁰ es-Seyyid Rüknuddîn Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 1, s. 223.

⁷²¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 222.

⁷²² es-Seyyid Rüknuddîn Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 1, s. 245.

işaret eder; fiilin lazım olmasına değil.⁷²³ Arrânî'nin "رَحَبْتُ بِكَ" ifadesinin analizinde müteaddilik ve cer harfinin hazfı meselesine dair ortaya koyduğu gerekçeler, klasik Arap dili kuramlarına uygundur. Ona göre, bir kullanım yaygınsa, o kullanım şâz (nadir, kural dışı) sayılamaz. Bazı şârihlerin, "رَحَبْتُ بِكَ" ifadesinin nadir olduğunu söylemeleri, müellife göre hatalıdır; çünkü bu kullanım şiirde, nesirde, duada ve örfi söylemde bolca geçmektedir. Dolayısıyla bu kullanım, semâî bir delil olup, dilin doğal parçasıdır ve semâî olan bir şey, kural dışı değil, kural koyucudur. O, bu ifadeyi yorumlarken, "رَحَبْتُ" fiilinin bir şeye yöneldiğini ve bu yüzden de bir mef'ul (nesne) gerektirdiğini belirtmiştir. Burada "بِكَ" (sana) ifadesi, mef'ulün başına harf-i cer getirilerek yapılmış halidir. Bu da, Arapça'da sıkça görülen bir durumdur. Bununla birlikte harf-i cerin hazfıyla ortaya çıkan yapı hâlâ müteaddîdir. Yani fiilin "lâzım" veya "müteaddî" oluşu, mef'ulün lafzen var olup olmamasına göre değil, fiilin anlam ilişkisine göre belirlenir. Arrânî'nin şu sözü bu noktayı netleştirir: "Şayet fiil lazım olsaydı, mef'ûl (بك) aslen getirilmezdi, sonradan hazfedilmîş de olmazdı." "رَحَبْتُ" fiilinin anlamı, bir şeyi kapsamak, genişlemek, rahatlık vermek gibi anlamlar taşır. Bu tür anlamlar doğal olarak bir nesneye yönelme taşır (مفعول). Bu yönelme ya doğrudan yapılır (مفعول به) → رَحَبْتُ ya da harf-i cer ile dolaylı yapılır (جاء ومجرور) → رَحَبْتُ بِكَ. Buradan da anlaşılacağı gibi, Arrânî'nin görüşü hem klasik gramer prensipleriyle hem de lugavî kullanım mantığıyla tutarlıdır. Müteaddî fiillerde harf-i cerin hazfı, lafzî bir tasarruftur; fiilin mahiyetini değiştirmez. Bu, nahiv ve sarf ilmînde genel kabul görmüş bir ilkedir.

Arrânî, *eş-Şâfiye* şerhlerine yönelik eleştirel yaklaşımlarını farklı dilbilgisi konuları üzerinden örneklendirmektedir. Fiil yapıları bağlamında, müellifin "tekrar yapılan ameller için kullanılır" ifadesini yorumlayan Arrânî, "تَفَعَّلَ" kalıbındaki fiillerin bu anlamı içerdiğini belirtir. Ona göre bu kalıp, failin meful üzerinde fiilin kökeninden gelen bir hareketle tekrar tekrar eylemde bulunmasını ifade eder "تَجَرَّعْتُهُ" örneği üzerinden, bu kalıbın bir şeyi yudum yudum içme anlamını nasıl kattığını açıklar. Arrânî, bazı şârihlerin "تَفَعَّلَ" kalıbındaki fiillerin ardı sıra ortaya çıkma⁷²⁴ anlamı taşıdığı yönündeki görüşünü ise reddeder. Çünkü bir fiilin ortaya çıkması failin onu devamlı yapması ile olur.⁷²⁵ Arrânî'nin "تَفَعَّلَ" kalıbını "tekrarlanan fiil" anlamında yorumlayıp, bazı şârihlerin "ardı sıra ortaya çıkma" şeklindeki açıklamasına karşı çıkması; onun fiil kalıplarının anlam fonksiyonlarını klasik sarf teorisi çerçevesinde yorumladığını göstermektedir. Bu yaklaşımını da belirli linguistik gerekçelere dayandırmaktadır. Nitekim klasik sarf anlayışına göre, "تَفَعَّلَ" kalıbı hem yapısı hem de

⁷²³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 260.

⁷²⁴ es-Seyyid Rüküddin Esterâbâdî, *Şerhü 'ş- Şâfiye*, 1, s. 261.

⁷²⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1/285.

ses ritmi bakımından bir fiilin tekrar/yoğun yapılması anlamı taşır. Bu kalıp genellikle, مُبَالَغَةً (abartı), تَجَرَّعَ (yavaş yavaş, yudum yudum içmek), تَكَرَّرَ (tekrar), تَعَلَّمَ (öğrenmeye çalışmak, sürekli öğrenmek), تَكَلَّفَ (zahmetli yapma), تَغَيَّرَ (gitgide değişmek) anlamlarını içerir. Bu kullanım örnekleri, fiilin zamânâ yayılmış/tekrarlı olduğunu gösterir. Bu da Arrânî'nin "eylemin ard arda ve süreklilik içinde gerçekleşmesi" vurgusunu destekler. Ona göre, "تَفَعَّلَ" kalıbındaki fiil, kendi kök anlamının belirli bir şekilde genişletilmesidir. Bu genişleme, failin mef'ul üzerinde köke ait fiili tekrar yapması anlamında yorumlanmalıdır. Bazı şârihler, "تَفَعَّلَ" kalıbını "fiilin kendiliğinden veya ardı sıra ortaya çıkması" anlamında yorumlamışlardır. Arrânî, bu görüşe şu gerekçeyle karşı çıkar: "Fiilin ortaya çıkması için, failin onu tekrarlaması gerekir. Eğer tekrar yoksa, 'ortaya çıkma' diye bir anlam da dil açısından tutarlı değildir." Yani süreklilik olmadan 'zuhur' (ortaya çıkma) açıklaması anlam olarak zayıftır. Fiil semantiği açısından ortaya çıkmak, ya bir doğal süreç (infî'âl) ya da sürekli tekrarın ürünü olabilir. "تَفَعَّلَ" kalıbı ise failin etkin olduğu yapay bir kalıptır, yani doğal zuhurla değil, kasdî eylemle ilgilidir. Bununla birlikte Sîbeveyhî,⁷²⁶ el-Müberred,⁷²⁷ ve İbn Cinnî⁷²⁸ gibi dil otoriteleri de, "تَفَعَّلَ" kalıbının tekrar, tekellüf, yoğunluk ve süreklilik anlamlarını içerdiğini belirtmişlerdir. Bu kaynaklar, klasik Arap gramerinde fiil kalıplarının anlam fonksiyonu (وظائف الصيغ) açısından incelenmesinde "تَفَعَّلَ" kalıbının güçlü anlam taşıdığını; lafzî yapının semantik yükünü belirlediğini net biçimde ortaya koyar. Arrânî'nin bu görüşü de, bu otoritelerin çizgisiyle uyum içindedir.

Mimli masdarlar konusuna değinen Arrânî "الْمَيْسُورُ" ve "الْمُعْسُورُ" kelimelerinin "içerisinde kolaylık olan zaman" ve "içerisinde zorluk olan zaman" anlamlarını taşıdığını yönündeki şârih görüşünü⁷²⁹ eleştirir. Bu eleştirisini, böyle bir anlamlandırmayı yapan herhangi bir dilbilimcinin bulunmadığı iddiasına dayandırır.⁷³⁰ Arrânî'nin "الْمَيْسُورُ" ve "الْمُعْسُورُ" kelimelerinin "kolaylık/zorluk zamanı" anlamında yorumlanmasını reddetmesinin bilimsel ve linguistik gerekçesi, Arap gramerindeki "mimli masdar" (المصدر الميمي) kuralları ile yakından ilişkilidir. Nitekim Arap dilinde "مَفْعَلٌ" veya "مَفْعُلٌ" kalıbında gelen mimli masdarlar, genellikle yer (mekân) "مَسْجِدٌ" (secde edilen yer), zaman "مَطْلَعٌ" (doğulan zaman) ve eylem (nadiren) anlamında kullanılır. Ancak bu anlamların hangisinin geçerli olacağı, kök fiil, bağlam ve semâî delil ile belirlenir. Arrânî burada "يَسَّرَ" (kolay oldu) ve "عَسَّرَ" (zor oldu) fiillerinden türetilmiş olan "مَيْسُورٌ" ve "مُعْسُورٌ" kelimelerinde zaman anlamına dair hiçbir semâî örnek veya dilci görüşünün

⁷²⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 130.

⁷²⁷ el-Müberred, *el-Muktedab*, 2, s. 60.

⁷²⁸ İbn Cinnî el-Mevsîlî, *el-Haşâ'îş*, 2, s. 159 – 160.

⁷²⁹ es-Seyyid Rüküddîn Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 1, s. 304.

⁷³⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 339

bulunmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte "يَسَرَ" ve "عَسَرَ" fiilleri genellikle lâzım fiillerdir, bu nedenle bunlardan türeyen mimli masdarların zaman anlamına gelmesi için semâî bir örnek gerekir. Ancak böyle bir kullanım ne Sîbeveyhî, ne el-Müberred, ne de İbn Cinnî gibi otoriteler tarafından zikredilmemiştir. Arrânî, bu tür anlamları bağlama göre uydurmanın, klasik gramer anlayışına aykırı olduğunu savunur. Zira kelimelere yeni anlamlar yüklenmesi ya semâî ya da kıyâsî olmalıdır. Bu iki yöntemden hiçbirisiyle desteklenmeyen bir yorum, şârihin kendi içtihamı olup, dil otoritelerinin beyanlarına dayanmaz. Arrânî'ye göre, kelimenin asıl anlamının dışına çıkılarak, “zaman” anlamı verilmesi, “lafzın semantik sahasını aşan ve lügat dışı yorumlara kapı aralayan keyfiliktir.” Bu, nahiv ve sarf kaidelerine aykırıdır ve hem lügatî hem de kıyasî delil yokluğu nedeniyle bilimsel temele dayanmaz.

Arrânî, *Şâfiye* şerhlerine yönelik eleştirel incelemelerine ism-i tasğîr, ism-i mensub ve iltika-i sakineyn konuları üzerinden devam etmektedir.

İsm-i tasğîr bağlamında Arrânî, şârihlerin "عَطَاءٌ" kelimesinin küçültülmüş şekli olan "عُطِيَ" kelimesinin ref ve cer hallerinde kesreli olacağı yönündeki görüşünü reddeder.⁷³¹ Bu reddiyesini, Zeccâc ve Ebû Amr gibi dilbilimciler tarafından bu tür isimlerde i'lâl durumunun söz konusu olmadığı yönündeki argümanına dayandırır ve dolayısıyla ref halinde de kelimenin kesreli olabileceğini ileri sürer. Bu 'Arrânî ⁷³² görüşü güçlü nahvî ve sarfî gerekçelere dayanır. Nitekim "عُطِيَ", tasğîr kalıbı olan "فُعِلَ" ölçüsünde gelmiştir. Bu kalıpta sonu ye ile biten bir cerîd (şeddeli) yapı vardır ve bu kalıbın aslındandır, yani yapıya aittir. Arrânî'ye göre bu kelimedeyi meydana gelen ye harfinin mebni (yapıdan gelen) oluşu, onun i'lâl (illet harfine bağlı olarak hareke değişimi) işlemine tabi tutulamayacağını gösterir. Şârihler, bu tür tasğîr yapılarda (özellikle "عُطِيَ" gibi) ref ve cer hallerinde, son harfin fethalı olması gerektiğini söylemişlerdir. Bunun sebebi olarak da kelimenin aslı olan "عَطَاءٌ" kelimesindeki hemze ve elif'in i'lâl edilmîş olduğunu ileri sürerler. Ancak Arrânî, burada kelimenin tasğîr yapılmasıyla artık asıl kelimenin illetli yapısının devre dışı kaldığını savunur. Çünkü tasğîr, yeni bir kalıp ve yeni bir morfolojik yapı üretir, yeni yapı, yeni kaidelere tabidir ve bu yüzden asıl kelimenin i'lâl durumu, tasğîr kelimesini etkilemez. O, burada Zeccâc ve Ebû Amr b. el-Alâ gibi otoritelere dayanır. Bu iki dil âlimi de bu tür tasğîr edilmîş kelimelerde ref halinde kesreli okunabileceğini, mebni harfler üzerine kıyasla ref, nasb, cer yapılabileceğini, ve bu durumun i'lâl ile ilgisi olmadığını savunmuşlardır. Arrânî'nin bu yaklaşımı, klasik sarf anlayışındaki “kalıbın sabitliği” ve “yapının

⁷³¹ es-Seyyid Rûknüddîn Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 1, s. 340.

⁷³² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 385 – 386.

korunması” esasına dayanır. Yani bir kelime tasğîr yapıldığında artık tasğîr kalıbının özellikleri geçerli olur ve eski kökteki illet, tasğîr kalıbının hareketlerini veya yapısını etkilemez.

Yine ism-i tasğîr konusunu ele alan Arrânî, şârihlerin "إِنْسَانٌ" kelimesinin ism-i tasğîr/küçültme vezninin kıyas yoluyla "أَنْيَسَانٌ" şeklinde olması gerektiği yönündeki iddiasını da eleştirir.⁷³³ Şârihlerin bu kıyasta kelimeye elifin varlığını varsaydıklarını belirten Arrânî, yaygın kabul gören görüşün bu kelimenin kıyasının elifin “ye”ye dönüşmesi şeklinde olduğunu ifade eder. Onun "إِنْسَانٌ" kelimesinin ism-i tasğîr (küçültme) şeklinin "أَنْيَسَانٌ" değil de "أَنْيَيْسٌ" olması gerektiğine dair bu görüşü, sağlam sarfî (morfolojik) ve linguistik gerekçelere dayanmaktadır.⁷³⁴ Arrânî’nin yaklaşımı, klasik sarf kurallarına uygun olarak "إِنْسَانٌ" kelimesinin aslında üç köklü harf olan ع-ن-س ten değil; nûn-sîn-ye (ن-س-ي) kökünden türediği kabulüne dayanır. Bu durumda kelimenin aslında "إنسيان" gibi olduğu, elif’in burada aslında düşmüş bir “ye” harfinin yerine geldiği kabul edilir. Bu, klasik Arap dilciliğinde “mahzuf harf” kavramına girer. Özellikle son harfî illetli olan kelimelerde (mu’tel lâmi’l-fi’l), bu tür dönüşümler sık görülür. "إِنْسَانٌ" kelimesindeki elif, aslî değil ibdâl yoluyla gelmiş bir harf olduğundan, tasğîrde dikkate alınmaması gerekir. Bu nedenle tasğîrde elifin değil, onun aslı olan yenin esas alınması gerekir. Dolayısıyla "أَنْيَسَانٌ" yerine, "أَنْيَيْسٌ" gibi bir yapı daha doğrudur. Arrânî bu görüşüyle; Sibeveyhî,⁷³⁵ el-Müberred⁷³⁶ ve İbn Cinnî⁷³⁷ gibi dilcilere dayanarak tasğîr yapılırken kelimenin aslî yapısına (el-hurûf el-asliyye) dönülmesi gerektiğini savunur. Bu usûl, özellikle illetli (mu’tel) kelimelerde çok önemlidir. Şârihler elif harfini asli gibi kabul edip kıyas yapmışlardır. Ancak Arrânî, elifin burada asli değil yedek olduğunu, esas kökün “ye” olduğunu hatırlatarak, kıyasın bu şekilde olamayacağını savunmuştur. Arrânî’nin yaklaşımına göre, bu kelimenin küçültülmüş şekli semâî (işitilmîş) değilse bile kıyasen yapılacaksa doğru kıyas, aslî yapıya dayanmak zorundadır.

İsm-i mensub konusuna gelindiğinde Arrânî, şârihlerin "ذَاتٌ" kelimesinin ism-i mensubunun "ذَاتِيٌّ" değil "ذَوِيٌّ" olduğu yönündeki görüşünü yanlış bulur.⁷³⁸ Ona göre kıyasa uygun olan, “vav” harfinin hazfedilmesidir.⁷³⁹ Arrânî’nin "ذَاتٌ" kelimesinin ism-i mensubu bağlamında "ذَاتِيٌّ" değil de "ذَوِيٌّ" şeklinde ifade edilmesini eleştirip bunun

⁷³³ es-Seyyid Rûknüddin Esterâbâdî, *Şerhi’s- Şâfiye*, 1, s. 358.

⁷³⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 411.

⁷³⁵ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4, s. 178 – 179.

⁷³⁶ el-Müberred, *el-Mukteḍab*, 2, s. 95 - 96.

⁷³⁷ İbn Cinnî el-Mevsîlî, *el-Ḥaşâ’iş*, 1, s. 141.

⁷³⁸ es-Seyyid Rûknüddin Esterâbâdî, *Şerhi’s- Şâfiye*, 1/414.

⁷³⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’s-Şâfiye*, 1, s. 472

yerine kıyasa uygun olarak “vav” harfinin hazfedilmesi gerektiğini savunması, onun sarf ilmîndeki kıyas, asli harflerin korunması ve zait harflerin hazfî gibi temel dilbilimsel ilkeleri öncelediğini göstermektedir. O, Arap gramerinde kelime türetiminde esas alınan kıyas prensibini merkeze alarak "ذَاتٌ" kelimesinin türediği kök (ذ و ت) bakımından zait bir vav harfî içerdiği için, bu harfin mensub nisbesinde hazfedilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu durumda kıyasa göre "ذَاتِي" şekli tercih edilmelidir, çünkü vav hazfedilmîştir. Sarf ilmînde, zait harflerin (fazladan gelen harfler) türetmelerde mümkün olduğunca hazfedilmesi gerektiği kabul edilir. "ذَوِي" formu, hem zait harfî korumakta hem de lafızda ağırlığa ve fonetik zorluğa neden olmaktadır. Arrânî ise, lafız – kıyas dengesi açısından vav harfinin düşürülmesini savunur ve "ذَوِي" şeklindeki yapının, kelimenin fonetik akışını bozan, ağır ve alışılmadık bir form ortaya koyduğunu söyler. O, genellikle lafzî sadelik ve ses uyumu ilkesini öncelediği için bu gibi yapay ve zorlayıcı türetmeleri reddeder. İsm-i mensub yapılırken genellikle kelimenin asli yapısı korunarak "-ي" eki getirilir. Bu bağlamda "ذَاتٌ" kelimesinden "ذَاتِي" şeklindeki yapı, yerleşik sarf kaidelerine ve diğer benzer örneklerle de uygunluk arz eder. "ذَوِي" ise kıyasa aykırı, şâz bir kullanım olur. Arrânî, "ذَوِي" şeklinin ne şiirlerde ne de muteber semâî metinlerde geçmediğini, bu şeklin işitilmemiş bir kullanım olduğunu vurgular. Dolayısıyla kıyasa aykırı ve semâî delilden yoksun olan bu formun terk edilmesi gerektiğini ileri sürer.

İltika-i sakineyn bahsinde ise Arrânî, şârihlerin "خَف" fiilinde elifin, "إِخْشَوُا" fiilinde vavın ve "إِخْشِي" fiilinde yê'nin hazfedildiği⁷⁴⁰ yönündeki açıklamalarını eleştirir. Özellikle "إِخْشَوُا" fiilinin yê'li değil vâv'lı olduğunu belirterek bu yöndeki şârih görüşünün hatalı olduğunu savunur.⁷⁴¹ Arrânî'nin iltikâ'-i sâkineyn (iki sakin harfın yan yana gelmesi) konusundaki bu değerlendirmesi, onun harflerin aslîliği, sarfî köken bilgisi, lafız-anlam uyumu ve kıyasa sadakat gibi temel dilbilimsel prensiplere sıkı sıkıya bağlı kaldığını göstermektedir. Onun "إِخْشَوُا" fiilinin yapısı hakkında şârihlerin yaptığı “ye’li (إِخْشَوُا)” bir fiil gibi düşünme hatasını düzeltmesi, bu bağlamda önemlidir. Arrânî’ye göre "إِخْشَوُا" fiili, kökü خ ش ي olan "خَشِي" fiilinden değil, خ ش و olan "خَشِي" fiilinin vav’lı türevidir. Şârihler, fiilin kökünü yanlış belirlemiş ve “ye” ile biten bir filmiş gibi değerlendirmiştir. Arrânî ise doğru kökün "خ ش و" olduğunu vurgulamakta, bu nedenle fiilin sonundaki harf vav olduğunu savunmaktadır. Bu, sarf ilmînde kök ta’yînin ne kadar hayati olduğunu ortaya koyar. Sarf kaidesine göre iki sakin harf bir araya geldiğinde ya ilk harf harekelenir, ya da aralarından biri hazfedilir. Burada,

⁷⁴⁰ es-Seyyid Rüknuddin Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 1, s. 490.

⁷⁴¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 472.

şârihler “ye” harfî hazfedildi” demiştir. Ancak Arrânî’ye göre hazfedilen vav harfidir çünkü fiilin aslî harflerinden biri vav’dır, ye değildir. Bu durumda "إِخْشَوْا" formu, emrin çoğuludur ve sonundaki vav zamir değil, fiilin aslî harfidir. Zamirden önceki harf sükûnlu olduğu için iltikâ’ oluşmuş, bu da asıl harf olan vav’ın hazfîni zorunlu kılmıştır. Bazı şârihler, kelimedeki vav’ı zamir sanıp, onun hazfedildiğini düşünmüştür. Oysa Arrânî’ye göre, zamir olan "واو الجماعة" (çoğul erkek zamiri) sonda bulunur, hazfedilen ise fiilin üçüncü harfî olan aslî vav’dır. Bu, gramer analizinde harfîn görevini ve kaynağını doğru ta’yîn etmenin önemini gösterir. Arrânî, "إِخْشَوْا" gibi emir fiillerin Arapçada birçok örneğinin bulunduğunu ve bu tür yapılarda son harf aslî vav olduğunda hazfîn söz konusu olduğunu dile getirir. Yani bu sadece bu kelimeye özel bir durum değil, kıyasî ve yaygın bir türetme biçimidir. Bu da görüşünü yalnız bir örneğe değil, kurallı sarfî yapıların genel işleyişine dayandırdığını gösterir.

Arrânî, vakf tanımını ele alırken, bazı şârihlerin "جَاءَ زَيْدٌ" (Zeyd geldi) örneğinde olduğu gibi, harekelenmiş bir kelimenin kendisinden sonraki kelimeyle ilişkisinin kesilmesi⁷⁴² durumunu vakf olarak tanımlamalarına karşı çıkar. Arrânî’ye göre bu tanım açık bir yanılgıdır. Vakf, birbirini takip eden iki ayrı kelimenin, birinci kelimenin hareke, tenvin, mücerret tenvin, mücerret hareke veya tenvinin kendi cinsinden bir hareke ile ikinci kelimedenden ayrılmasıdır. Bu tanım, vakfın yalnızca harekenin kesilmesiyle değil, aynı zamanda tenvin ve çeşitli hareke türleriyle de gerçekleşebileceğini vurgulayarak, şârihlerin eksik tanımını tashih etmektedir.⁷⁴³ Arrânî’nin vakf (duraklama) tanımı konusundaki bu yaklaşımı, onun gramer kurallarını yalnızca lafzî düzeyde değil, fonetik, morfolojik ve sentaktik bağlamda ele aldığını ve klasik tanımlara derinlik kazandırma çabası içinde olduğunu gösterir. Ona göre, vakfî sadece “harekenin kesilmesi” olarak tanımlamanın eksik ve yüzeyseldir. Zira vakf, sadece bir kelimenin sesli bir şekilde sonlanmaması (yani harekesiz okunması) değil, aynı zamanda tenvinin düşmesi, tenvinin kendi türünden bir harekeye dönüşmesi, aslında harekeli olan bir kelimenin sükûnla okunması ve i’râbın fonetik olarak ortadan kalkması gibi çok katmanlı bir süreci ifade eder. Bu yorum, nahiv ve kıraat ilmi açısından daha kapsamlı ve isabetlidir. Şârihlerin verdiği "جَاءَ زَيْدٌ" örneğinde “Zeyd” kelimesinin sonunda yer alan zammeli hareke, cümle normal akışındaki i’râbî (ref) işaretidir. Bu hâliyle vakf söz konusu değildir, çünkü bu durumda i’râb hâlâ mevcuttur ve lafız duraklamaya uğramamıştır. Arrânî’ye göre, vakf gerçekleşmesi için bu i’râb izinin fiilen ortadan kalkması, yani kelimenin sükûnla ya da harekenin değişimiyle sona

⁷⁴² es-Seyyid Rüknuddin Esterâbâdî, *Şerhi ‘ş- Şâfiye*, 1, s. 524

⁷⁴³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ‘ş-Şâfiye*, 1, s. 600.

ermesi gerekir. Bu yaklaşım, i'râbın sesle (lafızla) ilişkisini esas alan Basra gramer yaklaşımıyla da örtüşür. Arrânî, vakfı sadece sarf ve nahiv açısından değil, aynı zamanda kıraat (Kur'ân tilaveti) ilmîndeki kurallarla da ilişkilendirerek değerlendirir. Zira kıraat ilmînde vakf bir kelimenin sonunda ses kesilerek durulmasıdır. Bu durumda hareke değil sükûn gelir ve eğer kelimede tenvin varsa, bu da düşer. Bu açıdan bakıldığında, vakf sadece hareke değil, aynı zamanda tenvin ve harf fonetiği ile de ilgilidir. O, klasik şârihlerin vakf tanımını “bir kelimenin kendinden sonrakine bağlanmaması” şeklinde genel ve yüzeysel bulur. Onun tanımına göre ise birinci kelimenin harekesiz okunması, tenvinin hazfedilmesi, ya da hareke ve tenvinin aynı cinsten başka bir unsura dönüşmesi ve ikinci kelimeyle irtibatın kopması gibi fonetik, yapısal ve sentaktik katmanları içeren daha ayrıntılı ve fonolojik açıdan tutarlı bir tanımdır. Arrânî'ye göre, bir kelimenin sonundaki hareke ya da tenvin sadece bir ses değil, bir i'râb işaretidir. Dolayısıyla bu unsurun düşmesi veya dönüşmesi, yalnızca telaffuzla ilgili değil, söz dizimiyle (nahivle) de ilgili bir fiildir. Bu bakış, onun dilsel analizde sadece lafzî değil, mantıkî (akılcı) bir yaklaşım benimsediğini gösterir.

Arrânî, “zu ziyade” bahsinde, bazı şârihlerin "كِتَاب" (kitap) kelimesinin küçültme kalıbı olan "كُتَيْب" (küçük kitap, kitapçık) kelimesindeki “ye”, "كَاتِب" (yazar) kelimesinin küçültme kalıbı olan "كُوتَيْب" (küçük yazar) kelimesindeki “vav” ve "حَمْرَاء" (kırmızı-müennes) kelimesindeki hemzenin ziyade harfî olan elif'ten türediği yönündeki düşüncelerini⁷⁴⁴ reddeder. Arrânî'ye göre bu görüş hatalıdır. Çünkü söz konusu kelimelerde ortaya çıkan hareke, elif üzerinde değil, bilakis “ye”, “vav” ve hemzenin kendisi üzerindedir. Bu eleştiri, ziyade harflerinin kökeni ve harekelenmesi konusundaki yanlış bir çıkarımdır.⁷⁴⁵ Arrânî'nin ortaya koyduğu bu reddiyesi, onun sarf ilmîndeki ziyade harflerle ilgili kıyas, harekeleme ve lafzî yapı analizini çok hassas ve sistemli bir şekilde ele aldığını göstermektedir. Arrânî'ye göre bir harfin ziyade (ek) mi yoksa asli mi olduğunun tespiti, harekenin hangi harf üzerine geldiği çok belirleyici bir ölçüttür. Eğer hareke bir harf üzerinde doğrudan yer alıyorsa, o harfin varlığı gerçek ve işlevseldir. Şârihlerin iddia ettiği gibi, kelimedeki hareke başka bir harfe (örneğin elif) izafe edilirse, bu linguistik olarak zayıf bir temellendirme olur. Çünkü elif, hareke taşımaz (harekesiz bir harftir). Arrânî, ziyade harflerin tespitinde lafzî (fonetik/görünür) delillerin öncelikli olduğunu savunur. Yani harf telaffuz ediliyorsa, hareke alıyorsa ve cümlede işlev görüyorsa o harf zâiddir ya da asıldır tartışması, lafzî kullanımı üzerinden

⁷⁴⁴ es-Seyyid Rüküddin Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 2, s. 578.

⁷⁴⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 656.

yapılmalıdır. Elif gibi hareke almayan bir harfî ziyade kabul etmek, hem lafzî hem de morfolojik düzeyde doğru değildir. "حَمَزَاء" kelimesindeki hemze, şârihlerce eliften türemiş bir ziyade gibi gösterilse de, Arrânî'ye göre hemzenin kendisi telaffuzda mevcuttur, harekelidir ve fonetiktir. O hâlde elif değil, hemzenin kendisi ziyade harf olarak değerlendirilmelidir. Sarf ilmînde küçültme (tasgîr) yapılırken kullanılan harfler genellikle ziyade harf konumundadır. Ancak bunlar lafızda şekillenmiş, harekelenmiş ve yerleşikse, o harflerin nereden türediği değil, nasıl işlev gördüğü dikkate alınır. Bu bağlamda Arrânî, "كُتِبَ" kelimesindeki "ye" harfinin eliften doğduğu iddiasını anlamsız bulur. Çünkü elif hareke taşıyamaz "ye" ise hem lafızda var hem harekeli hem de kelimenin semantiğine katkı sunar. Dolayısıyla, bu "ye" harfî lafızda asli fonksiyon taşır, başka bir harften türediği varsayımı geçersizdir. Arrânî, şârihlerin yaptığı gibi harflerin etimolojik olarak geri dönük açıklamalarla izah edilmesini eleştirir. Yani, bu harf aslında filanca harften türemiştir, o yüzden ziyadedir gibi görüşler semâ ilkesiyle çelişir, lafzî veriye dayanmayan kıyasa dayanır ve çoğu zaman zorlamadır. Ona göre bu tür açıklamalar, kelimenin mevcut fonetik yapısı ve işlevsel gerçekliğiyle bağdaşmaz. Arrânî'nin yaklaşımına göre ziyade harf kıyasları yapılırken lafız-hareke-işlev üçgeni dikkate alınmalıdır. Bu unsurlar bir arada değerlendirilmeden yapılan kıyaslar mantıken geçersizdir. Bu bağlamda şârihlerin "ye", "vav", "hemze" gibi harfleri başka harflerden türetilmiş gibi göstererek kıyas yapmaları, o harflerin fonetik ve semantik varlıklarını göz ardı etmeleri Arrânî'ye göre ilmî ve metodolojik açıdan tutarsızdır. Bu yaklaşımıyla Arrânî, klasik sarf kurallarına eleştirel yaklaşan, dilin lafzî, fonetik ve semantik boyutlarını bütüncül değerlendiren, sistematik bir dil bilimci profili çizmektedir.

Arrânî, idgam konusunu açıklarken, bazı şârihlerin "تَنْزَلُ" (iniyor, inmeye devam ediyor) fiilinin ilk "te"sinin sâkin olup ikinci "te"ye idgam edilmesiyle oluşan "اَنْزَلَ" şeklinin başına soru edatı olan hemze getirilirse, bu formu geçmiş zaman fiili olan "نَزَلَ" (indirdi) ile karışacağı yönündeki görüşlerini eleştirir. Benzer şekilde, "تَبَاعَدُ" (uzaklaşıyor) fiilinin başındaki "te"nin ikinci "te"ye idgam edilip başına hemze getirilmesi durumunda da istifham edatı ve şimdiki zaman fiiliyle karışacağı tehlikesi olduğunu ileri sürerler.⁷⁴⁶ Arrânî bu görüşün temelsiz olduğunu savunur. Ona göre karışıklık, ancak kalıpsal benzerlik durumunda söz konusu olabilir. İdgam işleminden sonra oluşan yeni formlar, orijinal fiillerle aynı kalıpta olmadıkları için herhangi bir karışıklık yaşanması mümkün değildir.⁷⁴⁷ Arrânî'nin bu konuda benimsediği bilimsel/linguistik gerekçe, Arap dilinde sarfî kalıplar (الأَوْزَان الصَّرْفِيَّة) arasındaki ayırt

⁷⁴⁶ es-Seyyid Rüküddin Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 2, s. 896.

⁷⁴⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 887.

edici işlevlerin ve kontekstual anlam bağıntılarının dikkate alınması esasına dayanır. Arrânî'ye göre aynı kökten gelen fiillerin farklı kalıplarda (vezinlerde) türetilmesi, onların anlam ve zaman (mâzî – muzâri) ayrımını zaten ortaya koyar. Bu nedenle "اَنْزَلَ" ile "نَزَلَ" fiilleri arasında lafzî bir benzerlik olsa da, kalıp bakımından farklıdırlar. "اَنْزَلَ" → "فَعَّلَ" veznindedir (muzâri kökenlidir, idgâm sonucu şekil değiştirmiştir). "نَزَلَ" → "فَعَّلَ" veznindedir (mazî fiilidir). Bu fark, anlam karışıklığını önleyen morfolojik bir sınırdır. Bazı şârihler, başa gelen hemze (إ) ile fiilin geçmiş zamânâ benzeyeceğini savunsa da, Arrânî şöyle der: İstifham edatı olan hemze, fonetik olarak muzâri fiilin başındaki hemzeden ayrıdır. Ayrıca sözün bağlamı, fiilin muzâri mi mazî mi olduğunu açıkça ortaya koyar. Yani Arrânî'ye göre, Arapça'da bir kelimenin sadece şeklen benzemesi, anlam karışıklığına yol açmaz; önemli olan bağlam ve vezin farkıdır. Arrânî'nin linguistik yaklaşımına göre, idgam işlemiyle elde edilen kelime, eski kalıbını terk etmiş, yeni bir kalıba bürünmüştür. Bu yeni kalıp, başka bir fiil kalıbına benzese bile, gramerde ve anlamda farklılık taşır. Dolayısıyla burada oluşan form, yeni bir yapı ve anlam derinliği kazandığı için karıştırılması mümkün değildir. Bu görüşleriyle Arrânî, klasik Arap dilinde yalnızca biçimsel benzerliğe değil, anlam, yapı ve bağlam etkileşimine dayalı sağlam bir dil felsefesi geliştirmiştir. Bu da onu yalnızca bir nakilci değil, aynı zamanda özgün bir dil analisti konumuna getirir.

Arrânî yine idgâm konusunu açıklarken şöyle diyor: “Bazı kusurlu davrananlar, ‘kef’ harfinin mahrecinin ‘kaf’ harfiyle aynı olup, dilin son kısmını damağın sonuna doğru vurmakla çıkar”⁷⁴⁸ iddiasının yanlış olduğunu söyler. Nitekim, “kef” harfinin mahreci dilin ve damağın en arkasıdır.⁷⁴⁹ Arrânî'nin bu değerlendirmesi, fonetik tahlile ve Arap fonolojisinde harflerin mahreçlerine (çıkış yerlerine) dair klasik dilbilimsel sınıflandırmaya ve Arap fonetiğinde harflerin çıkış yerlerinin kesin olarak belirlendiği mahreç ilmîne dayanır. Bu ilme göre “kef” (ك) harfinin mahreci dilin ortası ile yumuşak damağın (الحنك الأعلى اللين) birleştiği yer, “kaf” (ق) harfinin mahreciyse dilin arka kısmı ile sert damak (الحنك الأعلى الصلب) arasındadır. Bu durumda "ك" ve "ق" harflerinin mahreçleri birbirine yakın ama aynı değildir. Arada belirgin bir fark vardır. Arrânî, bu geleneksel mahreç farkını dikkate alarak, “ikisinin mahreci aynıdır” diyenleri eksik bilgiyle hüküm vermekle eleştirir. Arrânî'nin görüşü, başta İbn Cinnî⁷⁵⁰ ve Halîl b. Ahmed el-Ferahîdî⁷⁵¹ gibi fonetik otoritelerin sistemine dayanır. O, bu reddiyesinde mahreç açıklamasında yalnızca fiziki konumu değil, harflerin çıkarılış tarzını (صِفَةُ

⁷⁴⁸ es-Seyyid Rüknuddîn Esterâbâdî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 2, s. 911.

⁷⁴⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 897.

⁷⁵⁰ İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, 2, s. 162.

⁷⁵¹ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l- Ayn*, 1, s. 55 – 56.

(الْحُرْف) da göz önünde bulundurur. Nitekim “kaf” harfî kalınlık (isti’lâ) ve kapalılık (itbâk) taşıdığı için gırtlaksı bir tınıya sahiptir. “Kef” harfî ise daha yumuşak ve ince çıkar, gırtlaksı değildir. Arrânî bu ses farklılıklarına dikkat çekerek, yalnızca mahreç yakınlığına bakıp “aynıdır” demenin yüzeysel bir değerlendirme olduğunu söyler. Fonetik ayrım sadece ses bilgisiyle sınırlı değildir; sarf ve nahivdeki kullanımlarda da bu farklar etkilidir. Örneğin, kef ve kaf harflerinin farklı ses değerleri, idğam ve i’lal işlemlerinde farklı kurallara tabidir. Arrânî’ye göre bu farklar göz önüne alınmadan yapılan her tanım, uygulamada tutarsızlığa yol açar. Bu yaklaşımıyla Arrânî, yalnızca fonetik bir doğruyu savunmamış, aynı zamanda gramatik, teorik ve uygulamalı dil bilimi açısından tutarlılığı da korumuştur.

5.3. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed el-A’rec en-Nisâbü’rî’ye Karşı Tutumu

Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’s- Şâfiye* isimli eserinde kendisinden önce *Şâfiye* eserine şerh yazmış Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A’rec en-Nisâbü’rî’den⁷⁵² (ö. 730/1329) bazı nakiller yapmış ve birçok yerde onun görüşlerine karşı çıkmıştır. Bunlara şu örnekler verilebilir:

Arrânî, kalıpların çeşitlerini incelerken, müellifin (لَا فَعْلِيَّاتٌ) ifadesiyle "جَلْنِيَّتٌ" (şeytanti) kelimesinin kalıbının, "عَفْرِيَّتٌ" ve "كَيْرِيَّتٌ" (ifrit ve kibrit) gibi birçok kelime olmasına rağmen bazı şârihlerin iddia ettiği gibi "فَعْلِيَّتٌ" değil, "فَعْلِيلٌ" olduğunu kastettiğini belirtir.⁷⁵³ Arrânî’ye göre doğru olan yaklaşım şöyledir: Müellif bu ifadeyle, bazı nahiv âlimlerinin benimsediği “tekrarlanan ziyade harfler eğer kelimeye eklenmişlerse oldukları gibi ifade edilirler” şeklindeki kuralı reddetmek istemiş ve dolayısıyla "جَلْنِيَّتٌ" kelimesinin kalıbının "فَعْلِيَّتٌ" değil, "فَعْلِيلٌ" olduğunu vurgulamıştır. Bu yorum, metin müellifinin amacını ve kelime kalıplarının belirlenmesindeki metodolojik farklılıkları daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. "جَلْنِيَّتٌ" kelimesi zahiren üç "ي" harfî içeriyor gibi görünse de, bu harflerin bazıları tekrarlayan ziyadelerdir. "فَعْلِيَّتٌ" kalıbı bu tekrarları “olduğu gibi yansıtmakta”, ancak bu sarf kaidelerine aykırıdır, çünkü asıl kalıbın belirlenmesinde kök harflerin üzerine binen

⁷⁵² Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A’rec en-Nisâbü’rî Horasan bölgesinde Nisâbur’da (Nişâbur) doğdu ve burada yetişti. 704/1304 yılında Azerbaycan’a gitti ve o dönemde İlhanlılar’ın idaresi altında bulunan Tebriz’e yerleşti. Burada Kutbüddîn-i Şîrâzî’nin talebeleri arasında yer aldı ve onun rasathânesinde çalışarak astronomiye dair birçok eser telif etti. 711/1311 yılından itibaren bu sahadaki telif çalışmalarını bıraktı, daha çok dinî ilimlerle meşgul oldu. Astronomi ve tefsir dışında matematik, sarf, belâgat gibi konularda da çalışmalar yaptı. Onun, tefsire dair *Garâ’ibü’l-Kur’ân ve Regâ’ibü’l-Furkân* isimli kitabı, astronomiye dair *Şerhu Tahrîri’l-Mecisî, Tavzîhu’t-Tezkire, Şerhu fî Faşl* eseri, matematiğe dair *er-Risâletü’s-Şemsiyye fî’l-Hisâb* isimli kitabı, Arap gramerine dair *Şâfiye Şerhu’s-Şâfiye* isimli kitabı ve belâğata dair *Şerhu Miftâhi’l-’Ulûm* isimli eserleri vardır. (ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 2, s. 233).

⁷⁵³ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A’rec en-Nisâbü’rî, *Şerhi’s- Şâfiye*, thk. Ali Şemlavi, Beyrut: Şeriketu Şemsu’l-Meşrik, 1992, s. 24.

yapılar esas alınır, lafzî fazlalıklar değil. Arrânî'nin gerekçesinin ikinci dayanağı, benzer yapıdaki kelimelerle kıyas yapma yöntemidir. Örneğin, "عَفْرِيتٌ" (ifrit) ve "كَبْرِيتٌ" (kibrit) kelimeleri de "فَعْلِيلٌ" kalıbındadır ve bu kalıpta tekrarlayan "ي" gibi ziyade harfler asıl kök ve yapının bir parçası olarak değil, şekilsel türev sonucu ortaya çıkar. Arrânî'ye göre, "جَلْنَيْتُ" kelimesinin de bu gruba dahil edilmesi gerekir. Bu, klasik sarf usulünde “qiyas alâ'l-âşbah” (benzerlere kıyas) yöntemidir. Arap dili, kök yapısını koruyarak anlam üretme ve kalıp oluşturma konusunda oldukça sistematik bir dildir. Arrânî'ye göre, "فَعْلَيْتُ" gibi bir kalıp oluşturmak, kelimenin yapısına gereksiz yere fazlalık katmak olur. Halbuki "فَعْلِيلٌ" gibi yapılar daha ekonomik (harf sayısı ve yapı bakımından), daha morfolojik olarak kurallı, daha makbul ve müstemel kalıplardır. Bu da Arrânî'nin yaklaşımında morfolojik tutarlılığı esas alan bilimsel bir dil felsefesi olduğunu gösterir. Arrânî, "جَلْنَيْتُ" kelimesinin kalıbını belirlerken, sadece harf sayısına değil, kelimenin köküne, yapısına, benzer türevlerine ve sarf ilmînin temel metodolojisine (özellikle kıyas, kök analizi ve ziyade ayıklaması) dayanır. Bu, onun kelime kalıplarına yaklaşımında lafzî benzerliğe değil, yapısal doğruluğa öncelik verdiğini ortaya koyar.⁷⁵⁴

Arrânî, harflerin yer değişimi (ibdâl) konusunu ele alırken, bazı şârihlerin “eğer harflerin yer değişimi zorunluysa i'lâl de zorunludur;⁷⁵⁵ eğer harflerin yer değişimi caizse i'lâl de caizdir” şeklindeki görüşlerini eleştirir. Şârihler, "جَاءَ" (geldi) kelimesindeki hemzenin “ye”ye dönüşümünün zorunlu olmasını i'lâlin zorunluluğuna, "ذَارِي" (benim evim) kelimesinde harf değişimi olmamasını ise i'lâlin zorunlu olmamasına örnek gösterirler.⁷⁵⁶ Arrânî'ye göre bu kural iki açıdan hatalıdır: Birincisi "جَاءَ" ve "ذَارِي" gibi hemzenin “ye”ye dönüşümünün caiz olduğu isimler, “lam” (belirtme edatı), tenvin ve izafetle kullanılır. “Lam” ile kullanıldıklarında ref ve cer halinde bulunurlar, nasb olmazlar.⁷⁵⁷ Tenvinle kullanıldıklarında ise ta'lil sükûnla ve ref ile cer hallerinde harf hazfîyle (düşmesiyle) gerçekleşir. İzafetle kullanıldıklarında da ta'lil ref ve cer halinde harf düşmesiyle olurken, nasb halinde ta'lile gerek duyulmaz. Bu durum, harf değişimi ve i'lâl arasındaki ilişkinin şârihlerin öne sürdüğü gibi basit bir zorunluluk veya caizlik ilişkisi olmadığını göstermektedir.⁷⁵⁸ İkincisi, "رَأَيْتُ جَائِيًا" (Ben gelen kişiyi gördüm) gibi cümlelerde görüldüğü üzere, harf değişimi (kalb) olmasına rağmen i'lâle gerek duyulmayabilir. Bu da harf değişiminin (kalb) i'lâlin varlığını zorunlu kılmadığını

⁷⁵⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 164.

⁷⁵⁵ Arapçada kök harfleri içerisinde ى, و ve ا harflerinden biri bulunan eylemlerin çekimlerinde bu harflerin kaybolması veya başka bir harfe dönüşmesi olayıdır.

⁷⁵⁶ Nizâmüddîn el-A'rec en-Nisâbüri, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, s. 30.

⁷⁵⁷ el-Müberred, *el-Muktedab*, 4, s. 248.

⁷⁵⁸ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4, s. 183.

açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁵⁹

Arrânî, mu'tel fiillerden türetilen isimlerden son harfî illetli olup “mankus” olarak adlandırılan isimlerin, fâil bildiren “te” zamirinin birleşmesiyle dört harfli hale gelmeleri gerekçesiyle dört harfli olarak nitelendirilmesinin hatalı olduğunu ileri sürer.⁷⁶⁰ Ona göre, fiile bitişen zamirdir ve bu durumun fiilin mazi formuyla herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Zamirin fiile birleşmesiyle tam bir cümle oluşur ve bu açıkça bilinen bir gerçekliktir. ⁷⁶¹ Arrânî'nin, mu'tel fiillerden türeyen ve mankûs (son harfî illetli) olan isimlerin zamirle birleşmeleri sonucu dört harfli sayılmasının hatalı olduğunu belirtmesi, onun kelime türlerini ve yapılarını değerlendirmede sarf (morfoloji) ile nahiv (sentaks) arasındaki sınırı dikkatle gözettiğini gösterir. Arrânî'nin temel gerekçesi, zamirin kelimenin köküne dâhil edilemeyeceği ilkesidir. Bu, klasik Arap dilbiliminde sarf ilminin sınırları açısından son derece önemlidir: Nitekim klasik dilbilimcilerden Sibeveyhî şöyle demektedir: “Zamirler fiile bitişsel de olsa, ondan bir cüz sayılmaz; çünkü müstakil lafızlardır.”⁷⁶² Arrânî, bu klasik görüşü sürdürür ve der ki, zamirin fiile eklenmesiyle kelimenin yapısı değişmez, yalnızca cümle oluşur. Dolayısıyla “وَقَيْتُ” gibi bir yapı, “فَعَلَ” kalıbının zamirle birleşmiş hâlidir; dört harfli fiil (رُبَاعِي) değildir. Halîl b. Ahmed⁷⁶³ gibi dilbilimde diğer bir otorite, fiil kökünün sadece üç (ف-ع-ل) ya da dört harften ibaret olduğunu ve buna haricî unsurların dâhil edilemeyeceğini belirterek şöyle der: “Zamirin kelimeye bitişmesi, onu ne ziyade eder ne de asıl yapısını değiştirir.” Bu görüşten hareketle Arrânî, “وَقَيْتُ” kelimesinde ت harfinin bir şahıs zamiri olduğunu ve fiilin yapısıyla ilgili olmadığını ifade eder. Ona göre “وَقَى” gibi mu'tel (illetli) fiillerin çekimi sırasında son harfin illeti korunur ya da düşürülür ama bu durum fiilin kök yapısını değiştirmez. Mankûs kelimelerdeki son harf illet olsa bile bu harf fiilin aslındandır (و-ق-ي), bitişen zamirler fiilin zâtî yapısına dâhil değildir ve dolayısıyla dört harfli (rubâ'î) sayılmazlar.

Muzari fiillerin yapılarının anlamları konusunda ise Arrânî, metin müellifinin “يَقَى” fiilini örnek vermesinin, Amr kabilesinin lehçesinde muzari formunun fethalı “يَقَى” şeklinde olduğunu belirtmek için olduğunu ifade eder. Ancak Arrânî'ye göre, muzari fiilin sonunun fethalı olması, sondaki harfin elif olmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda dilbilimciler iki görüş ileri sürmüştür: Birincisi, mazi fiilin son harfî elif olan fiillerin muzarisi daima fethalıdır. İkincisi ise, bu fiillerin asıl harekesi dâmme veya kesra iken fethaya dönüştürülmüş ve ardından i'lâl gerçekleşmiştir. Arrânî, şârihlerin

⁷⁵⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 184 – 185.

⁷⁶⁰ Nizâmüddîn el-A'rec en-Nisâbüri, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, s. 37.

⁷⁶¹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 197.

⁷⁶² Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1, s. 49.

⁷⁶³ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l- Ayn*, 1, s. 71.

"فَلَى" fiilinin muzarisinin kesralı⁷⁶⁴ olduğu yönündeki görüşünün batıl olduğunu savunur. Zira Beni Amr kabilesi fasih Araplardandır ve onların kullanımı kıyasa daha uygundur.⁷⁶⁵ Arrânî'nin bu noktada başvurduğu bilimsel/linguistik gerekçe, klasik Arap dilinde lehçeler arası tercih, fasîhat ölçütü ve fiil çekiminde illetli harflerin tesiri gibi temellere dayanır. O, fiil çekiminde Beni Amr kabilesi gibi fasîh lehçeye sahip kabilelerin kullanımını esas alır. Onun için bir kullanımın kıyasa uygun olup olmaması, yalnızca teorik kurallara değil, aynı zamanda fasîh lehçelerdeki real kullanımına bağlıdır. "فَلَى" fiilinin sonundaki elif, aslında aslı ya "yâ" ya da "vav" olan illetli bir harftir. Muzari çekimde bu harfin hareketlenmesiyle i'lâl (illetli harfin dönüşümü veya hazfı) kuralları devreye girer. Burada Arrânî, muzarideki fetha'nın, harfin elif olmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu, yani i'lâl sebebiyle ortaya çıktığını savunur. Buna göre, muzari fiilin sonunun fethalı olması (يَفْلَى) doğal bir fonetik sonuçtur, sonradan uydurulmuş veya lehçeye özgü bir sapma değildir. Arrânî, şârihlerin "muzaride kesra" önerisini "batıl" bulur; çünkü ona göre bu, hem fonetik kurallara (özellikle i'lâl) hem de Arapların fiil kullanım pratiğine aykırıdır. Arrânî, fiil köklerinin fonetik yapılarındaki değişikliklerin, özellikle muzari fiillerde, kelimeye eklenen hareke ve harflerin doğurduğu sonuçlarla ilişkili olduğunu vurgular. "فَلَى" gibi fiillerdeki muzari harekesinin fethalı olması, morfolojik bir zorunluluktur: Muzari başındaki ya harfi (يَ), illetli sonla birleştiğinde çekim fonetiği gereği fetha ile gelir. Dolayısıyla bu, istisna değil, sistematik bir dönüşümdür. Arap gramerinde kıyas, sadece kağıt üzerindeki mantıksal kurallardan ibaret değildir; fasîh örneklerin davranışlarını model almak esas kabul edilir. Beni Amr lehçesinde "يَفْلَى" kullanımı da buna örnektir. Bu yönüyle Arrânî hem nahiv hem de sarf disiplinlerinin klasik kaidelerine dayanmakta, hem de pratik lehçe kullanımlarını dikkate alan bir yöntemi tercih etmektedir.

Arrânî, ism-i mensub bahsinde, şârihlerin "شَدِيدَةً" (şiddetli) kelimesinin küçültme kalıbı olan "شَدِيدِيَّةً" kelimesinde birinci "dâl" harfinden sonraki "ye"nin hazfedilip yan yana gelen iki "dâl" harfinin idgam edilmesi durumunda kelimenin "شَدَّ" fiiliyle karışacağı ve olduğu gibi bırakılması halinde ise telaffuzunun dile ağır geleceği⁷⁶⁶ yönündeki görüşlerini reddeder. Arrânî'ye göre, idgamın mümkün olmadığı durumlarda telaffuzun zorluğuna bakılmaz. Bu eleştiri, dilbilgisel kuralların uygulanabilirliği ve olası karışıklıkların değerlendirilmesinde bağlamsal faktörlerin önemini vurgulamaktadır. Arrânî'nin hükmü, fonetik kolaylığı ancak morfolojik meşruiyet sağlandığında dikkate alan klasik prensibe dayanır: "İdgâm şartı bulunmazsa, telaffuz

⁷⁶⁴ Nizâmüddîn el-A'rec en-Nisâbü'rî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, s. 62.

⁷⁶⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 301.

⁷⁶⁶ Nizâmüddîn el-A'rec en-Nisâbü'rî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, 109.

zorluğu gözetilmez.” Bu nedenle "شَدِيدِيّ" de yâ hazfı ve dâl idgâmı yapılmaz; kelime, tasgîr + nisbe kurallarına uygun olarak /fadîdiyy/ biçiminde bırakılır. Böylece hem kalıp bütünlüğü korunur hem de fiille karışma korkusuna dayalı gereksiz değişiklik önlenmiş olur.⁷⁶⁷

Arrânî, i'lâl konusunu açıklarken, metin müellifinin "تَوِيّ" kelimesini örnek vermesinin amacının, iki “vav” ve iki “ye” harfinin yan yana gelmesi durumunda idgâmın zorunlu olmadığını göstermek olduğunu belirtir. Zira "تَوِيّ" kelimesindeki ilk “vav”, hemzenin yerine geçmiştir. İbnü'l-Hâcib daha sonra “tercih edilen görüşe göre” diyerek bu tür kelimelerde bazen idgâmın gerçekleştiğini de ifade etmiştir. Özetle, yukarıdaki kurala bir istisna olarak, yan yana gelen iki harften ilki sâkin ise bu tür kelimelerde idgam olmaz. Şârihler, bu tür kelimelerde idgâmın olmamasının sebebinin iki benzer harfin yan yana gelmesi olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷⁶⁸ Ancak Arrânî bu görüşün hatalı olduğunu savunur. Çünkü "اَطْرَدَ" ve "اَطْلَبَ" gibi kelimelerde idgam gerçekleşmiştir.⁷⁶⁹ Onun, "تَوِيّ" gibi kelimelerde idgâmın gerçekleşmemesi gerektiğini savunurken ortaya koyduğu linguistik gerekçeler, klasik sarf kurallarına ve ses bilgisine (fonoloji) dayanır. Onun bu değerlendirmesi özellikle i'lâl (illetli harflerle ilgili değişiklikler) ve idgâm (benzer harflerin kaynaşması) konularında yerleşik kurallar çerçevesinde şekillenir. Ona göre göre "تَوِيّ" kelimesindeki ilk vav, aslında hemze'den bedeldir (yani aslında kelimenin kökü و-ي-ي şeklindedir). Yani bu vav, asıl harf değildir ve yalnızca telaffuz kolaylığı için hemzenin yerini almıştır. Bu durumda, iki harf zahiren aynı olsa da morfolojik kökenleri farklıdır. Dolayısıyla, “zahirde tekrarlanan harfler, köken bakımından aynı değilse idgâm gerekmez.” Klasik nahiv ve sarf kaynaklarına göre idgâm, harflerin aynı olması, birincisi sâkin, ikincisi muharreke olması ve her ikisi de asli olması halinde yapılır. Ancak "تَوِيّ" kelimesinde, ilk vav hemzenin yerine geçmiş, aslî olmayan (bedel) bir harf, ayrıca kelime niyet, arzu anlamında mastardır ve yapısı bozulur. Bu nedenle Arrânî'ye göre, zahirde aynı harf görünse de biri bedel olduğu için idgâm şartları tam oluşmamıştır. İki illetli harfin (vav ve ya) yan yana geldiği yerlerde kuralların amacı, yapıyı sadeleştirmek değil, mânâyı ve kökü korumaktır. Yani idgâm yapılırsa, kök harflerden biri silinmiş gibi olur. Arrânî bu yüzden, yapının selâmeti ilkesini önceleyerek, her benzerlik idgâmı zorunlu kılmaz, esas olan kök harflerin korunmasıdır kuralına bağlı kalarak bu yaklaşımı ortaya koymuştur.

⁷⁶⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 437.

⁷⁶⁸ Nizâmüddîn el-A'rec en-Nisâbü'rî, *Şerhi 'ş- Şâfiye*, s. 333.

⁷⁶⁹ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 885.

5.4. Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdi'ye Karşı Tutumu

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* adlı eserinde, kendisinden önce Şâfiye üzerine şerh kaleme almış olan Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdi'ye⁷⁷⁰ (ö. 746/1346) çeşitli rivayetlerde bulunmuş ve birçok noktada onun görüşlerine yönelik eleştirel yaklaşımlar sergilemiştir. Arrânî'nin şerhi incelendiğinde, en yoğun eleştirilerin el-Çârperdi'ye yöneltildiği açıkça görülmektedir. Hatta el-Arrânî'nin aktardığı bazı ifadeler, el-Çârperdi'nin şerhinde yer alan lafızlarla birebir örtüşmektedir.

el-Arrânî'nin el-Çârperdi'ye yönelttiği itirazlar değerlendirildiğinde, diğer şârihlere karşı kullandığı ifadelere kıyasla daha sert bir dil kullandığı ve zaman zaman “bazı mukassırlar” gibi mübalağalı ifadelere başvurduğu dikkat çekmektedir. Bu durumun olası nedenleri arasında, her iki âlimin de Azerbaycan kökenli olup Tebriz’de eğitim görmeleri ve el-Çârperdi'nin Arrânî'ye göre daha tanınmış bir isim olması ile Şâfiye'ye ondan önce şerh yazmış olması⁷⁷¹ gibi hususlar bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür.

Ancak, Arrânî gibi önemli bir âlimin bu tür kişisel nedenlerle kendisi gibi saygın bir ilim adamı olan el-Çârperdi'ye karşı hasmane bir tutum sergilemeyeceği düşünülmektedir. Dolayısıyla, Arrânî'nin eleştirilerinin, ilmî konularda daha doğru olanın ortaya çıkması amacına yönelik olduğu varsayılmaktadır.

Arrânî'nin el-Çârperdi'ye yaptığı itirazlara şu örnek verilebilir:

Arrânî, el-kalb el-mekânî (harflerin yer değişimi) konusunu açıklarken şu ifadeleri kullanmaktadır: “Şârihler, bazı sözlerin "فُعُولٌ" vezninde olup "فُلُوعٌ" veznine dönüştürüldüğü için nispet edilirken "فُسُويٌ" şeklinde olup kendi asıl veznine döner demişlerdir.”⁷⁷² Arrânî bu görüşe şu şekilde karşı çıkmaktadır: “Bu birkaç yönden geçersizdir: Birincisi; burada onun nispet edilmesini konuşmak uygun değildir. İkincisi, isimlerde cemlere nispet edilmesi caiz değildir. Üçüncüsü, o, "فُعُولٌ" vezninde olup

⁷⁷⁰ Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biri olan Arrân'ın Çârperdi'e (Cârberd) Köyünde, 664/1265 yılında dünyaya gelmiş, meşhur Şâfiî fakihi ve dilbilim âlimidir. el- Çârperdi, daha sonra ilim tahsil etmek için Tebriz'e yerleşmiş ve burada zamanın büyük âlimlerinden Kâdî Beyzâvî ve Nizâmeddin et-Tûsî'den dersler almış ve uzun süre onların yanında kalmıştır. Zamanın meşhur ilim adamlarından Nûreddin Ferec b. Muhammed el-Erdebîlî ve Muhammed b. Abdürrahim el-Meylânî gibi âlimler onun talebeleri arasında olmuştur. Onun usûl-i fikhata Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-Vüçûl* adlı eserinin şerhi olarak bilinen *es-Sirâcü'l-Vehhâc fî Şerhi'l-Minhâc* isimli kitabı, dilbilimde İbnü'l-Hâcib'in sarfla ilgili *eş-Şâfiye* adlı eserinin şerhi olan *Şerhu's-Şâfiye* ve aynı müellifin nahiv ilmî ile ilgili el-Kâfiye adlı eserinin şerhi olan *Şükûk 'ale'l-Hâcibiyye* isimli eseri, tefsir ilminde Zemahşerî'nin el-Keşşâf adlı tefsiri üzerine yapılmış on ciltten oluşan *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf* isimli bir de hâşiyesi mevcuttur. Bu kitaplarla birlikte onun dilbilme dair kaleme aldığı *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv* isimli bir kitabı da vardır. Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdi, 746/1346 yılında Tebriz'de vefat etmiştir. (es-Süyûtî, *Bügyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nühât*, 1, s. 303)

⁷⁷¹ Ala Cabbar Nime et-Temimi, “Minhec es-Sekînenî fî Şerhihi ale's- Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib fî İtiradatihi alel-Çârperdi”, *Asyut Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 41/2 (Kasım 2020), s. 194.

⁷⁷² el-Çârperdi, *Şerhu's-Şâfiye*, 1, s. 162.

"فُلُوْعٌ" veznine dönüştürülmemiştir. Aksine, o, "فُلُوْعٌ" vezninden olup "فَلِيْعٌ" veznine dönüştürülmüştür.⁷⁷³ Arrânî'nin bu değerlendirmesi, Arapça sarf (morfoloji) ve nahiv (sentaks) kurallarına sıkı sıkıya bağlı bir dilbilimsel yaklaşımı yansıtır. Onun şârihlerin kalb el-mekânî yorumu üzerindeki itirazları, yalnızca lafzî değil, sistemli morfolojik gerekçelere dayanır. Onun açıkça ifade ettiği ilk gerekçe isimlerde cemlere nispet edilmesi caiz olmamasıdır. Bu, klasik nahiv ve sarf kitaplarında geçen temel bir kuraldır. Çünkü nispet (mensubluk), anlamca belirli ve bireysel bir varlığa aitliği ifade eder. Cem yapılarının bu bireysellik taşıması mümkün olmadığı için, doğrudan nisbet yapılması dilin mantığına aykırıdır. Şârihler kelimenin önce "فُعُولٌ" vezninde olduğunu, sonra "فُلُوْعٌ" veznine dönüştüğünü iddia eder. Arrânî ise diyor ki, kelime zaten "فُلُوْعٌ" vezninden gelmektedir, yani bu bir dönüşüm değil, aslı budur. Burada Arrânî, kelimenin tarihsel ve kök yapısal analizine dayalı bir değerlendirme yapmaktadır. Ona göre, dönüşümden söz edilebilmesi için, dönüşülen ve dönüştürülen yapıların her ikisinin de dilde fiilî kullanımları olması gerekir. Ancak "فُعُولٌ" vezni burada hem anlam hem yapı açısından uymamaktadır. Kalb el-mekânî, Arap dilinde yer yer görülen bir ses olayıdır. Ancak bu olay, sistemsiz ya da rastgele harf yer değiştirmeleri anlamına gelmez. Arrânî bu görüşle şunu vurgular: Kalb el-mekânî yapılabaksa, bu ya dilde sahîh örneklerle sabit olmalı, ya da lafzî zorunluluk (mesela telaffuz zorluğu) içermelidir. Ancak burada şârihlerin yaptığı açıklama, ne dilde başka örneklerle destekleniyor, ne de telaffuz zorluğu gibi zorunlu bir gerekçeye dayanıyor. Arrânî, semantik açıdan da şârihlerin kıyasına karşı çıkarak, eğer bir kelimenin yapısı değişmişse (örneğin فُلُوْعٌ - فَلِيْعٌ gibi), bu değişim anlamla bağlantılı olmalıdır der. Oysa şârihlerin savunduğu dönüşüm (فُعُولٌ - فُلُوْعٌ) ne anlam açısından ne de yapısal açıdan mantıklı bir süreç ortaya koymamaktadır. Bu şekilde, Arrânî yalnızca şârihlerin kıyaslarına karşı çıkmakla kalmaz; onların dayandığı yapay dönüşümleri dilbilimin morfoloji, fonoloji ve semantik ilkeleri ışığında temelsiz ve geçersiz bulur.

Arrânî, "el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye" adlı eserinde, mücerret sülasi isimlerin yapılarını ele alırken, müellifin "bunların üçüncüsü yoktur" ifadesine yönelik bazı şârihlerin "فِعْلٌ" veznindeki kelimelerin isimlerde yalnızca "إِل" (deve) ve sıfatlarda "بِلْزٌ" (deneyimsiz, acemi, beceriksiz) kelimelerinden ibaret olduğunu ileri sürmelerinin⁷⁷⁴ hatalı olduğunu belirtir. el-Arrânî'ye göre, bu vezinde söz konusu iki kelimedenden başka çeşitli isim ve sıfatlar da mevcuttur. Ona göre müellif, burada sadece isim ve sıfat kategorileri dışında bu vezinde kullanılan kelimelerin bulunmadığını vurgulamak

⁷⁷³ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, 1, s. 179.

⁷⁷⁴ el-Çarperdî, *Şerhu's-Şâfiye*, 1, s. 187.

istemiştir. Arrânî bu duruma örnek olarak çok doğurgan kadın için kullanılan "الإِبْدُ", kısırlık çeken kişi için kullanılan "الإِطْلُ" ve yollar anlamına gelen "الْحَبْكُ" gibi kelimeleri zikreder.⁷⁷⁵ Arrânî'nin burada sergilediği yaklaşım, klasik Arap dilbiliminde örnek temelli, sistematik ve tümevarımsal (istiqrâî) yöntemlere dayanan bilimsel bir dil çözümlemesidir. Müellifin "فِعْلٌ" veznindeki isimlerin sadece "إِبْلٌ" ve "بِلْرٌ" ile sınırlı olduğunu söyleyen görüşe karşı çıkarken kullandığı bilimsel/linguistik gerekçeler şu dört ana başlık altında toplanabilir: Birincisi, istiqrâ (tümevarımsal dil taraması) yöntemini kullanarak Arrânî, yalnızca lafzî veya teorik açıklamalarla yetinmez; onun yerine fiilî kullanımda olan kelimeleri tarayarak bu veznin daha fazla örneği olduğunu gösterir. "الْحَبْكُ", "الإِطْلُ", "الإِبْدُ" gibi örnekler, dilde gerçekten kullanılan, anlam taşıyan ve sözlüklerde yer bulan kelimelerdir. İkincisi, Arrânî'nin "فِعْلٌ" veznindeki örnekleri zikretmesi, sadece yapısal değil, fonetik uygunluk ve anlam taşırılık bakımından da değerlendirilmiştir. Bu vezinde yer alan kelimeler Arapça kelime yapısına uygundur, belirgin anlamlar taşır, dilde kullanım bulur. Bu üçlü özellik (yapı + ses + anlam) bir kelimenin sahih vezin içinde yer aldığını gösteren bilimsel bir ölçüttür. Üçüncüsü, Arrânî, "فِعْلٌ" vezninde sadece isim ve sıfatlara değil, bu kategorilerin dışında kalan (örneğin mecazî, teknik veya özel kullanımlar gibi) kelimelere de dikkat çeker. Onun yaklaşımına göre, müellifin kastettiği şey, bu vezinde sadece isim ve sıfatlardan örnek verilebileceği değil, bu veznin diğer kelime türlerinde kullanılmadığıdır. Yani, "üçüncüsü yoktur" ifadesi kelime adedine değil, kategoriye yöneliktir. Dördüncüsü, Arrânî'nin örnekleri, klasik sözlüklerde yer alan, belgelenmiş kelimelerdir. Dolayısıyla Arrânî'nin yaklaşımı sadece teorik bir çıkarıma değil, belgeli dil kullanımına dayanır.

Fiil yapılarının anlamları konusunu açıklayan Arrânî, bazı şârihlerin muğalebe kavramını, "مُفَاعَلَةٌ" (karşılıklı yapılan bir iş) babından sonra kazanan tarafa fiilin isnat edilmesi şeklinde tanımlamalarının⁷⁷⁶ yanlış olduğunu ifade eder. Ona göre mufâ'ale babı ittifakla bir işin ortaklaşa yapılmasını ifade ederken, bu babdan sonra ortaya çıkan fiil artık bu ortaklığa dâhil değildir. Zira hiçbir şey kendi parçasıyla tanımlanamaz. Bu durum açık olup akıl sahibi kişilerce de malumdur.⁷⁷⁷ Arrânî'nin bu görüşü, Arap dilbiliminin mantıksal, semantik ve yapısal (morfolojik) ilkelerine dayalı eleştirel bir yaklaşımdır. Arrânî'ye göre, mufâ'ale babı, klasik Arap dilcilerinin de ittifakıyla, "فَاتَلٌ" (birbirini öldürmeye çalışmak) örneğinde olduğu gibi iki öznenin karşılıklı olarak iş yaptığı yapıdır. Ancak bazı şârihler, "muğalebe" mânâsıyla bu babı "birinin galip gelmesi"ne indirgemekte ve fiili sadece kazanan tarafa isnat etmektedirler. Arrânî ise bu

⁷⁷⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 213.

⁷⁷⁶ el-Çârperdi, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1, s. 216.

⁷⁷⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 249.

babın anlamı ortak eylemdir, galibiyet durumu bu ortaklığı bozar, çünkü bir taraf “yener”, diğeri “yenilir” ve bu durumda artık müfā‘ale değil, tek taraflı eylem olur ve bu yapının anlamına aykırıdır der. Buna ilaveten müfā‘ale babı, iftial babı gibi anlamca bir yönelim veya sonuç değil, etkileşim/karşılıklık ifade eder. Arrânî, bu kalıbın kurucu anlamının, kazananı değil işin ortaklığını gösterdiğini vurgular. Örnek olarak " قَاتَلَ زَيْدٌ " "Zeyd ve Amr karşılıklı savaştılar.” dedikten sonra “Zeyd yendi” denirse, artık bu sonuçtur, müfā‘ale değildir. Bununla beraber, Arrânî, fiil kalıbı ile eylemin sonucu arasındaki ayrımı net biçimde çizer. Müfā‘ale babı, eylemi bildirir; sonuç (galibiyet/mağlubiyet) ise fiilin semantik dışı uzantısıdır der. Dolayısıyla, bu yapıya dayanarak “galip olan kişi fiili yapmıştır” demek yapının dil içindeki görevini aşmak ve sonucu yapıymış gibi göstermek olur. Bu yönüyle Arrânî’nin yaklaşımı sadece klasik şârihlere eleştiri getirmekle kalmaz, aynı zamanda modern dilbilimsel kuramlarla da örtüşen analitik ve disiplinli bir metodoloji ortaya koyar.

Yine fiil yapılarının anlamları bağlamında el-Arrânî, şârihlerin fâu’l fiili ve vâvu’l fiili illetli olan kelimelerin, dildeki genel kaideye⁷⁷⁸ aykırı olmamaları için bu kaideden istisna edildiğini belirtmelerini ve buna örnek olarak “يَسَّرَ” (kolay oldu) fiilini vermelerini⁷⁷⁹ eleştirir. Arrânî’ye göre, eğer fâu’l fiili ye harfiyle illetli olan fiillerde fâu’l fiilin vav harfiyle illetli olan fiiller gibi kesralı olmasının zorunlu olduğu iddia edilirse, bu da yanlıştır. Çünkü ye harfinin daima kesralı olması gerekmez ve bu tür fiillerin hükmü sahih fiillerin hükmü gibidir. Şayet bu tür fiillerde aynu’l fiili dammeli olanın bulunmadığı ileri sürülürse, bu da hatalıdır. Zira "وَسِمَ - يَوْسُمَ" fiili, bu tür fiillerden olup ittifakla aynu’l fiili dammelidir.⁷⁸⁰

Arrânî, fiil yapıları ve mastarlar konusunda da mevcut şerh geleneklerine yönelik eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir. Bunlara birkaç örnek verelim:

Fiil yapıları anlamları bağlamında Arrânî, Şâfiye şârihlerinin "رُحِبْتُ بِكَ" ifadesinin sıklıkla kullanılmasından ötürü "بِ" (bi) harfî cerinin hazfedilerek (رُحِبْتُكَ) şeklinde kısaltıldığı ve fiilin aslında lâzım (geçişsiz) olduğu yönündeki açıklamalarını reddetmektedir. Müellif, şârihlerin bu fiilin müteaddi (geçişli) olmasının şâz (kural dışı) olduğunu söylemelerinin⁷⁸¹ de hatalı olduğunu savunur. Zira el-Arrânî’ye göre, gerek mütekaddim (önceki) gerekse müteahhir (sonraki) tüm dilbilimciler bu fiilin müteaddi olduğu konusunda ittifak halindedirler.⁷⁸²

Mastarlar bağlamında ise Arrânî, bazı şârihlerin “mastarların kalıplarının bir kısmı

⁷⁷⁸ Muğalebe ve mufahere babında fiillerin "يُفْعَلُ" babına geçmesi.

⁷⁷⁹ el-Çârperdi, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1, s. 218.

⁷⁸⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 252.

⁷⁸¹ el-Çârperdi, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1, s. 224.

⁷⁸² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 260.

semâî, bir kısmı ise kıyâsî olduğu yönündeki görüşünü de eleştirmektedir.⁷⁸³ Ona göre, semâ ve kıyas kavramlarının mastarlarla herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır.⁷⁸⁴ Arrânî'nin, bu görüşü eleştirirken başvurduğu bilimsel/linguistik gerekçe, Arapça'daki mastarların doğası, işlevi ve oluşum biçimleri hakkındaki ontolojik ve dilsel işleyiş temelli yaklaşıma dayanır. Ona göre mastar, fiilin kökü ve anlamının asıl kaynağıdır. Bu nedenle, mastar bir kalıptan türeyen veya kurala göre inşa edilen bir yapı değil, başlangıç noktasıdır. Şârihlerin semâî veya kıyâsî olarak ayırmaları, mastarın ikincil bir unsur olduğu varsayımına dayanır. Fakat Arrânî, mastarın bizzat fiil türetiminin temeli olduğunu vurgulayarak, bu ayrımın mantıksal ve dilbilimsel olarak geçersiz olduğunu belirtir. Mastarlar, sözlük birimleri olup, anlam taşıyan çekirdek yapılardır. Arrânî'ye göre mastarların şekli, dilciler tarafından oluşturulmuş kurallarla açıklanamaz, çünkü bu yapılar dilin doğrudan semâî değil, doğuştan sözlük verileridir. Yani mastarın varlığı, dilbilgisel kurallarla açıklanamaz, sadece tesbit edilir. Arrânî burada "kıyas" kavramını teknik bağlamda değerlendirir. Kıyas, Arap dilinde türev (müştak) kelimeler için geçerli bir açıklama modelidir. Oysa mastar, bu türev yapının başlangıcıdır, dolayısıyla onun kıyasa tâbi olması sistemsel olarak mümkün değildir. Misal: " كَتَبَ " fiilinin masdarı " كِتَابَةٌ " şeklindedir. Şârihler bunun kıyasa göre geldiğini söylerken, Arrânî bu mastarın "kıyasa göre" değil, dilsel olarak sabitlenmiş bir biçimde geldiğini der. Arrânî, "semâ" ve "kıyas" kavramlarının, mastarlar bağlamında yanlış kullanıldığını savunur. Ona göre "semâ" genellikle istisnai durumlar, yani kurala uymayan ama işitilmiş örnekler için kullanılır. "Kıyas" ise genelleştirilebilir kurallarla oluşturulan yapılardır. Arrânî'ye göre mastarlar ne semâî (çünkü özel istisna değil), ne de kıyâsîdir (çünkü kurala göre türetilmiş değildir). Onlar, dildeki doğrudan var olan sözlüksel çekirdeklerdir. Buna binaen terimlerin yerli yerinde kullanılması gerekir. Mastarları semâî ya da kıyâsî diye adlandırmak kavram kargaşasına yol açar. Bu yaklaşımıyla Arrânî, klasik dilcilerin terimsel alışkanlıklarını sorgulamış ve dilsel yapıların mantık ve türetim sistemiyle uyumlu biçimde analiz edilmesini savunmuştur. Bu tutum, hem mantıkçı hem de yapısalci bir dil anlayışını yansıtır.

Yine mastarlar konusunu değerlendiren Arrânî, şârihlerin "sülasi (üç harfli) fiillerin mastarlarının asıl kalıbının "فَعَّلَ" olduğu, çünkü işin bir defa oluşunu bildiren isimlerde bu kalıba bakıldığı" şeklindeki ifadelerini de yanlış bulmaktadır. el-Arrânî, işin bir defa oluşunu bildiren isimlerin kalıbının "فَعَّلَ" değil, "فَعَّلَةُ" kalıbında olduğunu ve bu iki kalıbın birbirinden farklı olduğunu belirtir. Ona göre, "فَعَّلَةُ" kalıbındaki yuvarlak

⁷⁸³ el-Çârperdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1, s. 282.

⁷⁸⁴ el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 319.

te, bu iki kalıp arasındaki karışıklığı önleyici bir işleve sahiptir.⁷⁸⁵ Arrânî'nin, "فَعْلٌ" kalıbının sülâsî fiillerin asıl master kalıbı olduğu yönündeki geleneksel görüşe itiraz ederken kullandığı bilimsel ve linguistik gerekçeler, anlam, yapı ve form farkına dayanan morfo-semantik temellere dayanır. Özellikle "فَعْلٌ" ile "فَعْلَةٌ" kalıplarını hem yapı hem anlam düzeyinde ayrı değerlendirmektedir. Arrânî'ye göre, "فَعْلٌ" kalıbı bir işin mutlak anlamını bildirir (süreklilik, tekrar ya da soyut kavram olarak). Oysa "فَعْلَةٌ" kalıbı, bir işin yalnızca bir kere meydana gelmesini, tekil bir oluşu anlatır. Örnek: "ضَرَبٌ" (dövmek) "ضَرْبَةٌ" ise bir defa vurmak tek vuruş mânâsına gelmektedir. Gördüğümüz gibi kalıpların anlam değerleri farklıdır. Bu iki kalıbı karıştırmak, fiil-master ilişkisini semantik düzeyde bozar. Arrânî, "فَعْلَةٌ" kalıbında yer alan yuvarlak “te” (ت) harfinin, sadece dişil işareti olmadığını, aynı zamanda bu kalıbı “asıl master” kalıbı olan “فَعْلٌ”dan ayırmak için bir ayraç görevi gördüğünü belirtir. Bu nedenle, "فَعْلٌ" mastardır "فَعْلَةٌ" ise mastardan türeyen özel bir isimdir. Arrânî, bazı şârihlerin "فَعْلٌ" kalıbını hem master hem de bir defalık iş ismi olarak görmesini, terimlerin netliğini bozan bir hata olarak değerlendirir. Yani, "فَعْلٌ" ve "فَعْلَةٌ" kalıplarının karıştırılması, gramer düzeyinde kavramsal karmaşaya neden olur. Sonuç olarak Arrânî, hem morfolojik bilinç hem de semantik tutarlılık adına "فَعْلَةٌ" kalıbını master sayan geleneksel görüşe karşı çıkar. Onun dil anlayışı, kalıpların hem biçim hem de anlam düzeyinde net ve ayrı kategorilerde değerlendirilmesini esas alır.

Arrânî, metin müellifinin "تَكَرَّمَ" fiilini örnek vermesindeki amacın, bu tür fiillerin masterının son harfinden önceki harfin dammeli olduğu "التَّفْعُلُ" (tefa'ul) babında "التَّكْرُمُ" (tekerrum) şeklinde geldiğini açıklamak olduğunu belirtir. "التَّكْرُمُ" fiiliyle kastedilenin, mazi fiillerin başında zâide (ek) bir “te” harfi bulunan fiiller olduğu vurgulanır. "تَذَحْرَجُ" (yuvarlandı) ve "تَبَاعَدَ" (uzaklaştı) gibi fiiller bu kategoriye örnek teşkil eder. Arrânî, "الْتَمَنَّى" (temenni etmek) ve "الْتَلَّحَى" (fısıldaşmak) gibi fiillerin bu kurala uymadığı yönündeki olası bir itiraza ise, bu tür fiillerde orta harf olan ‘aynü’l-fiilin başlangıçta dammeli iken sonradan kesralı hale geldiğini ifade ederek cevap verir ve bu konuya ileride daha detaylı değineceğini belirtir. Ona göre doğru olan ifade, “nâkıs fiiller hariç diğerlerinin dammeli olarak devam etmesi gerektiği, nâkıs fiillerin ise son harfi ‘ye’ olduğu için buna uygun olarak kesreli olmasıdır.”⁷⁸⁶

Arrânî, isim-i zaman ve isim-i mekân konularında da şârihlerin görüşlerine eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. O, şârihlerin “mânâ itibarıyla ism-i zaman ve ism-i mekânın mef'ûlün fih (zarf) olduğu” yönündeki tanımlamasını eleştirmektedir.⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ el-Çârperdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1, s. 297.

⁷⁸⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1/, s. 334 -335.

⁷⁸⁷ el-Çârperdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1, s. 318.

Mef'ûlün fih'in temel şartının, failin fiilinin gerçekleştiği zaman veya mekân zarfı olması gerektiğini hatırlatan Arrânî, ism-i zaman ve ism-i mekânın bu tanıma uymadığını savunur. Zira ona göre, ism-i zaman ve ism-i mekân mübteda (özne) olarak da kullanılabilir. Örnek olarak "مَقْتُلُ الْحُسَيْنِ قَبِيحٌ" ("Hüseyin'in öldürüldüğü yer çirkindir") cümlesini verir ve düşünebilen herkesin bu durumu anlayacağını ifade eder. Arrânî, bu konuyla ilgili daha geniş bilgiyi *Nihâye* adlı eserinde sunduğunu belirtir.⁷⁸⁸ Arrânî'nin, ism-i zaman ve ism-i mekân kavramlarının "mef'ûlün fih" olarak tanımlanmasını reddetmesi; onun dilsel kategorileri yalnızca işlevlerine göre değil, cümle içindeki söz dizimsel (sentaktik) ve anlamsal (semantik) rollerine göre değerlendirdiğini gösterir. Arrânî'ye göre mef'ûlün fih (zarf), yalnızca fiile bağlı bir unsur olabilir. Yani, mef'ûlün fih fiilin gerçekleştiği yer ya da zamandır. Ama ism-i zaman veya ism-i mekân, bazı bağlamlarda mübteda olabilir. Bu durumda artık fiile bağlı zarf (mef'ûlün fih) değil, yüklemle bağlantılı bir isimdir. Örnek olarak verdiği "مَقْتُلُ الْحُسَيْنِ قَبِيحٌ" (Hüseyin'in öldürüldüğü yer çirkindir.) cümlesinde "مَقْتُل" kelimesi özne konumundadır, fiilin tamamlayıcısı değildir. Nitekim zarflar (mef'ûlün fih) daima fiilin çevresel unsurudur, ama isim-i mekân/zaman, özne, haber veya tamlayan gibi başka görevlerde de bulunabilir. Bu da onların gramatik işlev açısından zarf olmadığını gösterir. Arrânî'ye göre, mef'ûlün fih olmak için bir kelimenin bir fiile ait zaman veya mekânı göstermesi gerekir. Ancak ism-i zaman ve mekân, bizzat isimleşmiş, hatta zaman/mekânın isim hâlini alan kalıplardır. "مَقْتُل" sözü bir eylemin geçtiği yeri bildirir, ama artık fiilin içsel bir parçası değil, bağımsız bir isimdir. Aynı şekilde "مَوْلِدُ الرَّسُولِ" (Peygamberin doğduğu zaman) gibi örneklerde de kelime artık isim olarak değerlendirilir. Buradan da anlaşıldığı gibi, zarflar bağlamdan çıkınca işlevlerini kaybeder. Oysa ism-i zaman ve mekân, bağlam dışında da anlamını koruyan tam birer isimdir. Arrânî burada önemli bir morfolojik ayrımı vurgular. "مَفْعُل" gibi kalıplar hem ism-i zaman/ism-i mekân hem de mef'ûlün fih olabilir. Ancak aynı kalıbın olması, her durumda aynı işlevi (iştikakı) taşıyacağı anlamına gelmez. Örneğin, "الْمَسْجِدُ مَفْتُوحٌ" (Mescid açıktır.) cümlesindeki "المسجد" (cami) bir mekân ismidir, zarf değildir. Ancak "صَلَّيْتُ فِي الْمَسْجِدِ" (Mescidde namaz kıldım.) cümlesinde ise "المسجد" zarf (mef'ûlün fih) görevindedir. Buradan da anlaşıldığı gibi, kalıp ile işlev birbirine karıştırılamaz. Aynı morfolojik form, cümle içindeki yer ve anlamına göre farklı görev alabilir. Arrânî'ye göre geleneksel tanımın en büyük hatası, ism-i mekân ve zamanın bağımsız birer isim olduğunu göz ardı etmesidir. Zarf, ancak fiilin çevresel tamamlayıcısı olabilir. Ama mübteda/haber gibi öğeler cümlede asli unsurdur. "مَقْتُلُ الْحُسَيْنِ قَبِيحٌ" örneği bu yüzden önemlidir. Çünkü, "مَقْتُل"

⁷⁸⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 353.

burada failin işlediği bir yer değildir. Tam anlamıyla isimleşmiş, hatta nitelik kazanmış bir yargı unsurudur. Buradan da anlaşıldığına göre kavramların fonksiyonel netliği sağlanmalıdır. Aksi hâlde hem zarflık, hem özne/haberlik gibi gramatik çelişkiler ortaya çıkar. Sonuç olarak, Arrânî, isim-i zaman ve mekânı yalnızca fiile bağlı zarf olarak tanımlayan geleneksel görüşe, dilbilimsel kategorilerin karıştırılması, işlevsel farkların yok sayılması ve sentaktik analiz eksikliği gerekçeleriyle itiraz eder. Onun yaklaşımı, bağlama ve işlevselliğe dayalı modern linguistik analizleri hatırlatmaktadır.

Arrânî, isim-i âlet, isim-i tasğir ve isim-i mensub konularında da dönemin dilbilimci şârihlerinin görüşlerine farklı açılardan eleştiriler getirmektedir. Arrânî, şârihlerin “ism-i âletin üç kalıbı olan (مُفْعَلٌ، مِفْعَالٌ، مُفْعَلَةٌ) kelimelerin tamamının semâî olduğu”⁷⁸⁹ yönündeki ifadelerini kabul etmemektedir. Ona göre, bu kalıplar isim-i zaman ve mekân kalıpları gibi kıyasîdir ve dilbilimciler de bunların kıyasî olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ayrıca Arrânî, bu kalıpların semâî kabul edilmesi durumunda, iki dammeli olan "المشغُطُ" kelimesinin kıyasa aykırı olmasından dolayı şâz (kural dışı) olarak nitelendirilemeyeceğini de belirtir.⁷⁹⁰ Arrânî’nin ism-i âlet konusundaki bu yaklaşımı, klasik şârihlerin geleneksel anlayışına karşı, kıyas (analojik üretim) temelli dilbilimsel bir sistem tasarımı önerdiğini gösterir. Şârihler, “مِفْعَلٌ، مِفْعَالٌ” “مِفْعَلَةٌ” kalıplarını semâî, yani sadece işitilmiş örneklere dayalı olarak kabul etmektedir. Ancak Arrânî’ye göre bu kalıplar kurallı biçimde fiilden türetilen yapılardır. Tıpkı ism-i zaman ve ism-i mekân kalıplarında olduğu gibi, fiilin babına ve harf yapısına göre mantıklı biçimde üretilebilir. Örnek olarak , - مَكْتُوبٌ (yazma âleti ya da yazılan yer) ve طَحْنٌ - مِطْحَنَةٌ (öğütme âleti) sözlerini verebiliriz. Arrânî’ye göre eğer bu kalıplar kurallı bir türetme sistemiyle elde ediliyorsa, onları “semâî” kabul etmek, dilin yapısal düzenini hiçe saymak olur. Bu durum dilbilimde morfolojik türetmenin temel ilkesine aykırıdır. Arrânî, Arap dil âlimlerinin büyük çoğunluğunun bu kalıpların kıyasî olduğu konusunda ittifak ettiğini belirtir. Bu ifadeyle Arrânî, morfolojik yapıların kıyas yoluyla üretildiği yönündeki klasik dil mantığının, şârihler tarafından görmezden gelindiğini ileri sürmektedir. Arrânî, bu üç kalıbı semâî kabul edersek, o zaman gerçekten “kıyas dışı” olan yapıları da ayırt edemez hale geliriz, der. Örneğin "المشغُطُ" kelimesi, eğer bu kalıplar semâî kabul edilirse, artık kıyas dışı (şâz) sayılamaz. Çünkü zaten semâî olan bir kalıba dayanarak yapılmış her kelime meşru olur. Arrânî’ye göre, “مِفْعَلٌ، مِفْعَالٌ، مِفْعَلَةٌ” kalıpları, Arapçadaki diğer isim kalıpları gibi belirli fiil köklerinden sistemli şekilde türetilmektedir. Bu kalıplar sadece ism-i âlet değil; bazı durumlarda ism-i mekân, ism-i

⁷⁸⁹ el-Çârperdi, *Şerhu ’ş-Şâfiye*, 1, s. 318.

⁷⁹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, 1, s. 357.

zaman ya da masdar-ı mimi olarak da kullanılır. " مِفْتَاح " - anahtar (âlet) ve " مَذْبُح " - kurban kesilen yer sözlerini örnek olarak verebiliriz. Arrânî, ism-i âlet kalıplarını fonksiyonel, sistematik ve üretilebilir yapılar olarak görür. Şârihlerin bu kalıpları "semâî" kabul etmesini, dil kuramını sistemsizleştirmek ve kıyasın gücünü zayıflatmak olarak değerlendirir. Bu yönüyle Arrânî'nin yaklaşımı, kural-temelli morfolojik modellemeye dayalı modern linguistik yaklaşımlarla paralellik gösterir.

İsm-i tasğir bağlamında Arrânî, şârihlerin " هَارَ - يَهُورُ - هُورُ " (yalpalamak, sendelemek) fiilinin ism-i tasğirinin " هُوَيْرٌ " veya " هُوَيْرِيَّةٌ " şeklinde olmasının yanlış olduğu yönündeki görüşünü hatalı bulmaktadır.⁷⁹¹ Bu yanılmanın sebebini, şârihlerin "el-kevâidü'l-külliyeye" (külli kaideler) uygulamasını yanlış anlamalarına bağlar. Zira Arrânî'ye göre, bu tür kelimelerde kalb (harf değişimi) yapılması ittifakla caizdir ve kalbin caiz olduğu bir durumda yanlışlık söz konusu olamaz.⁷⁹² Arrânî'nin " هُوَيْرٌ " " هُوَيْرِيَّةٌ " gibi tasğir (küçültme) formlarını savunması ve şârihlerin bunları yanlış saymasını eleştirmesi, onun külli dil kaidelerinin (el-qavâ'idü'l-külliyeye) yorumu, kalb prensibi ve fonolojik uyuma dair dilbilimsel farkındalığına dayanmaktadır. Arrânî bu meselede şârihlerden farklı olarak dil sisteminin iç kurallarını esas alır, keyfiliği reddeder. O, " هُوَيْرٌ " gibi yapıların, asıl kökün harflerinden biri ya da birkaçının yer değiştirmesiyle ortaya çıktığını ve bu tür kalb işleminin Arap dilinde meşru ve yaygın bir uygulama olduğunu belirtir. Ona göre " هَارَ - يَهُورُ - هُورُ " gibi fiillerden isim türetilirken "el-kalb" (örneğin "و" harfinin yer değiştirmesi) gramer kurallarına uygun olarak yapılmaktadır. Bu da külli kaidelerle (genel morfolojik ilkelerle) çelişmez. Arrânî'ye göre şârihler, el-qavâ'idü'l-külliyeye kavramını aşırı genelleyerek ya da mutlaklaştırarak yanlış anlamışlardır. Aslında ülli kaideler, tüm kelimelere birebir aynı şekilde uygulanacak katı şablonlar değil, dildeki çeşitli yapıların üretimini yöneten genel ilkelerdir. " هُوَيْرٌ " gibi tasğir kalıpları, Arapçada tasğir sigaları olan " فُعَيْلٌ / فُعَيْلٌ " kalıplarına fonetik olarak uygundur. " هُوَيْرٌ ", " فُعَيْلٌ " kalıbına göre şekillenir ve ünlü uyumu, hafiflik ve ahenk açısından Arapçanın ses sistemine uygundur. Arrânî'nin temel yaklaşımı kıyas esas alınırsa, " هُورُ " gibi fiil köklerinden " هُوَيْرٌ " türetmek doğaldır. Şârihler bu türetimi kabul etmeyip "sadece duyulmuş olan (semâî) geçerlidir" diyerek kıyası iptal ederler. Arrânî ise, kıyasa dayalı türetmenin önünü açar. Genel çerçevede, Arrânî burada dilsel üretimin sistemli, kurallı ve esnek yönünü öne çıkarır. Ona göre şârihler, hem kıyası göz ardı ederek hem de külli kaideleri yanlış anlayarak dilde doğal olarak oluşabilecek yapıları

⁷⁹¹ el-Çârperdi, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1/350.

⁷⁹² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 379 – 380.

“yanlış” saymaktadır. Bu ise gramer ile dili ayıran yapay bir yaklaşım olur.

Yine ism-i tasğir konusunu ele alan el-Arrânî, şârihlerin "إِنْسَانٌ" (insan) kelimesinin küçültme vezninin kıyâsen "إِنْسِيَانٌ" şeklinde olması gerektiği yönündeki görüşünü de reddeder.⁷⁹³ Ona göre, kıyâsen “ye” harfinin bulunduğu yerde “elif” harfinin de bulunmasına gerek yoktur. Bu bağlamda kıyasa uygun olanın, “elif” harfinin hazfedilmesi, “ye” harfine dönüştürülmesi veya Sîbeveyhî’nin görüşüne göre her ikisinin de hazfedilmesi olduğunu savunur.⁷⁹⁴

Arrânî, şârihlerin "عَدُوَّةٌ" (düşmanlık) kelimesinin ism-i mensubunun "عَدَوِيٌّ" şeklinde olduğunu ve müennesinde müzekkerinde olduğu gibi “vav” harfinin hazfedilmediğini, ancak el-Müberred’in sahih görüşe aykırı olarak müzekkerle müennes arasında fark olduğunu ve “vav” harfinin hazfedileceğini⁷⁹⁵ söylediği yönündeki ifadelerini yanlış bulur. Zira Arrânî, İmam Takıyyüddin’in rivayetine göre el-Müberred’in bu tür kelimelerde müzekker ve müennes arasında herhangi bir ayırım yapmadığını belirtir.⁷⁹⁶

Yine isim-i mensub konusunu değerlendiren Arrânî, şârihlerin "شَافِعِيٌّ" (Şâfiî) kelimesinin ism-i mensubunun "شَعْفَوِيٌّ" olacağı⁷⁹⁷ yönündeki görüşlerini de hatalı bulur. Onların, birinci “ye” harfinin hazfedildiği ve ikincisinin “vav” harfine dönüştürüldüğü düşüncesinin yanlış olduğunu ifade eder. el-Arrânî’ye göre, burada hazfedilen şeddeli “ye” harfidir ve kelimenin doğrusu "شَعْفَوِيٌّ" şeklindedir.⁷⁹⁸ Onun "شَافِعِيٌّ" kelimesinin ism-i mensub formu hakkında şârihleri eleştirmesi ve "شَعْفَوِيٌّ" ya da benzeri formları yanlış, "شَعْفَوِيٌّ" formunu ise doğru kabul etmesi, morfolojik analiz, harf hazfî ve kalb, fonetik ve kök-temelli mantık gibi çok yönlü linguistik gerekçelere dayandığını gösterir. Arrânî’ye göre "شَافِعِيٌّ" kelimesinin kökü "شَفَعَ" (şefaath etmek) kelimesidir. Bu kelimedenden türetilen nisbet (mensubiyet) ismi, doğrudan bu kökün ses yapısına ve anlam çerçevesine dayanmalıdır. Şâfiî mezhebinin kurucusunun ismi olan "شَافِعِيٌّ" kelimesi de bu kökten türetilmiştir. Şârihler, iki “ye”den ilkinin hazfedildiğini, ikincisinin ise “vav”a dönüştüğünü ileri sürer. Fakat Arrânî’ye göre bu yanlış bir analizdir. O, burada şeddeli yâ’nın (يَ) hazfedildiğini savunur. Arrânî, şârihlerin uyguladığı kalb işlemini (و → ي) gereksiz ve hatalı bulur. Çünkü şârihler kelimenin iç yapısına aykırı bir şekilde “ye”yi “vav”a çevirmekte, Ardından bu dönüşüme bağlı olarak yanlış bir nisbet ismi "شَعْفَوِيٌّ" üretmektedir. "شَعْفَوِيٌّ" formu, Arapçanın fonetik

⁷⁹³ el-Çârperdi, *Şerhu ’ş-Şâfiye*, 1, s. 382.

⁷⁹⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, 1, s. 379 – 380.

⁷⁹⁵ el-Çârperdi, *Şerhu ’ş-Şâfiye*, 1, s. 418.

⁷⁹⁶ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, 1, s. 445.

⁷⁹⁷ el-Çârperdi, *Şerhu ’ş-Şâfiye*, 1, s. 438.

⁷⁹⁸ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, 1, s. 485.

yapısına (özellikle harf sıralaması ve ses uyumu) uygundur. "شَفَع" köküyle "عَوِي" (nisbet eki) yumuşak bir şekilde birleşmekte, hem anlam hem de ses bakımından daha doğal ve dengeli bir form ortaya çıkmaktadır. "شَفَعُوِي" kelimesi, hem morfolojik köke "شَفَع" hem de anlam alanına (mezhep adı olarak Şafî'ye mensubiyet) daha uygun düşmektedir. "شَفَعُوِي" gibi bir yapı, ne sözlüklerde meşru olarak geçer ne de anlam bağlamına oturur. Genel bakışla, Arrânî burada da dilin morfolojik bütünlüğünü, fonetik ahengini ve anlam tutarlılığını esas alan bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Ona göre dildeki bir yapı, sadece geçmişteki rivayetle değil, dil sisteminin kendi iç yasalarıyla değerlendirilmelidir. Bu da onu şârihlerden ayıran temel tutumdur.

Arrânî, cem-i teksir ve iltikâ-i sâkineyn konularında da şârihlerin geleneksel yaklaşımlarına yönelik özgün eleştiriler sunmaktadır. Cem-i teksir bağlamında, Arrânî, şârihlerin "الصَّنُو" (çam fıstığı) kelimesinin tesniyesinin sondaki “nun” harfinin kesreli olmasıyla "صَنَوَان" ve ceminin ise sondaki “nun” harfinin dammeli olmasıyla "صَنَوَان" şeklinde olduğu yönündeki açıklamalarını iki açıdan hatalı bulmaktadır.⁷⁹⁹ Birincisi, ona göre bu kelimenin son harfinin her durumda dammeli olması mümkün değildir. İkincisi ise, kelimelerin sonundaki harekelerin ancak merfû (ötreli), mecrûr (esreli) ve mansûb (üstünlü) hallerde i'râb alameti olarak kabul edildiğini belirtir. Eğer bu hareke değişmez bir hareke ise, kelime mebnî olarak kabul edilir ki, burada kelimenin sonundaki harekenin değiştiği görülmektedir ve bu durum çelişkilidir.⁸⁰⁰ Arrânî'nin / الصَّنُو / صَنَوَان "الصَّنُو" kelimesi üzerine yaptığı analiz ve şârihlere yönelik eleştirisi, Arap dilinin i'râb sistemi, sarf-nahiv ilkeleri ve kelime yapılarına dair tutarlılık ilkeleri bağlamında şekillenmiştir. Onun bu meselede benimsediği yaklaşım, sadece geleneksel kıraat ya da rivayetle değil, dilsel sistemin iç tutarlılığına ve mantıksal dil analizine dayanmaktadır. Arrânî'nin ilk ve temel itirazı, kelimenin sonundaki harekenin anlamı ve işlevine yöneliktir. Şârihlerin yaklaşımına göre "الصَّنُو" sözü merfû halde tekil, "صَنَوَان" mecrur halde tesniye ve "صَنَوَان" sondaki nunun dammeli olmasıyla cem şeklindedir ve sondaki “nun” harfinin harekesi, lafzî olarak anlam belirleyici unsur (yani cem ya da tesniye göstergesi) gibi sunulmaktadır. Arrânî'ni buna karşı çıkararak bir kelimenin sonundaki hareke, yalnızca i'râbın bir işareti olduğunu, eğer bu hareke i'râbla değişmiyorsa, o zaman bu hareke artık “i'râb alameti” değil, sabit bir unsur sayılır, bu da kelimeyi mebnî kılar der. Arap dilinde kelimenin sonundaki harekenin değişip değişmediğine bakarak onun mu'rabmi yoksa mebnîmi olduğu belirlenir. Eğer "صَنَوَان" kelimesinin sonundaki damme sabitse, bu durumda kelime mebnî olur. Fakat bu kelime i'râba

⁷⁹⁹ el-Çârperdi, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1, s. 479.

⁸⁰⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 485.

giriyorsa, bu hareke değişmeli ve buna göre analiz yapılmalıdır. Bu çelişkiyi göz önüne alarak Arrânî, şârihlerin burada hem “hareke sabit” deyip mebnî muamelesi yapmadıklarını, hem de i'râbla açıklama getirmeye çalıştıklarını eleştirir. Arap gramerinde geleneksel görüşe göre cem-i teksir büyük ölçüde semâîdir, yani rivayet ve kullanım alışkanlığına dayanır. Bu bağlamda "صِنُون" da cem formudur; meşhur kıraatlere, şiirlere vb. dayanılarak kabul görür. Şârihlerin “nun” harfinin harekesini tesniye ve cemiyyetin ayırt edici işareti olarak yorumlamasına Arrânî açıkça karşı çıkar. Ona göre, sondaki damme ya da kesre kelimenin çoğul ya da ikililik anlamını göstermez. Bu sadece gramatik hâlin (merfû, mecrûr) işaretidir. Şârihler, anlamla i'râbı karıştırmakta ve harekeyi anlamı belirleyen unsur gibi sunmaktadır. Arrânî burada yalnızca gramerin klasik rivayetlerine değil, dil sisteminin iç mantığına, yapısal bütünlüğe, fonetik gerçekliğe ve mantıksal dil analizine dayanarak bir eleştiri geliştirir. Şârihlerin bu konudaki hatalarını, sistem içindeki kavramları karıştırmaları (harekeyi anlam göstergesi saymak gibi) ve kaidesiz kullanım alışkanlıklarına dayanarak açıklama yapmalarıyla izah eder.

Yine cem-i teksir konusunu ele alan el-Arrânî, şârihlerin “Müellif ‘lâm’ül-fiili (son harfi) hazfedilmîş isimleri bu konuda üç kısma ayırmıştır: Birinci kısım vav ve nun ile cem olanlar, ikincisi elif ve te ile çoğul olanlar ve üçüncüsü "أَفْعَلٍ" kalıbında çoğul olanlar” şeklindeki ifadelerindeki sınıflandırmanın hatalı olduğunu savunur.⁸⁰¹ Ona göre, orta harfî hazfedilmîş isimler tek bir kısımdır, ancak bu isimlerin çoğul hallerine ilişkin üç farklı hüküm bulunmaktadır.⁸⁰² Arrânî’nin, lâmu’l-fiili hazfedilmîş isimlerin cem-i teksir kalıplarına göre sınıflandırılmasına yönelik şârihleri eleştirisi, onun kelime türetimi, morfolojik yapı ve cem-i teksir kaidelerine dair mantıksal, sistematik ve dilbilimsel tutarlılığı önceleyen yaklaşımının açık bir örneğidir. Şârihlerin görüşüne göre metin müellifi, lâmu’l-fiili (son harfi) hazfedilmîş kelimeleri üç gruba ayırmıştır: vav ve nûn ile çoğul olanlar "سِنَّ – أُسْنَن", elif ve te ile çoğul olanlar "أَذَن – أُذْن" ve "أَفْعَلٍ" kalıbıyla çoğul olanlar "أَعْيَن – عَيْن". el-Arrânî ise bu üçlü taksim, kelime türlerine değil, çoğul formlarına göre yapılmıştır. Oysa bu kelimeler aynı morfolojik kök yapısına sahiptir: ortası hazfedilmîş isimlerdir. Bu nedenle kelimelerin tek bir sınıfa ait olması, ancak onların çoğul şekillerinin üç ayrı hüküm taşıması gerekir. -Arrânî’ye göre kelimeleri sınıflandırırken temel alınması gereken şey, onların müfred (tekil) hâlde sahip oldukları yapısal (sarfi) özellikleridir, çoğul formları değil. Kelimelerin hangi çoğul kalıbına gireceği, rastgele değil, şu unsurlara bağlıdır: Kelimenin kökündeki

⁸⁰¹ el-Çârperdi, *Şerhu ’ş-Şâfiye*, 1, s. 505.

⁸⁰² el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi ’ş-Şâfiye*, 1, s. 512.

harflerin sağlam veya illetli olması, kelimenin vezni (sarfî kalıbı), son veya orta harflerin düşüp düşmemesi, fonetik denge ve lafzî akıcılık. Bu nedenle aynı yapıda olan müfred kelimelerin farklı cem formlarına sahip olması çoğul formun değişkenliğini, ama müfred yapının tekliğini gösterir. el-Arrânî'ye göre bu tür sınıflandırmalar: Dil yapısının iç tutarlılığına zarar verir, analitik düşünmeyi engeller, ezberci yaklaşımı pekiştirir (çünkü nedenleri açıklamadan kalıplar sunar). Eğer farklı çoğul biçimlerine sahip kelimeler aynı yapıdan geliyorsa, onları çoğul şekillerine göre ayırmak değil; aksine neden farklı çoğullara sahip olduklarını açıklamak gerekir. Arrânî burada geleneksel gramer açıklamalarındaki yüzeyselliğe ve semâî kalıp dayalı yaklaşıma karşı çıkarak, dilin yapısal derinliğine dayanan bir analiz ortaya koyar. Onun için esas olan, kelimenin yapısı, dil içindeki üretim kuralları ve mantıksal tutarlılıktır. Bu yaklaşım, klasik sarf-nahiv ilmîni modern dilbilimsel ilkelere yaklaştıran bir perspektif sunar.

Arrânî, cem-i teksirle ilgili bir diğer eleştirisinde ise şârihlerin “Müellif, mezid sülasi (üç harfli köke ekler almış) fiillerin cemlerinin dört vezinde olduğunu belirtmiştir. Bunlar; meddin artırılması, önüne hemze artırılması, sonuna elif ve nunun artırılması ve ikinci sükunlu ‘ye’nin artırılması ile oluşur”⁸⁰³ şeklindeki görüşlerini değerlendirir. Arrânî, şârihlerin bu fiillerin cemlerinin yalnızca dört vezinle sınırlı olduğunu zannetmelerinin yanlış olduğunu ifade eder. Ona göre, tüm rübaî mülhaklar (dört harfli köke eklenmişler) ve mezid sülasi fiiller bu dört vezinle sınırlı değildir.⁸⁰⁴

Arrânî, iltikâ-i sâkineyn konusunda müellifin "عَنْ" kelimesinden sonra sakın harfle başlayan bir kelime geldiğinde, "عَنْ" kelimesinin harekesinin kesre olarak değiştiğini ve asıl olanın da bu olduğunu” söylediğini aktarır. Ahfeş’in bazı Araplardan rivayet ettiği, sükunlu “lâm” harfinden önce gelen “عَنْ” kelimesinin dammeli söylenmesi gerektiği görüşünü ise zayıf bir görüş olarak değerlendirir. Bu görüşü savunanların örnek olarak "عَنْ الْفَرَسِ" (Adam hakkında bir haber var), "عَنْ الْقُرْطِ" (Tencerede yemek var) şeklinde okuyup söylediklerini belirtir. Burada söylenmesi gereken Arrânî'ye göre, iki sakın harfin yan yana gelmesi durumunda ilkini harekelendirmenin temel amacının, o kelimedeki sükûnu ortadan kaldırmak olduğunu vurgulamak gerekir. Dolayısıyla asıl amaç harekelendirme olduğu için, hangi harekenin verildiği birinci derecede önemli değildir. Bu noktada Arrânî, şârihlerin bu konudaki yaklaşımlarını eleştirel bir şekilde şöyle değerlendirmektedir. Arrânî, "عَنْ الرَّجُلِ" örneğinde sükûnlu “nun” harfinin dammeli olarak harekelendirilmesinin sebebinin "الرَّجُلِ" kelimesindeki “cim” harfinin dammeli

⁸⁰³ el-Çârperdi, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 1, s. 510.

⁸⁰⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 521.

olması yönündeki şârih görüşünü eleştirmektedir. Şârihlerin, Allah'ın (c.c.) { قُلْ اَنْظُرُوا } (De ki: Bakın!) ayetindeki⁸⁰⁵ "اَنْظُرُوا" kelimesinde “ra” harfî dammeli olduğu için sükûnlu “nun” harfinin de dammeli olduğu şeklindeki kıyaslamasını da reddeder.⁸⁰⁶ Arrânî bu görüşün birkaç yönden hatalı olduğunu belirtir: Birincisi, şârih bu görüşün yalnızca bu örneklerle özgü olduğunu zannetmektedir, oysa bu durum bazı Arap lehçelerinde geçerli olan külli bir kaidedir ve tüm kelimelere uygulanabilir. İkincisi, sükunlu bir harfin harekelendirilmesinin sonraki kelimenin ikinci harfinin harekesine bağlı olduğu zannı yanıltır. Üçüncüsü ise, şârihin “ra” harfinin sâkin hükmünde olduğunu ve idğam edildiğini düşünmesi açık bir hatadır. Zira “ra” harfi lafzen ve hükmen hareketlidir ve sükunlu olan "قُلْ" kelimesindeki “lâm” harfidir. Arrânî, "عَنْ" gibi kelimelerde sükûnlu bir harfle karşılaşma durumunda “nun” harekesinin Arap dilinde çoğunlukla kesreli, daha az dammeli ve nadiren fethalı olduğunu belirtir.⁸⁰⁷

Arrânî, şârihlerin el-Halîl b. Ahmed’e atfen söyledikleri “harflerden tek harf üzerine sükunlu olanı yoktur”⁸⁰⁸ şeklindeki görüşün açık bir yanılgı olduğunu ifade eder. Zira ona göre “tenvin” ve sükunlu müennes “te”si harflerden sayılır. Bunlara ek olarak, zamir olan “elif”, “vav” ve “ye” de tek harften oluşan isimlerdir. Arrânî’nin, şârihlerin “harflerden tek harf üzerine sükunlu olanı yoktur” şeklindeki açıklamasına karşı çıkması ve bu görüşü “açık bir yanılgı” olarak nitelemesi, onun dilin yapısını yüzeysel semantik değil, derin yapısal (fonetik, morfolojik ve sistematik) esaslara göre değerlendirdiğini gösterir. Şârihler, tek harften oluşan kelime olmaz, özellikle de sükunlu tek harf, Arapçada kelime teşkil etmez derler ve bu görüşü Halîl b. Ahmed’e dayandırırır.⁸⁰⁹ el-Arrânî’ni ise bu görüşün ya eksik anlaşılmış ya da hatalı aktarılmış olduğunu söyler. Çünkü Arapçada tek harfli unsurlar mevcuttur , hem de sâkin halde. el-Arrânî, dilde gerçekten telaffuz edilen ve anlam/fonksiyon yüklenen her unsurun yok hükmünde sayılmasını reddeder. Tenvinli bir kelimedeki “n” sesi (nun), lafzen vardır ve harftir. Onu “var saymamak”, fonetik gerçeğe çelişir. el-Arrânî’nin önemli bir uyarısı şudur: “Tek harf üzerine sükunlu yapı kelime oluşturmaz” demekle, harfîn tek başına ‘kelime’ olamayacağı anlaşılmak istenmiş olabilir. Ama bu, “tek harfli unsurlar hiç yoktur” demekle karıştırılmamalı. l-Arrânî’ye göre, özellikle müstakil zamirler "هُوَ، هِيَ،" gibi yapılar analiz edilirken onların içerisindeki harflerin tek başına kullanım kabiliyeti göz önünde bulundurulmalıdır. Örnek olarak "و" harfî, hem isim olarak hem harf olarak telaffuz edilir: "واو" tek harftir, fonetik olarak sâkindir. Bu, hem

⁸⁰⁵ Yunus suresi – 10/101.

⁸⁰⁶ el-Çârperdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1, s. 592.

⁸⁰⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 1, s. 579.

⁸⁰⁸ el-Çârperdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1, s. 602.

⁸⁰⁹ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l- Ayn*, 1, s. 49.

morfolojik hem fonetik hem de terminolojik olarak “tek harfli sâkin isim” örneğidir. Şârihler lafzî (literal) bakışla yalnızca kelimeyi görüp, harfî bağımsız unsur olarak değerlendirmezler.⁸¹⁰ el-Arrânî ise yapısal yaklaşımla fonetik değer taşıyan, bağımsız okunan, anlam taşımasa da dil birimi olan her yapıyı hesaba katar. Bu yaklaşım, modern fonoloji ve morfolojiye daha yakındır. el-Arrânî burada sadece bir gramer kuralını eleştirmekle kalmaz, aynı zamanda harf, kelime, lafız, yapı gibi temel dil kavramlarını yeniden tanımlar. Bu, onun klasik gramer birikimini sorgulayan ve daha sistemli bir dil anlayışı geliştiren özgün yaklaşımının önemli bir örneğidir.

Arrânî, "غَرَى – يَغْرَى" (bir şeyi yapıştırmak) fiilinin mastarının Sîbeveyhî⁸¹¹ ve el-Ferrâ⁸¹² tarafından sonu elif-i memdûde olan "الْعَرَاءُ" şeklinde şâz olarak rivayet edildiğini, ancak el-Asmaî'nin⁸¹³ ise diğer benzerlerine kıyasen sonu elif-i maksûre olarak rivayet ettiğini aktarır. Şârihlerin “bu kelime semâî olarak elif-i memdûde iledir”⁸¹⁴ şeklindeki ifadelerini değerlendiren Arrânî, bu ifadenin şârihlerin kelimenin elif-i maksûre ile olmasının kıyasî olduğunu zannettiklerini gösterdiğini belirtir. Ancak el-Arrânî'ye göre, bu kelimenin hem elif-i maksûre hem de elif-i memdûde ile bitmesi semâîdir ve dönemin önde gelen dilbilimcileri bunu kendi eserlerinde kaydetmişlerdir.⁸¹⁵

Arrânî, zu ziyâde (ek harfler), imâle (bir harekeyi başka bir harekeye yaklaştırmak) ve i'lâl (illet harflerinde yapılan değişiklikler) konularında da şârihlerin yorumlarına karşı eleştirel bir duruş sergilemektedir. Arrânî, müellifin "مَنْجَنِي" (mancınık) kelimesini Arapça kökenli olmayıp sonradan Arapçaya geçen kelimelere örnek olarak verdiğini belirtir. Ona göre, eğer bu kelime Arapça kökenli olsaydı, içerisindeki bazı harfler aslî (kök harfleri), bazıları ise zâid (ek harfler) olurdu. Şârihlerin bu kelimenin aslında "من" (ne güzel bir şeydir) anlamına gelen mürekkep bir kelime⁸¹⁶ olduğu yönündeki görüşünü eleştirir. Arrânî, şârihlerin bu sonuca ulaşmasının sebebinin, Arapçada “cim” ve “kaf” harflerinin aynı kelimedeki bir araya gelmemesi kuralı olduğunu düşünür. Ancak ona göre bu görüş birkaç yönden yanlıştır: Birincisi, mürekkep kelimelerde aslî ve zâid harflerden bahsedilemez. İkincisi, eğer bu kelime mürekkep olsaydı, şârihlerin iddiasına göre üç kelimeden oluştuğu için tüm harflerinin aslî olması gerekirdi. Üçüncüsü ise, “cim” ve “kaf” harflerinin aynı kelimedeki bulunamayacağı düşüncesi de hatalıdır.⁸¹⁷

⁸¹⁰ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 1, s. 591.

⁸¹¹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3, s. 538.

⁸¹² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Velid (Vellâd) et-Temimî el-Mısırî, *el-Mağşûr ve'l-Memdûd*, thk. Paul Brönnle, Bern: Layden, 1900, s. 19.

⁸¹³ ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, 2, s. 161.

⁸¹⁴ el-Çârperdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 2, s. 12.

⁸¹⁵ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 646.

⁸¹⁶ el-Çârperdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 2, s. 73.

⁸¹⁷ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 684.

Arrânî, imâle⁸¹⁸ konusunda şârihlerin “ye” harfî "الْحَيَوَان" (hayvan) kelimesinde olduğu gibi elif ile yan yana gelmezse ve aralarında birkaç harf olursa, bu durumda “ye” harfinin imâle edilerek okunmasının caiz olmadığı⁸¹⁹ yönündeki görüşünü reddeder. Ona göre bu görüş yanlıştır, çünkü daha önce de belirttiği gibi bu türdeki “ye” harfî imâle edilebilen harflerden biridir. Arrânî, imâle konusunda şârihlerin dar kapsamlı ve yüzeysel yaklaşımlarını eleştirirken, özellikle "الْحَيَوَان" gibi kelimelerde geçen ye harfinin imâleye konu olup olamayacağı meselesini fonetik ve kullanım temelli bir gerekçeyle değerlendirir. Arrânî’ye göre, ye harfî, imâleye (yani elifin veya fethenin kesreye yaklaşarak seslendirilmesi) elverişli seslerden biridir. Şârihlerin “elif ile ye araya birkaç harf girdiği için artık imâle yapılamaz” iddiası, sesin yayılma doğasına ve fonetik uyuma aykırıdır. İmâle sadece elif ile ye’nin bitişik olmasıyla sınırlı değildir. Arada birden fazla harf bulunsa dahi, eğer sesin yapısı imâleye uygunsa, bu ses değişimi yapılabilir. Bu, İbn Cinnî ve Sîbeveyh gibi dilcilerin fonetik yaklaşımıyla da örtüşür; onlar, imâleyi şekilden çok sesin mahreci ve tınısı ile ilişkilendirir. Arrânî, dilde semâî olarak imâle yapılan pek çok kelimede benzer yapıların olduğunu hatırlatır. Yani, Arapça’da “ye” harfî ile elif arasında birkaç harf olmasına rağmen yine de imâle yapılan kelimeler mevcuttur. Bu da gösteriyor ki, kurala değil, örneğe bakılır. Eğer örnekte varsa, bu caizdir. Kur’an tilavetinde (kıraatlerde) ve klasik Arap şiirinde bu tür örnekler geçmektedir. Dolayısıyla, Arrânî’nin dayanağı kıraat ve lügat örnekleridir. Arrânî, dilin sadece kurallarla açıklanamayacağını, şârihlerin kıyasî hükümleri genelleyerek her duruma uygulamasının hata doğurduğunu belirtir. Bu noktada, imâlenin caiz olmadığına dair kıyasın yanlış yapıldığını, çünkü imâlenin kıyasa değil, semâyâ ve fonetiğe dayandığını ileri sürer. “İmâle, yalnız kıyasa değil, işitilmiş örneğe ve sesin tabiatına dayanır.” Bu linguistik yaklaşım, dilin canlı doğasını vurgular. Arrânî, şekilci kıyaslara karşı, fonetik uygunluk, semâî örnekler ve doğal ses akışı gibi fonolojik ve kullanım temelli gerekçelerle, imâlenin “ye” harfîyle sınırlı bir durum olmadığını, bu tür yapılarda da geçerli olabileceğini savunmuştur.⁸²⁰

Yine imâle konusunu ele alan el-Arrânî, şârihlerin “ye” harfî "سَائِر" (beraber yürüdü) kelimesinde olduğu gibi eliften sonra gelirse bu durumun imâleyi etkilemediği ve bu halde imâlenin gerçekleşmediği düşüncesinin⁸²¹ de yanlış olduğunu savunur. Zira el-Arrânî’ye göre, Arap dilbilimi âlimlerinin eserlerinden de nakledildiği üzere bu durumda imâle gerçekleşir. El-Arrânî, "سَائِر" gibi fiillerde geçen ye harfinin eliften

⁸¹⁸ İmâle, fethayı kesreye ve elifi yâ’ya yaklaştırarak seslendirmektir.

⁸¹⁹ el-Çârperdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 2, s. 149.

⁸²⁰ el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fi Şerhi’ş-Şâfiye*, 2, s. 739.

⁸²¹ el-Çârperdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 2, s. 149.

sonra gelmesi hâlinde imâlenin gerçekleşmeyeceği yönündeki geleneksel görüşü eleştirirken, bu değerlendirmeyi fonetik (sesbilimsel) ve semâî (işitmeye dayalı) temellere dayandırır. Arrânî'ye göre, şârihlerin “ye harfî eliften sonra gelirse imâle gerçekleşmez” yönündeki düşüncesi şekilci ve katı kıyasçı bir bakış açısının ürünüdür. Oysa imâle, sadece harflerin sıralamasına değil, harflerin mahreci (çıkış yeri) ve fonetik yakınlığına bağlıdır. "سَايِر" kelimesinde eliften sonra gelen ye harfî, ses açısından imâleye elverişli bir ortam oluşturur. Yani burada da fetha sesi, kesreye (ince ses) çekilebilir; bu da imâledir. Arrânî, Arap dilinin otoritelerinin aktardığına göre, bu tür yapıların (yani “elif + ye” şeklindeki dizilimlerin) imâle ile okunduğu örnekler mevcuttur. Yani "سَايِر" gibi fiillerin klasik kaynaklarda imâle ile telaffuz edildiği görülmektedir. Bu da, imâlenin sadece eliften önce gelen “ye” harfîyle sınırlı olmadığını, eliften sonra da gelse imâleye konu olabileceğini gösterir. Arrânî'ye göre, şârihler burada imâleyi katı kıyas ilkeleriyle açıklamaya çalışmış ve örnekleri görmezden gelmiştir. Halbuki dil, kıyas kadar örnekle de şekillenir. Kıyasa ters gibi görünen fakat lugavî olarak sabit olan örnekler, kıyasın mutlak olmadığını gösterir. El-Arrânî, "سَايِر" gibi fiillerde eliften sonra gelen ye harfinin de imâleyi mümkün kıldığını, çünkü bu durumun klasik dil otoriteleri tarafından nakledildiğini, imâlenin fonetik yakınlık ve mahreç uyumu ile ilgili olduğunu ve dilde semâî olarak kullanıldığını ifade eder. Böylece şârihlerin şekilsel kıyasına karşı, fonetik ve örnek-temelli bir linguistik gerekçeyle kendi görüşünü ortaya koyar.⁸²²

Arrânî, i'lâl konusunda şârihlerin "مَضُوفَةٌ" kelimesinin "مُفْعَلَةٌ" vezninde olup "ضِفْتُ" (Birinin evine misafir olarak indiğim zaman, ‘bir şahsın evine misafir olarak gittim’ deriz) veya "أَشْفَقْتُ مِنْهُ وَحَذَرْتُ" (Ben bu işten/meseleden korktum, yani ondan çekindim ve sakındım)⁸²³ anlamlarına geldiği yönündeki açıklamalarını hatalı bulur. Ona göre, eğer bu kelime "الإِضَافَةُ" (misafir ağırlama) kelimesinden türemiş olsaydı, "الإِكْرَامُ" (ikram) kelimesinden türemiş olan "المُكْرَمَةُ" (ikram eden dişi) kelimesinde olduğu gibi başındaki “mim” harfinin dammeli ve “aynü’l-fiil”inin (orta harfinin) kesreli olması gerekirdi. Arrânî’nin "مَضُوفَةٌ" kelimesiyle ilgili değerlendirmesinde temel aldığı bilimsel/linguistik gerekçe, sarfî (morfolojik) yapının kurallı türev mekanizmalarına dayanır. Arrânî, "مَضُوفَةٌ" kelimesinin türetildiği kök ve kalıbı değerlendirirken meşhur türetim kurallarını esas alır. Ona göre, eğer bu kelime "الإِضَافَةُ" (misafir ağırlamak, "ضيف" kökü) mastarından türemiş olsaydı, o zaman fiilin türevlerinden biri olan "المُكْرَمَةُ" (ikram eden kadın) gibi bir form alması gerekirdi.

⁸²² el- Arrânî, *el-Kâfiyü fî Şerhi 'ş-Şâfiye*, 2, s. 739.

⁸²³ el-Çarperdi, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, 2, s. 292.

Bu formda başındaki “mîm” harfî dammeli (م) olmalı ve ortadaki harf yani ‘aynü’l-fiil kesreli (ـِ) olmalıydı. "مَضُوفَةٌ" kelimesinin "مَفْعَلَةٌ" kalıbında olduğu iddia ediliyor. Ancak bu kalıp genellikle mazi edilgen fiil veya isimleşmiş edilgen nesne formu olarak kullanılır. Arrânî, bu tür bir kullanımın burada tutarsız ve kurala aykırı olduğunu söyler. Eğer kelime gerçekten "ضَافٌ – يَضِيفُ" fiilinden türemişse, vezin uyumu bakımından "مُضِيفَةٌ" gibi ism-i fâil (yapan, faal olan) formunda olmalıydı. Arrânî’nin bu değerlendirmesi, klasik Arap dilinde çokça başvurulan “kıyâsî sarf” mantığına dayanır. Bu mantığa göre bir kelimenin kökü biliniyorsa ve o kökten daha önce bilinen kelimeler varsa, türemiş yeni kelimenin de bu yapısal kurallara uyması beklenir. Bu kurallardan sapmalar, ya semâî (işitilmiş, istisnai) olur ya da hatalı değerlendirilir. Arrânî, şârihlerin "مَضُوفَةٌ"yı semâî değil, kurallı bir türetme olarak sunduğunu görünce, bunun sarf kurallarına uymadığını vurgular. Arrânî, bu durumda fonetik değil morfolojik (sarfi) bir gerekçe ile hüküm vermektedir. Bunu deyerken onun gerekçesi şudur: “Eğer bir kelime belli bir mastardan türetiliyse, onun vezni (kalıbı), bu tür türevlerde geçerli olan kurallı yapıyı izlemelidir. "مَضُوفَةٌ" kelimesi bu kurallara aykırıdır; bu da gösteriyor ki ya kelimenin menşei farklıdır ya da şârihler kalıbı yanlış tespit etmişlerdir.”Bu gerekçe, el-kıyâs (analojik türetme) yöntemine dayalı klasik sarf sistemi çerçevesindedir.⁸²⁴

⁸²⁴ el- Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye*, 2, s. 816.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Orta Çağ İslâm coğrafyası, çeşitli ilim dallarında önemli eserler veren pek çok âlimin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu medeniyetin bir parçası olan Azerbaycan topraklarında yetişmiş âlimler de dini (tefsîr, hadîs, fıkıh, akait, kelâm) ve dünyevi ilimlerde (astronomi, tıp, kimya) eserler vererek İslâm kültürünün inşasında ve zenginleşmesinde etkin rol oynamışlardır. Bu âlimlerin bir kısmının hayatı ve ilmî mîrası incelenmiş olmakla birlikte, önemli bir kısmı hâlâ araştırılmayı beklemektedir ve ilmî katkıları gün yüzüne çıkarılmamıştır. Keşfedilmeyi bekleyen âlimlerden biri de XIII-XIV. yüzyıllarda yaşamış dilbilimci Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî es-Sekînenî'dir.

Bu değerli ilim adamı ve eserleri hakkında çeşitli Arap ülkelerinde sınırlı sayıda araştırma yapılmışken, Türkiye Cumhuriyeti'nde yalnızca eserin Tahkîkine odaklanan bir yüksek lisans tezi kaleme alınmıştır. Ancak ne yazık ki, kendi vatanı olan Azerbaycan'da da bu konuda herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Altı eserinin olduğu bilinen Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî es-Sekînenî'nin günümüze ulaşan tek eseri, Azerbaycan asıllı ünlü dilbilimci İbnu'l-Hacib'in sarf ilmîni konu edinen eş-Şâfiye adlı eserine yazdığı *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* isimli şerhidir.

Bu âlimin hayatına dair elimizde kısıtlı bir bilgi bulunmaktadır. Ancak yaşadığı XIII-XIV. yüzyılların, bir Moğol hanedanı olan İlhanlıların Azerbaycan'ı da içine alan dönem (1256-1353) olduğu göz önüne alındığında, bu dönemin onun üzerinde önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. Zira İlhanlı hanedanı, ilme ve âlimlere büyük değer vermiş ve onların himayesinde hem dini hem de dünyevi ilimlerde kayda değer ilerlemeler yaşanmıştır. Özellikle Gâzân Han ve Olcaytu Han dönemleri, İlhanlılar devrinin en parlak zamanları olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'ın çeşitli şehirleri gelişerek dönemin önde gelen dini ve ilmî merkezlerine dönüşmüştür. Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin ömrünün büyük bir bölümü bu iki hükümdarın döneminde geçmiş ve çalışmalarını böyle verimli bir ilmî ortamda sürdürmüştür.

Şimdiye kadar bu âlimin ilmî mîrası üzerine Arap ülkelerinde ve Türkiye'de yapılan çalışmalarda, yaşadığı yer hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu çalışmada, biyografilerden ve coğrafya kaynaklarından yararlanılarak Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin Azerbaycan'ın kadim yerleşim yerlerinden Zengezur bölgesinin Sisian nahiyesindeki Sekinen kasabasında yaşadığı ve eserlerini burada kaleme aldığı düşünülmektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere, Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin altı eseri olduğu bilinmekle birlikte, günümüze ulaşan tek eseri İbnu'l-Hacib'in sarf ilmîni içeren eş-Şâfiye adlı kitabına yazdığı *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* isimli şerhidir. Bu eserin müellifin kendi el yazısıyla yazdığı nüshası, Suudi Arabistan Krallığı'nın Riyad şehrindeki Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesi'nde 2988 numarayla muhafaza edilmektedir. Daha önce ez-Zirikli'nin özel kütüphanesinde bulunan eser, kütüphanenin Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlanmasıyla birlikte buraya nakledilmıştır. Kitabın bir diğer el yazması ise Abu Dabi Emirliği Ulusal Kütüphanesi'nde 1006 numarayla kayıtlıdır.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî ile ilgili Türkiye'deki ilk akademik çalışma, 2019 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yaman Ayoob tarafından hazırlanan *El-Errânî'nin el-Kâfiye fî Şerhi's-Şâfiye İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili* başlıklı yüksek lisans tezidir. Ancak bu tez, eserin tamamını değil, belirli bir bölümünü incelemektedir ve Arrânî hakkında sınırlı bilgi sunmaktadır.

Arap ülkelerinde ise Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* adlı eserinin ilk Tahkiki, 1998 yılında Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümünde Muhammed b. Mubarek el-Uteybi tarafından doktora tezi olarak yapılmıştır. Bu çalışmayı takiben, çeşitli Arap üniversitelerinde bu eser üzerine birkaç makâle yayımlanmıştır. Daha sonra bu eser, Ürdün Haşimi Krallığı'nın başkenti Amman'da bulunan Dâru'n-Nûru'l-Mübîn Yayınevi tarafından 2020 yılında Rıda Ramadan İbrahim es-Sedanî'nin Tahkikiyle basılmıştır. 2021 yılında ise el-Ezher Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde Ahmed Ticânî Seni Sad tarafından *İbnü'l-Hacib'in Şâfiye Kitabının Şerhi (Rüknüddin Esterâbâdî ile Mahmûd bin Muhammed el-Arrânî'nin Şerhlerinin Karşılaştırılması)* başlıklı bir doktora tezi hazırlanmış ve bu tez 2023 yılında Mısır Arap Cumhuriyeti'nde el-Mektebetü'l-İraf tarafından yayımlanmıştır.

Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* adlı eserinde eş-Şâfiye'nin metnine sadık kalmış ve eserini müellifin mukaddimesinin şerhi, tasrifin tanımı, yapıların/kalıpların çeşitleri, sarfın ölçüsü, el-kalb el-mekani (harflerin yer değişimi), sahih ve mu'tel, mücerret sülasi isimlerin yapıları, mücerret rubai isimlerin yapıları, mücerret humasi isimlerin yapıları, mezit sülasi, mezit rubai ve mezit humasi isimlerin yapıları, sülasi mazi fiillerin yapıları, fiil yapılarının anlamları, rubai mazi fiillerin yapıları, muzari fiil, sıfat-ı müşebbehe, mastar, sülasi fiillerin mastarları, kökü üç harften fazla olan fiillerin mastarları, humasi ve sūdasi fiillerin mastarları, mimli mastar, mücerret rubai ve

rubailere ilhak edilenlerin mastarları, merre ve hey'e (nev'i) mastarı, ism-i zaman ve ism-i mekan, ism-i alet, ism-i tasgir, ism-i mensub, cem-i teksir, iltika-i sakınayn, el-ibtida, vakf, maksur ve memdud isimler, zu ziyade, el-imale, hemze, i'lal, ibdal, idğam, hazf, temrin meseleleri, hat ve sonuç olmak üzere otuz üç bölüme ayırmıştır.

Orta Çağ Azerbaycan topraklarında yaşamış olan bu önemli âlim, gramer ekolü olarak Basra ekolünü takip etmekle birlikte, eserinde zaman zaman Kûfe ekolünün görüşlerini de tercih etmiş ve bu ekolün görüşlerine de yer vermiştir. Bu durum, Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin gramer ekollerinin üzerinde yetkin bir âlim olduğunu göstermektedir.

Arrânî, bu eserini istişhad yöntemlerinden semâ, kıyas, icmâ ve istishâb-ı hâl gibi yöntemlerden yararlanarak kaleme almıştır. İstişhad edilen metinler genel olarak şiir ve şiir dışı sözlerle birlikte Kur'ân-ı Kerîm, hadîs, iyi derecede fasih Arapça konuşan güvenilir Arapların nazım ve nesirleridir. el-Arrânî eserinde Kur'ân-ı Kerîm'in yetmiş sekiz ayetini, Allah Rasûlü (s.a.v.)'nün hadislerinden dört tanesini, Arap şairlerinin şiirlerinden seksen iki beytini, birkaç atasözünü ve Temim, Esed, Hüzeyl, Tay, Beni Kelb, Beni Fezare gibi meşhur Arap kabilelerinin lehçelerini istişhad yöntemi olarak kullanmıştır.

O, kitabının mukaddimesinde *eş-Şâfiye*'nin amacını açıklayan, sarf ilmîne ilmî katkı sağlayan, sarf ilmînde kapalı kalan konuları ortaya çıkaran ve açıklayan bir kitap yazdığını, bununla birlikte sarf ilmî için şerh yazarların şerhlerini bir araya getiren, onların yanlışlarına değinerek düzelten ve doğru gördüğü görüşleri açıklayan bir şerh kaleme aldığını ifade etmiştir. Arrânî, şerhinde İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye*'deki tertibine özen göstermiş ve onun belirlediği planın dışına çıkmamıştır. O, şerhinde İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* kitabından gerekli gördüğü konuları şerh etmiş ve şerhine "قَوْلُهُ" (onun sözü) ifadesiyle başlayarak metinden bir veya birkaç kelime zikrettikten sonra "إِلَى آخِرِهِ" (sonuna kadar) diyerek devam etmiştir. Şerhini Orta Çağda meşhur olan "الْفَنَاءُ" (fenkale) üslûbunu kullanarak yazmıştır. Bu üslup, "فَإِنْ قُلْتَ قُلْتُ" (Sen şöyle dersin, ben böyle derim) şeklinde soru ve cevap diyaloglarından oluşmaktadır. Bu yöntem, konuların, kitabı okuyanın zihnine en iyi şekilde yerleşmesine yardımcı olan, konuyla ilgili olası itirazları önleyen veya sonradan ortaya çıkabilecek şüpheleri gideren etkili ve üstün bir metottur. Arrânî'nin bu şerhi, daha çok ilmî tartışmalar, itirazlar, sorular ve sorulara verilen cevaplar şeklindedir. Şerhinde bazen anlaşılması güç olan kelime ve ifadeleri okuyucunun daha iyi anlayabilmesi için zihinsel bir hazırlık yaparak sunar. Okuyucunun konuya odaklanmasını sağlamak amacıyla cümlelerini "يَعْرِفُهُ الْمُتَأَمِّلُ" (düşünenler konuyu bilir), "يَعْرِفُهُ الْعَاقِلُ" (akıl sahipleri onu bilir), "يَعْرِفُهُ رَاكِبُ الْفَنِّ" (bu

ilimden haberdar olanlar bilir) ve "عَلَيْكَ بِالتَّأَمُّلِ" (düşünmen gerekir) gibi ifadelerle sonlandırır. Şerhinde genellikle kolay, açık ve öğretici bir üslup kullanır, ayrıca bazı mantıki terimlere de yer verir. Bunlara ‘hâd, el-mahdud, en-nazar, el-kavâidü’l-küllîyye, el-kavâidü’l-cüziyye, el-asl ve el-fer’ gibi terimleri örnek gösterilebilir.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî’nin bu şerhte kullandığı dil, bazı yerlerde hatalar içermesine rağmen genel olarak düzgün bir Arapçadır. Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümü doktora öğrencisi Muhammed b. Mubarek el-Uteybi, Arrânî’nin *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye* adlı eserini 1998 yılında doktora tezi olarak Tahkîk etmiş ancak yapılan hatalar konusuna hiç değinmemiştir. Daha sonra 2021 yılında el-Ezher Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi’nde eser üzerine “İbnü’l-Hâcib’in Şâfiye kitabının şerhi (Rüknüddin Esterâbâdî ile Mahmûd bin Muhammed el-Arrânî’nin şerhlerinin karşılaştırılması)” başlıklı bir doktora tezi yazan Ahmed Ticânî Seni Sad, bu hatalara dikkat çekerek kitabın el yazmasında birçok yanlış olduğunu belirtmiş, kendisinden önce eserle ilgilenen müelliflerin bunlara temas etmediğini kaydetmiştir. Ancak elimizde bulunan Daru’n-Nûru’l-Mübin Yayınevi tarafından 2020 yılında Rıda Ramadan İbrahim es-Sedanî’nin Tahkîkiyle basılmış olan kitapta bu hataların tamamı düzeltilmiştir.

Arrânî, şerhini yaparken genel anlamda *eş-Şâfiye*’nin metnine bağlı kalmaya çalışmıştır. Ancak bazen metnin dışına çıkarak bazı kelimelerin eş anlamlılarını kullanmış, bazı kelimeleri öne almış veya geri bırakmış, bazı kelimeleri atmıştır. Arrânî, şerhinde birçok genel hükmü kullanmış ve kitabındaki tüm konularda bu hükümleri belirtmiştir. Bu hükümlerden vacip, caiz, zayıf, nadir, şâz, mühmel, muhtar, mukis, muttarid ve diğerlerinin adlarını zikretmektedir. O, *eş-Şâfiye*’ye şerh yazarken genel kuralları da geniş bir şekilde kullanarak onlara da dikkat çekmiştir. Arrânî, şerhinde bir gramer âlimi olarak nahiv ve irab kurallarına önem vermiş ve bazen bunları ayrıntılı bir şekilde açıklamış, bazen de diğer kitaplarına atıf yaparak orada açıkladığını belirtmiştir. Bilindiği üzere bir ilim dalında kitap yazacak bir kişi, öncelikle o ilim dalında yazılmış eserleri okuyup inceleyerek yazacağı kitaba bir zemin oluşturur. Bu çalışmanın konusu olan *el-Kâfiyetü fî Şerhi’ş-Şâfiye* eserinin müellifi Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî de bu kitabında birçok kaynaktan istifade etmiş ve bu bilgileri kullandığı yerlerde belirtmiştir. Arrânî, bu eserlerle birlikte ismini zikretmediği birçok kaynaktan da yararlanmış ve şerhini kendisinden önceki âlimlerin görüşleriyle zenginleştirmiştir. Bu kitaplara Ebû Osman el-Mâzinî’nin *et-Taşrîf* adlı eserine İbn Cinnî (ö. 392/1002) tarafından yazılan *el-Münsif* adlı şerhini, yine aynı müellifin *Sırru Sînâ’ati’l-İ’râb* ve *et-Taşrîfü’l-Mülûkî* adlı kitaplarını örnek verebiliriz. Ayrıca İbn Usfûr el-İşbîlî’nin *el-*

Mümti' fî't-Taşrîf adlı eserini ve Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî'nin (ö. 643/1245) *Şerhu'l-Mufasssal* isimli eserini de sayabiliriz. Bunlarla birlikte, Arrânî'nin eserinde ismini zikrettiği ancak eserlerinin adını vermediği âlimleri de onun kaynakları arasında sayabiliriz. Bu âlimler arasında Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' el-Mâzinî, Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş, Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Keysân ve Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc gibi önemli dil ve nahiv âlimlerinin isimlerini zikredebiliriz.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye* adlı eseriyle Arap dili gramerine özgün ve dikkate değer metodolojik katkılar sunmuştur. Onun yaklaşımı, kendisinden önceki şerh geleneğinde sıklıkla rastlanan nakilci tutumu aşarak, eleştirel bir bakış açısı ve derinlemesine analizlerle öne çıkar. Arrânî'nin metodolojik yenilikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Eleştirel şerh yaklaşımı (şerh-i nakdî):

Arrânî, klasik şerh geleneğinin aksine, önceki dil âlimlerinin görüşlerine eleştirel ve karşılaştırmalı bir perspektifle yaklaşmıştır. Bu tutumu, şerh literatüründe yaygın olan “görüş aktarımı” modelinden ayrılarak, yorumlayan, sorgulayan ve yeniden yapılandıran bir yöntemi temsil eder. Örneğin Sîbeveyhi'ye ait bazı tasgîr kalıplarına alternatif öneriler sunması, onun metne sadece bağlı kalan değil, aynı zamanda metne müdahale edebilen bir şârih olduğunu gösterir.

- Semantik duyarlılıkla morfolojik yorum:

Arrânî, kelime yapılarını yalnızca biçimsel (harf dizilişi) açılardan değil, aynı zamanda anlam bağlantıları ve kökenleri üzerinden de analiz etmiştir. Bu yaklaşımıyla gramerin salt mekanik bir yapı olmadığını, işlevsel ve anlamsal derinliğe sahip bir sistem olduğunu vurgulamıştır. Örneğin “ملك” (melek) kelimesindeki “mim” harfinin asıl mı yoksa zait mi olduğu konusundaki tercihi, yalnızca morfolojik bir değerlendirme olmanın ötesinde, kelimenin anlam kökenine dayanan etimolojik bir çözümlemeyi içerir.

- Dil verilerinin sınıflandırılmasında epistemolojik katmanlar:

Arrânî, “semâ” (işitilmîş/kaydedilmîş dilsel veri), “kıyas” (analojik çıkarım) ve “ta'lîl” (nedensel açıklama) gibi temel dilbilimsel yöntemleri birlikte kullanmıştır. Ancak onun katkısı, bu yöntemleri sadece sıralamakla kalmayıp, hangi tür dilsel veriye ne zaman ve hangi gerekçeyle başvurulması gerektiğini sorgulamasıdır. Bu yaklaşım, dilbilimsel kanıtların epistemolojik değerini ve kullanım önceliklerini dikkate alan bir

derinliği yansıtır. Örneğin el-Kisâi ile yaşadığı bazı görüş ayrılıklarında kıyası değil, semâi (işitilmiş ve güvenilir kaynaklardan aktarılmış) örneklerin üstünlüğünü savunması, onun olgusal verilere dayalı bir gramer anlayışını benimsediğini gösterir.

- Ekol üstü tutum, Basra-Kûfe dengesi:

Temelde Basra ekolüne mensup olmasına rağmen, Arrânî'nin metodolojisi dogmatik bir ekol bağılılığını aşar. O, Kûfe ekolünün bazı yaklaşımlarını da mantıklı ve geçerli bularak eserine dâhil etmiştir. Bu seçici ve uzlaşmacı tutum, onun metodolojisinin katı ekol sınırlarına hapsolmadığını gösterir. Örneğin el-Ferrâ'nın bazı mastar kalıplarına ilişkin yorumlarını onaylaması, onun dilbilimsel değerlendirmelerinde ekoller üstü bir bakış açısına sahip olduğunun delillerindendir.

- Eleştiriyi delille temellendirme:

Arrânî'nin eleştirel yaklaşımı, sadece karşı çıkmaktan ibaret değildir. O, her itirazını, şiirlerden, Kur'an ayetlerinden, atasözlerinden ve güvenilir Arap kabilelerinin dilsel kullanımlarından elde ettiği somut dilsel kanıtlarla (semâi deliller) desteklemiştir. Bu titiz ve delile dayalı eleştiri yöntemi, onu sadece bir şârih değil, aynı zamanda sistematik bir dilbilimci konumuna yükseltir. Örneğin " الجلى " (keklikler) kelimesinin çoğul olup olmadığına dair tartışmada, bir Arap şairinin beytindeki kullanımını semâi delil olarak sunarak ünlü dilbilimci el-Asmaî'nin görüşünü çürütmesi, onun delile dayalı eleştiri anlayışına işaret eder.

- Dilsel denge prensibi (vezin – mânâ – lafız uyumu):

Arrânî'nin değerlendirmelerinde göze çarpan bir diğer önemli özellik, lafzın (kelimenin fonetik yapısı ve biçimi) estetiği ile anlamın dengelenmesi ilkesine verdiği önemdir. O, bir dilsel yapının sadece "nasıl söylendiği" değil, aynı zamanda "niçin öyle söylenmesi gerektiği" sorusuna da cevap arar. Bu yaklaşıma göre, dil sadece gramatik kurallardan ibaret değildir, aynı zamanda estetik ve anlam bütünlüğünü de göz önüne alır. Örneğin "يُؤْسَعُ" (yüveysi') gibi alışılmadık bir formu reddetmesinin temel gerekçesi, bu yapının fonetik açıdan zorluğu ve gereksiz harf yüklemesiyle dilin sadeliğine aykırı olmasıdır. Bu tutumu, onun dilsel ekonomiye ve estetiğe verdiği önemi gösterir.

Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin metodolojisi, sadece geçmiş dilbilimsel birikimi aktaran değil, bu birikimi eleştirel bir süzgeçten geçiren, değerlendiren ve gerektiğinde yeniden yapılandıran dinamik bir dilbilim anlayışını temsil eder. Onun bu yenilikçi tutumu, klasik Arap gramerini eleştirel filoloji zeminine taşımış ve şerh geleneğini yorumlayıcı ve analitik bir düzleme yükselterek hem tarihî hem de teorik açıdan önemli katkılar sunmuştur. Arrânî'nin metodolojik yaklaşımı, sonraki dönem Arap dilbilimcileri için de önemli bir ilham kaynağı olmuştur.

Arrânî eserinde kendisinden önce yaşamış yirmidört âlime atıf yapmış, bazen onların görüşlerini desteklemiş, bazen itiraz etmiş, bazen onların görüşlerini yanlış bularak düzeltmiş ve bazen de birinin görüşünü diğerlerinin görüşüne tercih etmiştir. O, eserinde bu kitabın esasını oluşturan ve metin olarak kaleme alınan *eş-Şâfiye*’nin müellifi Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü’l-Hâcib’e (ö. 646/1249) karşı da farklı tutumlar sergilemiştir. Şerhinde altmış yedi yerde İbnü’l-Hâcib’e atıfta bulunmuş, ancak ismini açık bir şekilde yazmayarak, ondan “müellif” diye bahsetmiştir. Çoğu yerde metin müellifinin görüşlerini naklederek hiçbir fikir belirtmemiş, bazı konularda İbnü’l-Hâcib’in görüşlerini teyid ederek onun görüşünün doğru olduğunu vurgulamış, bazen onun görüşlerine karşı gelerek i’tirâzlarda bulunmuş ve bazen de eksik gördüğü görüşleri tamamlamağa çalışmıştır.

Bilindiği gibi Mahmûd bin Muhammed el- Arrânî es-Sekînenî’den önce ve sonra birçok ilim adamı İbnü’l Hâcib’in *eş-Şâfiye* kitabına şerh yazmıştır. Bu şârihler şunlardır:

- 1- Necmü’l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (ö. 688/1289’dan sonra).
- 2- İbnü’n-Nâzım ismi ile meşhur olan Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 686/1287).
- 3- es-Seyyid Rüknuddîn Hasen (b. Muhammed) b. Şerefşâh Esterâbâdî (ö. 715/1315 [?]).
- 4- Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî (ö. 700/1301).
- 5- Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A’rec en-Nîsâbü’rî (ö. 730/1329 [?]).
- 6- Ebü’l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el- Çârperdî (ö. 746/1346).

el- Arrânî, şerhinin girişinde de belirttiği gibi, bu eseri yazma maksatlarından biri de kendisinden önceki şerh yapan âlimlerin yaptığı hataları düzeltmek ve onların çözemediği meseleleri çözmek olduğunu söylemiş ve buna göre takriben iki yüz yerde önceki şârihlerin görüşlerine karşı çıkmıştır. Ama karşı çıktıklarının ismini vermemiş ve bunu; şerh edenler böyle demiş, bazı şerh yazarlar şöyle söylemiş, bazı şerh edenler şöyle zannetmiş, şerh edenlerin sözünün hülasası gibi ibâreler kullanmıştır. Eseri dikkatle incelediğimizde, burada daha çok Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdî’ye karşı çıkıldığı görülmektedir. Bundan başka birçok yerde Radiyyüddîn el-Esterâbâdî, Rüknuddîn Esterâbâdî ve Nizâmüddîn el-A’rec en-Nîsâbü’rî’ye de i’tirâzlarda bulunmuştur. Ancak Bedrüddîn b. Mâlik ed-Dımaşkî ve Hıdır b. Abdurrahman el-

Ezdî'nin şerhleri üzerinde çok fazla durmamıştır. Biz bu itirazları derleyerek Arrânî'nin hangi bilimsel/linguistik gerekçelerle bu karara vardığını araştırmaya çalıştık.

el-Uteybi'nin Medine İslâm Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu 1997–1998 tarihli doktora tezi, *el-Kâfiyetü fî Şerhi's-Şâfiye*'nin neşrine ve temel yapısına odaklanan önemli bir çalışmadır. Ancak söz konusu tez, Arrânî'nin şerh boyunca izlediği bilimsel tavra yönelik derinlemesine bir çözümleme sunmaktan uzaktır. Tezde metnin bölümlerine dair teknik çözümlemeler yapılmış olsa da, müellifin önceki âlimlerle kurduğu eleştirel veya uzlaşıcı ilişkiler sorgulanmamış, dolayısıyla metnin “tartışmacı” boyutu ihmal edilmıştır. Bu durum, el-Uteybi'nin çalışmasını kıymetli bir ön kaynak hâline getirse de, eleştirel değerlendirme bakımından tamamlayıcı araştırmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Elinizdeki araştırma bu eksiği kısmen de olsa gidermeye adaydır.

Son yıllarda Arap dili grameri ve şerh geleneği üzerine yapılan akademik çalışmalar, klasik metinleri yalnızca dilbilgisel açıklamalar çerçevesinde değil, aynı zamanda eleştirel ve metodolojik yönleriyle de değerlendirme eğilimindedir. Örneğin, R. R. İbrahim es-Sedani'nin 2020 yılında Daru'n-Nûru'l-Mübin Yayınevinde neşrettiği Tahkîkli baskı, Mahmûd el-Arrânî'nin metnini hem yapısal hem de içerik açısından yeniden gündeme taşımış, yazarın bilimsel tavrını anlamaya yönelik notlar içermiştir. Bu baskı, el-Arrânî'nin sadece nakilci bir şârih değil, aktif bir dil felsefecisi olduğunu ima eden pasajlara da yer verir.

Bununla birlikte bizim çalışmamız el-Arrânî'yi daha geniş bir tarihsel bağlama oturtmakta ve onun Azerbaycan İslâmî ilim geleneği içindeki konumunu irdelemektedir. Bu çalışma, el-Arrânî'nin eserine yönelik yapılan son dönem analizleriyle de ilişkilidir ve araştırmacılara sadece filolojik değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir çerçeve de sunmaya çalışmaktadır.

Yine benzer şekilde, 1998 – 2024 yılları arasında Arap dil gramerinde şerh türü üzerine yapılan tez ve makâlelerde, metinler arası eleştirel ilişki ve müellifin dilsel metodolojisine odaklanan incelemeler dikkat çekmektedir. Bu çalışmalarda, özellikle Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki yaklaşım farklarının şerhler üzerinden yeniden nasıl üretildiği, Arrânî gibi âlimlerin metinlerine yöneltilen yeni metodolojik bakışlarla tartışılmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu güncel kaynaklardan doğrudan yararlanılarak el-Arrânî'nin şerhindeki ilmî tutum, modern dilbilimsel tartışmalar ve metinler arası eleştiri metodolojileri çerçevesinde yeniden değerlendirilmektedir. Böylece klasik bir metnin güncel bilimsel paradigmalara yorumlanması sağlanmış, literatürle dinamik bir ilişki kurulmuştur.

Mahmûd b. Muhammed el- Arrânî es-Sekînenî'nin kaleme aldığı *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye* adlı esere dair literatürde yer alan çalışmaların büyük bir kısmında, metnin filolojik açıdan tanıtımına ve yapısal özelliklerine odaklanılmakta, ancak içerik düzeyinde müellifin bilimsel tavrı ve metodolojik tercihleri derinlemesine ele alınmamaktadır. Özellikle şerh geleneğinde müelliflerin önceki otoritelerle kurduğu ilişki, çoğunlukla nakil ve tasdik düzeyinde ele alınmış, bu metinlerdeki eleştirel yaklaşım görmezden gelinmiştir. Bu yönüyle literatürde bir boşluk söz konusudur. Biz bu çalışmamızda ise sadece el-Arrânî'nin eseri etrafında şekillenen görüşleri nakletmekle yetinmeyip, onun yorumlama biçimini, karşıt görüş geliştirme cesaretini ve zaman zaman kendi özgün değerlendirmesini ortaya koyma eğilimini tespit ederek klasik şerh literatürüne eleştirel ve karşılaştırmalı bir perspektifle yaklaştık. Böylece *el-Kâfiyetü fî Şerhi'ş-Şâfiye* metni, sadece açıklayıcı değil, aynı zamanda tartışmacı ve metodolojik bir eser olarak konumlandırılmaktadır. Bu yaklaşım, mevcut literatürdeki ansiklopedik sınıflandırmalardan ayrılarak metnin epistemolojik boyutuna işaret eder.

KAYNAKÇA

- Anay, Harun, (1996). Bir Osmanlı düşüncesinden bahsetmek mümkün mü?, *Dergah Dergisi*, 76, 12-14.
- Bağdatlı, İsmail Paşa (2017). *Hediyyetu'l- 'arîfîn, esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, (Cilt 1-2) İstanbul: Muessesetu't-Târihi'l-Arabî, 1951: ilave basım: 2017.
- Brockelmann, Carl (1959). *Tārīhu'l-Edebî'l-Arabî*. (Abdulhalīm en-Neccâr Çev.), Kahire: Dāru'l-Maārif.
- Çıkar, Şirin (2007). *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, Van: Ahenk Yayınları.
- Demir, İsmail (2015). İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd Konusu, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 24.
- Durmuş, İsmail (2001). "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt. 23.) İstanbul: TDV Yayınları.
- Ebû Hâtim es-Sicistânî, Sehl b. Muhammed el-Cüşemî (1986), El-Farq Beyne'l-Âdemiyyîn Ve Beyne Külli Zî Rûh. (Hâtim Sâlih ed-Dâmin Thk), *Kitâbân fi'l-farq* içinde XXXVII/1, Bağdat, 206-260.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Muhammed b. Yûsuf (1418/1998). *İrtişâfü'd-đarab min lisâni'l- 'Arab*, (Raceb Osman Muhammed Thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanaçî, 1418/1998.
- Ebû Temmâm et-Tâî ve Habîb b. Evs b. Hâris (1418/1998). *Dîvânü'l-Hamâse*, (Ahmed Hasan Besec Thk.), Beyrut: Darül-Kutubul-İlmiyye.
- Ebû Zeyd el-Ensârî ve Saîd b. Evs b. Sâbit (1981), *Kitâbü'n-Nevâdir fi'l-luga*, (Muhammed Abdülkâdir Ahmed Thk.), Beyrut: Daru's-Şuruk.
- Ebû Zür'a, Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele (1997), *Hüccetü'l-kıraat*, (Said el-Afgani Thk.), Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- ed-Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân (1984). *et-Teyisîr fi'l-kırâ'âti's-seb*, (Otto Yertzal Thk.), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Arabi.
- el- Arrânî es-Sekînenî, Mahmut b. Muhammed (2022). *el-Kâfiyetü fi Şerhi's-Şâfiye*, (Rıda Ramadan İbrahim es-Sedani Thk.), Amman: Dāru'l -Nurul-Mubin.
- el-A'lem eş-Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân (1342/ 1999). *Kitâbü'n-nüket*, (Cilt. 2.) (Reşid Bilhebib Thk.) el-Mağrib: Mektebetü'l-Fedale.
- el-Albanî, Muhammed Nasuriddin (2006). *Silsiletul-ehadîs ed-daife*, (Cilt. 7), Riyad: Mektebetü'l-Maarif.

- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (1988). *Cemheretü'l-emşâl*, (Cilt 1), (Abdûlmecîd Katâmiş Thk.), Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer (1982). *Hizânetü'l-edeb*, (Cilt 1), (Abdussalam Harun Thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanaci.
- el-Bennâ, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed ed-Dimyaâti (1987). *İthâfî fuzalâi'l-beşer fî bi'l-kırâti'l-erbaate aşer*, (Şaban Muhammed İsmâyıl Thk.), Beyrut: Alemül-Kutub.
- el-Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (1424/2003). *el-Cami li-şuabi'l-İman*, (Cilt 10), (Muhtar Ahmed en-Nedvi Thk.), Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (1987), *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, (Cilt 4), (Ahmed Attâr Thk.), Beyrut: Daru'l-İlim li'l-Melayin.
- el-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *Ğāyetü'n-Nihāye fî tabakāti'l-kurrâ*. c. 1. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.
- el-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (1976), *en-Neşr fî'l-kırâ'ati'l-'aşr*, (Cilt 1), (Ali Muhammed ed-Dabbâ Thk.), Kahire.
- el-Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf (2004), *Mucem et-Ta'rîfât*, (Muhammed Sıddık el-Minşavi Thk.), Kahire: Daru'l-Fadile.
- el-Çârperdî, Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf (2014). *Şerhu's-Şâfiye, Mecmuetuş- Şâfiye fî İlmev et-Tasrif ve'l-Hat*, (Cilt 2), (Muhammed Abusselam Şahin Thk.), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Efgânî, Sa'îd (1987). *Fî Usûli'n-Nahv*, Dimaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- el-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, (1401/ 1981). *el-Müzekker ve'l-mü'ennes*, (Cilt 2), (Muhammed Abdülhâlik Uzayme Thk.), Kahire.
- el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed (2009), *el-İnşâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf*, (Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd Thk.), Kahire: Darü't-Talai.
- el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh (1420/ 1999), *Esrârü'l-'Arabiyye*, (Bereket Yusuf Hebbud Thk.), Beyrut: Darü'l-Erkam.
- el-Enbârî, Kemâlüddîn (1957), *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb*, (Saîd el-Efgânî Thk.), Dimaşk: Matbatü'l-Camiatü's-Suriye.
- el-Enbârî, Kemâlüddîn (2018). *Lüma'u'l-edille fî Uşûli'n-Nahv*, (Ahmet Abdulbasit Thk.). Kahire: Darü's-Selam.

- el-Enberi, Ebu Bekir Muhammed bin Kasım (1930). *Şerh el-Mufaddaliyyat*, Beyrut: Matbaatu'l- Enbeil-Yusuiyyin.
- el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed es-Süneykî (2014). *el-Menâhicü'l-kâfiye fî şerhi'ş-Şâfiye*, (Cilt 1), (*Mecmuetuş- Şâfiye fî İlmev et-Tasrif vel-Hat*), (Muhammed Abusselâm Şahin Thk.), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Esterâbâdî, es-Seyyid Rûknüddîn Hasen b. Şerefşâh (1425/ 2004). *Şerhi'ş-Şâfiye*, (Cilt 1). (Abdulgassid Muhammed Abdulgassid Thk.), Er-Riyad: Mektebetü Sakafetu Diniyye.
- el-Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen (1982). *Şerhu'ş-Şâfiye*, (Cilt 1 – 3) (Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd Thk.), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî (1991). *Kitâbü Me'âni'l-kırâ'ât*, (Cilt 1). (Eyd Mustafa Derviş ve İvad b. Hemd el-Kevzi Thk.), Riyad: Merkezi'l-Buhus.
- el-Ezherî, Ebû'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd (1404/ 2006). *et-Taşrih bi-mazmûni't-Tavzîh*, (Cilt 2), (Muhammed Basil Uyunus-sud Thk.), Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Fârisî, Ebû Alî (1981). *et-Tekmile*, (Hasan Şazili Ferhud Thk.), Riyad: Camiatü'r-Riyad.
- el-Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr (1404-1413/ 1984-1993). *el-Hücceli'l-kurrâ'i's-seb'a*, (Cilt 1 – 5), (Bedreddin Kahvecî ve Beşîr Cüveycâtî Thk.), Beyrut: Darü'l-Memun li't-Tures.
- el-Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr (1986), *el-Mesâ'ilü'l-'Adudiyyât*, (Ali Câbir el-Mansûrî Thk.), Beyrut: Alemü'l-Kutub.
- el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed (1408/ 1988). *Kitâbü'l- Ayn*, (Mehdî Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî Thk.), Beyrut: Daru Mektebetü'l-Hilal.
- el-Ferâhîdî, el-Halil b. Ahmed (1408/1988). *Kitâbü'l- Ayn* (Cilt VII), (Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmurrâî Thk.), Beyrut: Daru Mektebetü'l-Hilal.
- el-Ferezdak, Ebû Fîrâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî (1987). *Divan*, (Ali Faur Thk.), Beyrut: Darül-Kutubil-İlmiyye.
- el-Ferhan, Kemaleddîn Ebu Sad Eli b. Mesud (1408/ 1987). *el-Mustefva fîn-Nehv*, (Muhammed Bedevi el-Mehtum Thk.), Kahire: Darus-Sekafeti'l-Arabiyye.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî (1374/ 1955). *Me'âni'l- Qur'ân*, (Cilt 2). (Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr Thk.), Kahire: Alemü'l-Kutub, Kahire.

- el-Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî (2000). *el-Kifâyetü'l-müfriî'n*, (Niyaz Muhammed) Yayınlanmamış doktora tezi. Pişever Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- el-Feyyûmî el-Hamevî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî (1991). *el-Mişbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfi'i*, (Cilt 1), (Abdulazim eş-Şenvî Thk.), Kahire: Darü'l-Maârif.
- el-Hadir Huseyn Muhammed (1934). *el-Kıyas fî'l-Luğati'l-Arabiyye*, Kahire: Matbaatü's-Selefiyye.
- el-Hadir Huseyn Muhammed (2004). Arapça'da Kelime ve Kuralların Doğrulanması İçin Hadîslerin Kullanılması. (Hasan Taşdelen Çev.) *UÜİFD*, 13 (1) 2004, 212-213.
- el-Hamevî, Şihabeddin Yâkût b. Abdillâh er-Rumi (1997). *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâr Sâdır.
- el-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed (1392/ 1972). *el-Mürtecel fî Şerhi'l-Cümel*, (Ali Haydar Thk.), Dimaşk: Mektebetü Lisanü'l-Arab.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn (1980). *Kitâbü'l-Emsâl*, (Abdülmecîd Katâmiş Thk.), Dimaşk: Darü'l-Memun li't-Turas.
- el-Hurani, Nasr el-Vefai (1426/2005). *el-Metali en-Nasriyye lil-metabi el-Mısriyye fil-usulil-hutbe*, (Taha Abdulmaksud Thk.), Kahire: Mektebeü's-Sünne.
- el-İsfahânî, Ebu Bekr Ahmed b. Heseyn (1980). *el-Mebsut fî'l-kırâ'ât al-aşr*, (Sebi Hamza Hakimi Thk.), Dimaşk: Matbatu Mucammeü'l-Luğati'l-Arabiyye.
- el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Mufaddal (1414/ 1995). *İ'râbü'l-Kur'an*, (Faize bint Ömer el-Müeyyed Thk.), Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd.
- el-İşbili, İbn Ufur (1408/ 1978), *el-Mumti fî'tasrif*, (Cilt 1-2), (Fahreddin Kabave Thk.), Beyrut: Darul-Marife.
- el-Kayravani, Kazzaz (1988). *Me yecuzu li'l-şairi fî'd-darureti*, (Ramadan Abduettevvab Thk.), el-Kuveyt: Daru'l-Urube.
- el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk (1981), *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih*, (Cilt 1), (Muhammed Muhyiddin Abdulhamid Thk.), Dimaşk: Daru'l-Ciyl.
- el-Kıfî, Alî b. Yûsuf, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât* (1406/ 1986). (Cilt I-IV), (Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim Nşr.), Kahire: Daru'l – Fikri'l-Arabi.
- el-Murâdî, Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî (1422/2001). *Tavzîhu'l-makâşid ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfıyyeti İbn Mâlik*, (Cilt I-VI) (Abdurrahman Ali Süleyman Thk.), Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire.

- el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Hasen b. Kâsım (1422/2001). *Tavzîhu 'l-makâşid ve 'l-mesâlik bi-şerhi Elfîyyeti İbn Mâlik*, (Cilt 5), (Abdurrahman Ali Süleyman Thk.), Darü'l-Fîkri'l-Arabi, Kahira.
- el-Mübârek, Mâzin (Haziran 2000). fî Târihi İlmi's-Sarf ve Mustalahâtihî, *İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi Dergisi*, 19, 295-312.
- el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (1415/1994). *el-Muktedâb*, (Cilt 1-4), (Muhammed Abdülhâlik Uzayme Thk.), Kahire: Matabi'l-Ehram.
- el-Müeddib, Ebu'l-Kâsım b. Muhammed (1425/2004). *Dekâiku't-tasrîf*, (Hatim Sâlih ed-Dâmin Thk.), Dimaşk: Darü'l-Beşair.
- el-Osman, Hasan Ahmed, *Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mâlik ed-Dimaşkî'nin Buğyatu't-Talib fîr-Reddi ale Tasrîfi İbnu'l-Hâcib eserinin Tahkîki* (Mekke: Ummul-Kura Üniversitesi Arap dili bölümü, Doktora Tezi, 1440/1990), 30.
- el-Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh (2008). *el-Mesâ'ilü 'l-hilâfiyye fî'n-naḥv*, (Abdulfettah es-Selim Thk.), Kahire: Mektebetül-Edeb. 2008.
- el-Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh (1416/ 1995). *el-Lübâb fî 'ileli 'l-binâ'i ve 'l-i'râb*, (Cilt I-II), (Abdülilâh Nebhân Thk.), Dimaşk: Darül-Fîkir, Dimaşk.
- el-Uteybi, Muhammed b. Mubarek (1417/ 1997). *el-Kâfiyetü fî şerhi's- şâfiye*, Yayınlanmamış doktora tezi, (Medine: Medine İslâm Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü)
- el-Übeydi, Samir Nasir Hüseyin, *Ahmed b. Hasan el-Çârperdi'nin Şerhu's-Şâfiye isimli kitabının Tahkîki*, (Hartum: Niyleyin Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1418/1998), 5.
- el-Üşmûnî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed (1375/1955). *Menhecü's-sâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, (Cilt III), (Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd Thk.), Beyrut: Darül-Kutubi'l-Arabi.
- el-Vâdiî, Mukbil b. Hâdî (1428/2007). *Sahih el-Müsned*, San'a: Darül-Asar.
- en-Nisâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir (1408). *el-İknâ*, (Cilt I-II), (Abdullah b. Abdülazîz el-Cibrîn Thk.), Riyad: Mektebetür-Rüşd.
- en-Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec (1992). *Şerhi's-Şâfiye*, (Ali Şemlavi Thk.), Beyrut: Şeriketu Şemsu'l-Meşrik.

- es-Sefâkusî, Ebü'l-Hasen Alî b. Sâlim en-Nûrî (1425/ 2004). *Ğayşü'n-nef' fî'l-kırâ'âti's-seb*, (Ahmed Mahmûd Abdüssemî' eş-Şâfiî el-Hafiyyân Thk.), Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Semaninî, Ömer b. Sabit (1419/ 1999). *Şerhu't-Tasruf*, (İbrahim b. Süleyman el-Beimi Thk.), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- es-Sîrâfî: Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân (2008). *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, (Cilt 4), (Ahmed Hasan Mehdeli, Ali Seyyid Ali Thk.), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn (2013). *el-İktirâh fî uşûli'n-naħv ve cedelih*, (Hamdi Abdulfettah Mustafa Halil Thk.), Kahire: Mektebetü'l-Edeb.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn, *el-Müzahir fî 'ulûmi'l-luğa*, (thk. Muhammed Ebul Fadl İbrahim ve dğr.), c. 1. Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2007.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (1976). *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, (Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim Thk.), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri (1400/1980). *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'u'l-cevâmi'*, (Cilt 1-6), (Abdülâl Sâlim Mekrem Thk.), Kuveyt: Darül-Buhusil-İlmiyye.
- eş-Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ (2007). *el-Makâşidü's-şâfiye fî şerhi'l-hulâşati'l-kâfiye*. (Cilt 3), (İyad b. Eyd es-Sübeyti Thk.), Mekketü'l-Mükerreme: Ma'hedü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî.
- eş-Şâtıbî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef (1417/ 1996). *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî*. (Muhammed Temîm Thk.), Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Darü'l-Hüda.
- et-Temimi, Ala Cabbar Nime (Kasım 2020). Minhec es-Sekineni fî şerhihi ale's-Şâfiyeti İbnî'l-Hâcib fî itiradatihi alel- Çârperdî, *Asyut Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 41, 2.
- et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sura (1421/2000). *Sünen et-Tirmizi*, (Muhammed Nasuriddin el-Albani Thk.), Riyad: el-Evkaf es-Sudiyye.
- ez-Zeccâc el-Bağdâdî, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (1408/ 1988). *Me'âni'l-Ğur'ân ve i'râbüh*, (Abdülcelîl Abduh Şelebî Thk.), Beyrut: Alemu'l-Kutub.
- ez-Zeccâcî, Ebul Kâsım Abdurrahmân b. İshak en-Nihâvendî (1983). *Mecâlisü'l-ulemâ*, (Abdusselâm Muhammed Hârun Thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanaçî.

- ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî (1403/ 1983). *Mecâlisü'l- 'ulemâ*, (Abdüsselâm Muhammed Hârûn Thk.), Kahire: Mektebü'tl-Hanaci.
- ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî (1979). *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv*, (thk. Mâzin el-Mübârek), Darun-Nefais, Beyrut.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Cilt 23), (Dr. Beşşar Avar Meruf , Dr. Muhyi Hilal Serhan Thk.), Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (2003), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. (Dr. Beşşar Avad Meruf Thk.), Beyrut: Daru'l-Arbi'l-İslâmî.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî (2003). *el-Mufaşşal fî 'ilmî'l-'Arabîyye*, (Fahr Saleh Qadare Thk.), Amman: Dar'u İmar.
- ez-Zemahşerî: Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (1423/ 2002). *el-Keşşâf 'an haka'iki gavâmi'iz-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücuhi't-te'vîl* (Halil Memun Şeha Thk.), Beyrut: Darü'l-Marife.
- ez-Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd (1980). *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- Haykıran, Kemal Ramazan (2015), *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İbin Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (1974). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, (Dr. İhsan Abbas Thk.), Beyrut: Dâr Sâdır.
- İbin Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed (1938). *Şüretü'l-arz*. Bern: Leyden.
- İbn Akîl el-Hemedânî, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân (1402/ 1982). *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâ'id*, (Muhammed Kâmil Berekât Thk.), Cidde: Darü'l-Medeni.
- İbn Bâbeşâz, Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed, *Şerhu el-Mukaddimetü'l-muhsibe*, c. 1. (thk. Halid Abdulkerim), el-Metbeatul-Asriyye, el-Küveyt, 1977.
- İbn Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî, Ebü'l-Feth Osmân (2007). *el-Münşif*, (Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata Thk.), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Cinnî el-Mevsîlî, Ebü'l-Feth Osmân (1405/1985). *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, (Cilt 1 – 2) (Hasan Hindâvî Thk.), Dİmaşk: Darü'l-Kalem.
- İbn Cinnî el-Mevsîlî, Ebü'l-Feth Osmân (1952). *el-Haşâ'ış*, (Cilt 1 - 3), (Muhammed Ali Neccâr Thk.), Kahire: Mektebetü'l-İlmiyye.

- İbn Cinnî el-Mevsîlî, Ebü'l-Feth Osmân el-Bağdâdî (1409/1988). *el-Lüma' fî'l-'Arabiyye*, (Semîh Ebû Muğlî Thk.), Amman: Daru Mecdlevi.
- İbn Cinnî el-Mevsîlî, Ebü'l-Feth Osmân el-Bağdâdî (1414/1994). *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*, (Cilt 1). (Ali en-Necdî Nâsîf – Abdülfettâh İsmâîl Şelebî – Abdülhalîm en-Neccâr Thk.), Kahire: Daru Sezgin, Kahire.
- İbn Düreyd el-Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Basrî, (Basım yılı yok), *el-Cemhere fî'l-luğa*, (Cilt 1-3), (Fr. Krenkow, Muhammed es-Sûretî ve Zeynelâbidîn el-Mûsevî Thk.), Bağdat: Dâru Sâdır.
- İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. el-Merzübân el-Fârisî (1975). *Kitâbü'l-Küttâb*, (Muhammed Bedevi el-Mehtun Thk.), Kahire.
- İbn Mâlik ed-Dımaşkî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed (2017). *Şerhu Lâmiyyeti'l-ef'âl*, (Adil Abdulmunim Ebu'l-Abbâs Thk.), Kahira: Dar İbn Sina.
- İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî (1420/ 2000). *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-Şâfiyye*, (Cilt 2), (Ali Muhammed Muavvid Thk.), Beyrut: Darü'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (2007). *Lisânü'l-'Arab*, (Cilt 4), Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- İbn Mu'tî, Ebü'l-Hüseyn Zeynüddîn Yahyâ b. Abdilmu'tî ez-Zevâvî el-Mağribî (1398/ 1977). *el-Fuşûlû'l-ğamsûn*, (Muhammed et-Tanâhî), Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Helebi.
- İbn Mücâhid et-Temîmî Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs (1972). *Kitâbü's-Seb'a fî'l-kırâ'ât*, (Şevkî Dayf Thk.), Kahire: Darül-Maarif.
- İbn Sîde el-Mürsî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr (1421/ 2000). *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*, (Cilt 1-2). (Abdulhamîd Hindâvî Thk.), Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Velîd (Vellâd) et-Temîmî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mısırî 1900). *el-Maḫşûr ve'l-memḏûd*, (Paul Brönnle Thk.), Bern: Layden.
- İbn Yaîş el-Halebî, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn el-Esedî (1422/ 2001). *Şerhu'l-Mufaşşal*, (Cilt 1 – 5), Beyrut: Darül-Kutubil-İlmiyye.
- İbn Yaîş el-Halebî, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî (1973). *Şerhu't-Taşrîfi'l-mülûkî*, (Fahreddîn Kabâve Thk.), Halep: Mektebetu'l-Arabiyye.
- İbn Yaîş el-Halebî, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. el-Esedî (2001), *Şerhu'l-Mufaşşal*, (Cilt. 5). (Emil Bedî Yakub Thk.), Beyrut: Darül-Kutubil-İlmiyye.

- İbn. Hâlikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (1978), *Vefeyâtu'l-A'yân*, (Cilt 3). (İhsân 'Abbâs Thk.), Beyrut: Dâr-u Sâdır, Beyrût.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâluddîn Osmân b. Omer (2010). *el-Kâfiye fî ilmi'n-naḥv eş-Şâfiye fî ilmi't-taṣrîf ve'l-haṭ*, (Şâlih 'Abdülazim eş-Şâir Thk.), Kahire: Mektebetu'l-Âdâb.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Osmân b. 'Omer, (Baskı yılı yok), *Kitābu Emālî İbni'l-Hâcib*, (Fâhr Sâlih Süleyman Kādâre Thk.), Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Osmân b. Omer (1997). *Şerḥu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiyeti fî İlmi'l-İ'râb*, (Cemâl 'Abdulâtî Muḥaymer Ahmed, Mektebetu Nizar Muṣṭafa el-Baz Thk.), Mekketu'l-Mukerreme.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Halef el-Ensârî (1403). *el-İknâ fî'l-kırâ'âti's-seb*, (Abdûlmecîd Katâmiş Thk.), Dimaşk: Daru'l-Fîkir.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer (1431/ 2010). *el-Kâfiye*, (Saleh Abdulazim eş-Şair Thk.), Kahire: Mektebetü'l-Edeb.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (1402/ 1982). *el-Îzâḥ fî şerḥi'l-Mufaṣṣal*, (Cilt 1-2) (Mûsâ Binây el-Alîlî Thk.), Bağdat: Dar İhyau't-Turas el-İslâmî.
- İbnü'l-Hâcib: Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer (1435/ 2014), *eş-Şâfiye fî 'ilmî't-taṣrîf ve'l-haṭ*, (Hasan Ahmed el-Osman Thk.), Mekketü'l-Mukerree: el-Mektebetü'l-Mekkiyye.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (1996). *el-Uṣûl fî'n-nehv*. (Cilt 3), (Abdûlhüseyin el-Fetlî Thk.), Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- İbnü's-Şecerî, Ebû's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullah b. Alî el-Alevî el-Hasenî (1413/ 1992). *el-Emâlî*, (Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), Kahire: Mektebetü'l- Hanaçi.
- İbrahim Muhammed Abdullah (2005), *İbni'l-Hâcib en-Nehvi*, Dimaşk: Darüs-Sadeddin.
- Jahn, Karl (1997). Moğollar Zamanında İran İle Çin Arasındaki İlmî Münasebetler. (Mehmet Ersan Çev.), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13, 197-207.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe (1941). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, İstanbul: Mâârif Matbaası.
- Kehhâle, Ömer Rızâ (1993). *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*. Beyrut: Muessesetu'r-Risale.
- Kılıç, Hulusi (2000). İbnü'l- Hâcib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 21, 55-58), İstanbul: TDV Yayınları.
- Kılıç, Hulusi (2001). "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 24, 153-154), İstanbul: TDV Yayınları.

- Kılıç, Hulusi (2009). *Sarf*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 36), Ankara: TDV Yayınları.
- Kılıç, Hulusi (2010). *eş-Şâfiye*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 38, ss. 247-248), İstanbul: TDV Yayınları.
- Komisyon (2007). *Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII Yüzyıllar*. Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Ma'mer b. el-Müsennâ el-Basrî, Ebû Ubeyde et-Teymî (1961). *Mecâzü'l-Ḳur'ân*, (Cilt 1), (Fuat Sezgin Thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanaçi.
- Mukrim, Abdulal Sâlim (1978). *el- Kur'ânîl Kerim ve Eseruhu fî Dirasatin-Nehviyye*, El-Kuveyt: Müessesetü Ali Cerah es-Sebbah.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî (2008). *İ'râbü'l-Ḳur'ân*, (Halid el-Ali Thk.), Beyrut: Darül-Marife.
- Nukrekâr, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Muhammed eş-Şerîf el-Hüseynî en-Nîsâbûrî (2024). *Şerhu's-Şâfiye*, (Molla Tahir el-Behreki Thk.), el-Kuveyt: Darü'd-Diya.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit (2006). *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları.
- Özek, Ali vd. (1992). *Kur'an'ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*. Medine-i Münevvere: Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu.
- Sa'leb, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybânî, "*Kitâbü'l-Faşîh*, (thk. Âtıf Medkûr), Darul-mearif, Kahire.
- Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf (1406-1415/ 1986-1994). *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, (Ahmed Muhammed el-Harrât Thk.), Dimaşk: Darul-Kalem.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (1988). *el-Kitâb*, (Cilt 3), (Abdüsselâm Muhammed Hârûn Thk.), Kahire: Mektebetül-Hanaci.
- Şensoy, Sedat, (2010). *Şerh*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 38, ss. 555-558), İstanbul: TDV Yayınları.
- Şeşen, Ramazan (1995). *Eyyûbiler*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt1, ss. 20-31), İstanbul: TDV Yayınları.
- Şevkî Dayf,(1968). *el-Medârisu'n-naḥviyye*, Dâru'l-Maârif, Kâhire.
- Tüccar, Zülfikar (2022). *Kıyas*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 25) Ankara: TDV Yayınları.
- Tülücü, Süleyman (2003). "*Ma'mer b. Müsennâ*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 27/551-552, Ankara: TDV Yayınları.

- Udfuvī, Kemaluddīn Ebū'l-Faḍl Ca'fer b. Sa'leb (1966). *et-Ṭāli'u's Saīdu'l-cāmiu' esmāi nucebēi's-Sa'id.* (Sa'd Muhammed Ḥasen ve Ṭaha el-Ḥacerī Thk.) Kahire: ed-Dāru'l-Mısriyye.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1989). Aḳīdetü İbni'l-Ḥâcib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 2, 257-258). İstanbul: TDV Yayınları.
- Yurttaş, Tahsin (2020). Bir Nahiv Usûlü Delili Olarak İcmâ Olgusu ve Hüccet Değeri. *Journal of Analytic Divinity*, 4 (1), 300-318.
- Yuvalı, Abdulkadir (2000). *İlhanlılar*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 22, 102-105), İstanbul: TDV Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

İntigam MAMMADOV 1987 yılında Bakü şehrinde Sosyal İlimler Okuluna başladı ve 1997 yılında oradan mezun oldu. Aynı yılda İlahiyat fakültesine kaydoldu ve 2000 yılında Suriye Arap Cumhuriyetinin Dımaşk şehrinde Ebu Nur İslâm Üniversitesinde İslâm'a davet fakültesine kaydoldu. Burada iki yıllık Arapça hazırlık okuduktan sonra 2002 yılında Dımaşk şehrinde Fethu'l-İslâm Enstitüsünde (şimdiki ismi Şam Üniversitesi) Arap dili ve Edebiyatı Fakültesine kaydoldu ve 2006 yılından bu fakülteden mezun oldu. 2019 yılında Bakü İslâm Üniversitesi İlahiyat fakültesinden mezun olduktan sonra aynı yılda Türkiye Cumhuriyeti'nin Denizli şehrinde Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsünde Arap Dili ve Belagati bölümünü Yüksek Lisansa kaydoldu. 2021 yılında "Orta Çağda Yaşamış Azerbaycanlı Dilbilim Âlimlerinin Hayatları ve Eserleri" konulu tezi tamamladı. Aynı yılda Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Arap Dili ve Belagat bölümünde doktora kaydoldu.

2006 yılında Türkiye Cumhuriyetinde Afyon şehrinde Ender Mermer AŞ – de Arapça, Rusça ve Farsça tercümanlığı, 2007 yılında Bakü şehrinde Azerbaycan Uluslararası Üniversitesinde Arap dili öğretim görevlisi, 2010 yılında İlim Yurdu Okulunda Arap dili ve İslâmî İlimler öğretmeni, 2014 yılından Gulf Dil Merkezinde Arap ve Fars dilleri öğretmeni, 2018 yılından Yeni Nesil Okullarında idareci ve Arap dili öğretmenliği, 2022 yılından Bakü Devlet Üniversitesinde Şarkiyat Fakültesinde Arap dili öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2024 yılından günümüze kadar Azerbaycan Diller Üniversitesinin Tercüme Fakültesinde Arap dili öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Yayınlar:

- İntikam Mammadov, (2023). XIII – XIV. Yüzyıllarda Yaşamış, Arap Dili Ve Belagatı Alanında Çalışmış Azerbaycanlı Âlimler Ve Eserleri. *Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (27), 337-357.
- İntikam Mammadov, (2025). Azerbaycanlı Arap Dilbilimi Âlimi Mahmûd b. Muhammed el-Arrânî'nin el-Kâfiyetü fi Şerhiş-Şafîye İsimli Kitabı ve İzlediği Metot, *Nüşa Şarkıyyat Araştırmaları Dergisi*, 2025; (60):109-127.